

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στην
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΥΡΙΑΚΑΚΗ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

***« Ιστορία και νομιμοποίηση: το παράδειγμα των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας
κατά την περίοδο της Απριλιανής Δικτατορίας»***

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Χρυσάνθη Αυλάμη

Μέλη τριμελούς επιτροπής: Γιάγκος Ανδρεάδης, Δέσποινα Παπαδημητρίου

ΑΘΗΝΑ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το ιδεολογικό και πολιτικό στερέωμα της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας

α) Από το κράτος των εθνικοφρόνων στη δικτατορία των συνταγματαρχών 1949-1967	7
β) Η φυσιогνωμία του απριλιανού καθεστώτος: πολιτικές πρακτικές και ιδεολογικός λόγος	29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Κράτος και Εκπαίδευση

α) Εθνικό κράτος και εκπαιδευτικό σύστημα	47
β) Το νεοελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα : 1834 - 1950	49
γ) Η νεοελληνική εκπαίδευση στη μεταπολεμική - προδικτατορική περίοδο 1950 - 1967.....	58
δ) Η εκπαιδευτική πολιτική του απριλιανού καθεστώτος 1967 - 1974	68

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Έρευνα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Στάδιο Σχεδιασμού

α) Ο ιδεολογικός και νομιμοποιητικός ρόλος του μαθήματος της ιστορίας	89
---	----

β) Τα εγχειρίδια ιστορίας στο ελληνικό σχολείο: μεταξύ προπαγάνδας και πολεμικής	93
γ) Πηγές και υλικό έρευνας	98

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Στάδιο εκτέλεσης

α) Μέθοδος έρευνας	101
β) Η συνέχεια της συνέχειας: Το εθνικιστικό αφήγημα της συνέχειας του ελληνισμού στην απριλιανή δικτατορία με άξονα αναφοράς το σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας των Αν. Ματαράση - Στ. Παπασταματίου, <i>Ιστορία των Νεωτέρων και Νεωτάτων Χρόνων</i>	102
γ) Ο φιλελεύθερος αντικομμουνισμός στην υπηρεσία της δικτατορίας: Γρηγόριος Δαφνής, <i>Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος (1914-1968)</i>	129
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	145
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1	148
Η μακρά προετοιμασία του απριλιανού πραξικοπήματος	148
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2	151
Χρονικό της απριλιανής δικτατορίας	151
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3	158
Υπεύθυνη δήλωση νομιμοφροσύνης	158
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4	162
Το διάγγελμα της 21ης Απριλίου	162
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5	164
Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, σημαντικοί νόμοι και τα βασικά τους χαρακτηριστικά	164
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	169

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια των απαιτήσεων του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στην Πολιτιστική Διαχείριση του Τμήματος Μέσων, Επικοινωνίας και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου. Αφετηρία για τη συγγραφή της αποτέλεσαν προσωπικά ερωτήματα για το ρόλο που επιτελεί κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας αφενός το εκπαιδευτικό σύστημα ως κρατικός ιδεολογικός μηχανισμός στην εδραίωση και νομιμοποίηση του στρατιωτικού καθεστώτος, αφετέρου το μάθημα της Ιστορίας, το οποίο αναδεικνύεται σε πρώτιστης σημασίας παράγοντα για την ικανοποιητική επιτέλεση αυτού του σκοπού. Τα ερωτηματικά αυτά, ενισχυμένα από πλήθος υποθέσεις και υποψίες, επέτρεψαν τη μετάφραση του ενδιαφέροντος και των προβληματισμών μου σε μία εργασία θεωρητική και ερευνητική συνάμα, ή ακριβέστερα σε μια εργασία που επαγγέλλεται το διάλογο ανάμεσα στη θεωρία και την πρωτογενή έρευνα, καθώς τα ερευνητικά ευρήματα δεν λειτουργούν αυτόνομα, αλλά έρχονται να επιβεβαιώσουν ή να διαψεύσουν την προηγηθείσα θεωρία.

Η ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας χρωστά πολλά στην ουσιαστική συνδρομή ανθρώπων, τους οποίους επιθυμώ από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω. Οι ευχαριστίες μου απευθύνονται πρωταρχικά στην κα. Χρυσάνθη Αυλάμη, Επίκουρη Καθηγήτρια νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, η συμβολή της οποίας υπήρξε καθοριστική στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Αισθάνομαι την ανάγκη να της εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες τόσο για την αδιάλειπτη βοήθειά της, την ουσιαστική καθοδήγησή της και τις πολύτιμες συμβουλές της όσο και - κυρίως - για την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλε. Πολλή χάρη επίσης οφείλω στην οικογένειά μου, το σύζυγο και τα δύο παιδιά μου, για την αμέριστη συμπαράσταση και υπομονή τους σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Τέλος, θα ήταν παράλειψη μου αν υποτιμούσα τη συμβολή φίλων-συναδέλφων στη μορφοποίηση της εργασίας μου, καθώς η ανταλλαγή απόψεων σε θέματα που αφορούν την εκπαιδευτική πραγματικότητα επέτεινε τους προβληματισμούς μου σχετικά με τη νομιμοποιητική και ιδεολογική λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας γενικά και της διδασκαλίας της Ιστορίας ειδικότερα και με οδήγησε στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σαράντα τέσσερα χρόνια μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967, η «σύντομη» επταετία ρίχνει βαριά τη σκιά της στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία που την ακολούθησε και συνεχίζει ακμαία έως σήμερα να την ακολουθεί. Το απριλιανό πραξικόπημα, γέννημα-θρέμμα των μεταπολεμικών συνθηκών και καταστάσεων, δεν μπορεί να θεωρηθεί ένα απρόβλεπτο ιστορικό ατύχημα ούτε και υπήρξε μια απλή παρένθεση στην εξελικτική διαδικασία του τόπου μας. Αντίθετα, η δικτατορία των συνταγματαρχών υπήρξε ένας αποφασιστικός σταθμός στην όλη εξέλιξη του σύγχρονου ελληνισμού. Το αποτύπωμά της είναι έντονο και οι αρνητικές επιπτώσεις της ορατές στα εθνικά ζητήματα, στην πολιτική, στην κοινωνία, στην παιδεία, στην οικονομία, στις νοοτροπίες και τις αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, η ανασκόπηση της πρόσφατης ιστοριογραφικής παραγωγής γύρω από το δικτατορικό καθεστώς της 21ης Απριλίου είναι μάλλον απογοητευτική. Τα έργα και οι ημέρες του καθεστώτος, παρά την αναγνώριση της κρισιμότητάς του για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, παραμένουν, εν πολλοίς, πεδίο ανεξερεύνητο. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι, πέρα από λίγες εξαιρέσεις και παρά τη σώρευση καινούργιων ερωτημάτων και τεκμηρίων για το καθεστώς, δεν έχουν προταθεί νέα συνολικά ερμηνευτικά σχήματα για την περίοδο της δικτατορίας, από εκείνα που «εν θερμώ» διατυπώθηκαν στα χρόνια της χούντας¹ και τη δεκαετία κυρίως του 1970.

Δεν είναι ότι δεν έχουν γραφτεί πράγματα για την περίοδο. Τα πιο πολλά όμως ανήκουν στη σφαίρα της μαρτυρίας: από το χρονικό έως τη λογοτεχνική ανάπλαση, οι καταθέσεις, κυρίως, της «γενιάς» του Πολυτεχνείου, από όπου και οι περισσότερες εκδόσεις τεκμηρίων, συγκροτούν ένα στιβαρό σώμα μελέτης για τον ερευνητή. Οι επιστημονικές, ωστόσο, μελέτες, δημοσιευμένες αυτοτελώς ή σε συλλογικούς τόμους² είναι λιγοστές και επικεντρώνονται σε ζητήματα τα οποία

¹ Συγκεκριμένα, σημαντικό τμήμα της βιβλιογραφίας καλύπτεται από τις εκδόσεις που κυκλοφόρησαν στο εξωτερικό την περίοδο της δικτατορίας, αναφορικά με τα αίτια του πραξικοπήματος καθώς και τις πολιτικές του καθεστώτος. Με σαφή αντιδικτατορική θέση, οι συγγραφείς των βιβλίων, επιχείρησαν να αναλύσουν τα όσα συνέβαιναν στη χώρα βασιζόμενοι συνήθως είτε στην προσωπική εμπειρία τους είτε στις πληροφορίες που έφταναν στο εξωτερικό, εντάσσοντάς τα σε μια ιστορική προοπτική συνδεδεμένη με την προηγούμενη περίοδο. Βλ. ενδεικτικά : Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (1969), *The Greek Tragedy*, Λονδίνο : Penguin (το 1981 το έργο κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Λιβάνη και στα ελληνικά με τον τίτλο *Η Ελληνική Τραγωδία*), Ρόδης Ρούφος (1970), *La Verite sur la Grece*, Λωζάνη : La Cite, John Owens (1967), *The Causes of the Greek Coup d' Etat on April 21*, Princeton.

² Ο πρώτος συλλογικός τόμος κυκλοφόρησε το 1972 στο Λονδίνο από τις εκδόσεις Secker & Warburg. Πρόκειται για το έργο *Greece under Military Rule* (το 1976 το έργο κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Παπαζήση και στα ελληνικά με τον τίτλο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*) του Richard Clogg και του Γιώργου Γιαννόπουλου, που συνιστά την πλέον σημαντική απόπειρα συνολικής κατανόησης του καθεστώτος την ώρα της δράσης του. Ο επόμενος συλλογικός τόμος για τα πεπραγμένα της δικτατορίας εκδόθηκε 19 ολόκληρα χρόνια μετά τον πρώτο, δείγμα και αυτό της έλλειψης ιστορικού ενδιαφέροντος για την περίοδο. Πρόκειται για τα πρακτικά του συνεδρίου που διοργάνωσαν η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα τον Δεκέμβριο του 1997 [Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος και Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος- Αντίσταση*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1999].

βρέθηκαν στην αιχμή της πολιτικής και κοινωνικής συγκυρίας: ο ξένος παράγων, η εξωτερική πολιτική, το φοιτητικό κίνημα, οι μορφές πάλης ενάντια στο καθεστώς. Όπως γίνεται συνήθως με τα απεχθή καθεστώτα, χωλαίνει η ανάλυση της ίδιας της πολιτείας της 21ης Απριλίου. Λείπουν οι συγκριτικές εργασίες αναφορικά με άλλα δικτατορικά καθεστώτα, απουσιάζουν οι μελέτες για τους στυλοβάτες του καθεστώτος (στρατός, εκκλησία), τον ιδεολογικό του λόγο και την απήχυσή του στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ ελάχιστες συμβολές, στο πλαίσιο ευρύτερων μελετών, επιχειρούν να μελετήσουν τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην εγκαθίδρυση της χούντας και τις συνθήκες που την επέτρεψαν. Εάν για ζητήματα όπως το Κυπριακό διαθέτουμε σήμερα μια πλούσια - τεκμηριωτικά και ερμηνευτικά - βιβλιογραφία, απουσιάζουν προσεγγίσεις άλλων επιμέρους πτυχών της δικτατορικής πολιτικής, όπως για παράδειγμα η εκπαιδευτική πολιτική, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

Αντίθετα, σε ότι αφορά τα εκπαιδευτικά δρώμενα στη χώρα μας έχουν γραφεί εκατοντάδες σελίδες χαρτιού. Παρ' όλα αυτά, απουσιάζει μία μελέτη που να επικεντρώνεται στην εκπαιδευτική πολιτική του στρατιωτικού καθεστώτος. Οι περισσότερες εργασίες αναφέρονται επιγραμματικά, τονίζοντας το γεγονός ότι η απριλιανή δικτατορία αναλαμβάνει να αναμορφώσει την εκπαίδευση καταργώντας ότι έχει απομείνει από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 και τον φιλελεύθερο ιδεολογικό προσανατολισμό της. Η συγκεκριμένη απουσία ανάλογων μελετών μπορεί εν μέρει να οφείλεται στο γεγονός ότι η έννοια της εκπαιδευτικής πολιτικής προϋποθέτει μια συγκεκριμένη εκπαιδευτική φιλοσοφία, την οποία στερείται το καθεστώς των συνταγματαρχών. Πράγματι, μια προσεκτική μελέτη των επίσημων εγγράφων της περιόδου - Σύνταγμα του 1968, Αναγκαστικοί Νόμοι, Βασιλικά Διατάγματα, Πρακτικά συζητήσεων του υπουργικού συμβουλίου, Υπουργικές αποφάσεις, Εγκύκλιοι - καθιστά φανερό την έλλειψη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στόχων και προσδιορισμένης εκπαιδευτικής πολιτικής. Ωστόσο, άλλο τόσο καθιστά φανερό ότι στόχος των συνταγματαρχών δεν ήταν μόνο η καταστροφή όσων είχαν γίνει, αλλά και η συνέχιση προγενέστερων πολιτικών και η συγκρότηση νέων πεδίων, γεγονός που καθιστά την εργασία μας όχι μόνο εφικτή, αλλά και αναγκαία, λόγω απουσίας παρόμοιων μελετών.

Στην παρούσα εργασία, όπως επισημάνθηκε και στον Πρόλογο, επιχειρείται συνδυαστικά μια θεωρητική και ερευνητική προσέγγιση των πραγμάτων. Το αξιόλογο βιβλιογραφικό υλικό πάνω στο οποίο στηρίχθηκαν οι θεωρητικές μου αναζητήσεις σε συνδυασμό με τα ερευνητικά δεδομένα αποτέλεσαν το στέρεο υπόβαθρο στο οποίο βασίστηκε η θεματική της εργασίας μου, καθόρισαν τους βασικούς άξονες του περιεχομένου και της δομής της, υπαγόρευσαν τους στόχους της και προσδιόρισαν με ακρίβεια το ερευνητικό πεδίο της. Πρωταρχική επιδίωξή μου ήταν να καταδειχθεί ο νομιμοποιητικός ρόλος που επωμίζεται η Ιστορία η οποία, καλούμενη ως αυτόνομο εκπαιδευτικό αντικείμενο να εξυπηρετήσει άλλους στόχους από εκείνους της Ιστορικής Επιστήμης, αποβαίνει

κατά την περίοδο της δικτατορίας βασικό εργαλείο ιδεολογικής χειραγώγησης και πολιτικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών μέσω της οποίας επιδιώκεται η διαμόρφωση «καλών πατριωτών και πολιτών», αφοσιωμένων στην πατρίδα και, κατ' επέκταση, υπάκουων στις επιταγές και τα κελεύσματα της στρατιωτικής εξουσίας.

Ως προς τη δομή της η παρούσα εργασία αποτελείται από δύο μέρη. Το **πρώτο μέρος** της εργασίας μας, το οποίο διαιρείται σε δύο κεφάλαια, επικεντρώνεται στη θεωρητική θεμελίωση του υπό έρευνα αντικειμένου. Στο πρώτο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε το ιδεολογικό και πολιτικό στερέωμα της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας, που ορίζεται χρονικά από τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου (1949) έως την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος (1974). Και αυτό επειδή τα σχολικά εγχειρίδια είναι ντοκουμέντα μιας συγκεκριμένης εποχής. Αναπνέουν και αποπνέουν το πνεύμα της εποχής τους και αποτελούν καθρέπτη της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης, γεγονός που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να αναλύσουμε και να αξιολογήσουμε ένα σχολικό εγχειρίδιο απομονωμένο από τα κοινωνικά και πολιτικά του συγκείμενα. Στο εύλογο ερώτημα γιατί η ιστορική μας αναδρομή ξεκινά από τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης και όχι από την επιβολή του απριλιανού πραξικοπήματος, θα ισχυριζόμαστε ότι δεν δύναται να κατανοήσει κανείς την περίοδο της δικτατορίας - και τα επακόλουθά της - αν δεν την συνδέσει με τη μήτρα που την κυοφόρησε, και που δεν είναι άλλη από την εμφύλια σύγκρουση και το πλέγμα της εξουσίας που κυριάρχησε μετά το τέλος της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο αποτελείται από τέσσερεις ενότητες, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τη διαλεκτική πορεία που ακολούθησε το νεοελληνικό κράτος και το θεσμοθετημένο από αυτό εκπαιδευτικό σύστημα. Μετά από μία σύντομη αναφορά στη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και στα νεοσύστατα Δυτικοευρωπαϊκά εθνικά κράτη³, θα παρακολουθήσουμε την πορεία της νεοελληνικής εκπαίδευσης από τη συγκρότηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους που σηματοδοτεί τη νομοθέτηση του εκπαιδευτικού μας συστήματος έως και τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Στην τρίτη ενότητα θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε και να ερμηνεύσουμε τα εκπαιδευτικά δρώμενα των δύο πρώτων μετεμφυλιακών δεκαετιών, ενώ θα κλείσουμε το πρώτο μέρος της εργασίας μας με την εξέταση της εκπαιδευτικής πολιτικής του απριλιανού καθεστώτος, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από τα επίσημα έγγραφα, καθώς εκλείπουν οι προϋποθέσεις του διαλόγου και ως εκ τούτου δεν αρθρώνεται ουσιαστικός αντίλογος για τα ζητήματα της εκπαίδευσης.

³ Στόχος της συγκεκριμένης ενότητας είναι να καταδειχθεί η συμβολή του εκπαιδευτικού συστήματος στην παροχή εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης με σκοπό αφενός να εξασφαλιστεί η συνοχή, η εδραίωση και η διαίωνιση των εθνικών κρατών, αφετέρου να νομιμοποιηθούν, να ενισχυθούν και να παγιώσουν την εξουσία τους οι εκάστοτε πολιτικές εξουσίες στις οποίες υποστασιώνονται, κανόνας από τον οποίο, βέβαια, δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Το **δεύτερο μέρος** είναι καθαρά ερευνητικό και επιμερίζεται σε δύο κεφάλαια που αντιστοιχούν στο στάδιο σχεδιασμού (στόχοι, αντικείμενο και υλικό έρευνας) και στο στάδιο εκτέλεσης (μέθοδος έρευνας και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου) της έρευνας. Οι διαπιστώσεις περί του ιδεολογικού ρόλου της Ιστορίας, αποτέλεσμα επισταμένων ερευνών και μελετών τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο, καθόρισαν το ερευνητικό υλικό της εργασίας μας, το οποίο αποτέλεσαν δύο σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας που διδάχθηκαν στις τάξεις της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης κατά την περίοδο της απριλιανής επταετίας. Η επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου για την διεξαγωγή της έρευνας υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι θεωρήθηκε η προσφορότερη για τη διερεύνηση του νομιμοποιητικού ρόλου της Ιστορίας, λόγω των ιδιαίτερων πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών συνθηκών που επικράτησαν στη χώρα μας τη συγκεκριμένη περίοδο.

Η εργασία μας δεν αποσκοπεί βέβαια στο να δώσει λύσεις στα προβλήματα τα οποία πραγματεύεται, ούτε πολύ περισσότερο να «γνωματεύσει» περί της καταλληλότητας ή μη των συγκεκριμένων εγχειριδίων. Στόχος μας είναι να τεθούν καίρια ερωτήματα σε ζητήματα που αφορούν την εκπαιδευτική πραγματικότητα και τη χρήση της Ιστορίας σε μία κρίσιμη ιστορική περίοδο για τη χώρα μας, μέσω μιας συστηματοποιημένης μελέτης, απαλλαγμένης από στερεότυπα και προκαταλήψεις. Το καίριο ερώτημα που τίθεται είναι αν τα υπό ανάλυση σχολικά βιβλία αποσκοπούν στη διάπλαση αυτόνομων και ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων, υπεύθυνων και ενεργών μελλοντικών πολιτών ή υποτάσσουν την παροχή παιδείας στην εξυπηρέτηση εξωιστορικών σκοπών, δηλαδή στον ιδεολογικό διαποτισμό των μαθητών μέσω της μετάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας και στη διαμόρφωση ηθικών και πολιτικών στάσεων η οποία στοχεύει στη νομιμοποίηση και παγίωση του δικτατορικού καθεστώτος.

Τα **συμπεράσματα**, με τα οποία κλείνει η εργασία μας, είναι τα αναμενόμενα. Η ποιοτική ανάλυση των δύο σχολικών εγχειριδίων την οποία επιχειρήσαμε, επιβεβαιώνει τις υποθέσεις που διατυπώσαμε στην αρχή της έρευνάς μας ως προς τον νομιμοποιητικό ρόλο με τον οποίο επιφορτίζεται το γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας. Πράγματι, και τα δύο σχολικά εγχειρίδια, ως μέσον υλοποίησης της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας των συνταγματαρχών, αποτελούν πρωτίστως εργαλεία εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης και δευτερευόντως πληροφοριακό και παιδαγωγικό μέσον. Στο μόνο σημείο που διαφοροποιούνται είναι ο βαθμός εθνοκεντρισμού και πολιτικού σωφρονισμού που τα χαρακτηρίζει, γεγονός που δεν αναιρεί όμως τον κοινό στόχο τους : τη διαμόρφωση ηθικών και πολιτικών στάσεων απαραίτητων για τη νομιμοποίηση του απριλιανού καθεστώτος.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ

ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΗΣ ΜΕΜΦΥΛΙΑΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

α) Από το κράτος των εθνικοφρόνων στη δικτατορία των συνταγματαρχών, 1949-1967

*«Τραυματισμένο το κορμί,
τραυματισμένος ο τόπος,
τραυματισμένος ο καιρός...»*
Γ. Σεφέρης, 1949

Η Ιστορία δεν τεμαχίζεται σε επταετίες. Μια «Ιστορία της δικτατορίας», που θα άρχιζε το 1967 και θα τελείωνε το 1974, δεν θα ήταν επιστημονικά εφικτή και αξιόπιστη, αφού για να κατανοήσει κανείς μια σύντομη ιστορική περίοδο πρέπει να την εγγράψει σε μια μακρότερη διάρκεια συνδέοντάς την με τα ιστορικά της προηγούμενα. Εξάλλου, όπως ορθά επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς «Οι δικτατορίες δεν πέφτουν από τον ουρανό»⁴. Το στρατιωτικό πραξικόπημα και η επιτυχής έκβασή του δεν ήταν καρπός μιας νύχτας· αποτελεί την κατάληξη μιας μακρόχρονης εμπειρίας πολιτικού αυταρχισμού με ευδιάκριτες ιδεολογικές και πολιτικές καταβολές, που ξεκινούν τα χρόνια της κατοχής, διαμορφώνονται μέσα στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου και κορυφώνονται κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο.

Η δεκαετία του 1940 - ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η εχθρική κατοχή και η εμφύλια σύγκρουση - σημάδεψε βαθιά την πολιτική εξέλιξη της σύγχρονης Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια της κατοχής, η ανάπτυξη ενός τεράστιου αντιστασιακού κινήματος κάτω από την πολιτική καθοδήγηση του *Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου* (Ε.Α.Μ.), που επεδίωκε τόσο την απελευθέρωση της χώρας όσο και την αποκατάσταση της δημοκρατίας πάνω σε νέες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές βάσεις, έμελλε να ανατρέψει τα δεδομένα της δημόσιας ζωής του τόπου. Το Ε.Α.Μ. γρήγορα θα συσπειρώσει γύρω του τη μεγάλη πλειονότητα του ελληνικού λαού⁵, έτσι ώστε η σπουδαιότητα της δράσης του θα ξεπεράσει κατά πολύ τη σημασία ενός απλού αντιστασιακού κινήματος⁶. Κι αν είναι αλήθεια πως το λαϊκό κίνημα γνώρισε μιαν αποφασιστική ήττα σε μιαν αιματηρή σύγκρουση που παρατάθηκε, με εξάρσεις και υφέσεις, ως το 1949, οι επιπτώσεις της ανάπτυξης και της καταστολής του έμελλαν να αφήσουν βαθιά και μόνιμα τραύματα.

⁴ Τσουκαλάς, Κ. (1981), *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα : «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, σ. ix.

⁵ Έχει υποστηριχθεί ότι τη στιγμή της Απελευθέρωσης το εαμικό ρεύμα αντιπροσώπευε το 60 με 70% του ενήλικου πληθυσμού. Βλ. Βερναρδάκης, Χ. - Μαυρή, Γ. (1991), *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα : Εξάντας, σ. 47.

⁶ Σβορώνος, Ν. (2007), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα : Θεμέλιο, σ. 139.

Όπως όλοι οι εμφύλιοι πόλεμοι, έτσι και αυτός αναπόφευκτα δημιούργησε πρωτοφανή σχίσματα ανάμεσα στους νικητές και τους ηττημένους και όπως όλες οι εμφύλιες συγκρούσεις, θεσμοποίησε την ιδεολογική και πολιτική πόλωση που οριοθέτησε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Η στρατιωτική και πολιτική συντριβή της Αριστεράς δεν σήμαινε απλά την έναρξη μιας περιόδου χωρίς πολεμικές συγκρούσεις· προσδιόρισε επίσης τα συγκεκριμένα σχήματα που έμελλε να πάρει το μεταπολεμικό καθεστώς, καθώς έθεσε τις ιδεολογικές και πολιτικές βάσεις πάνω στις οποίες λειτούργησε η «πειθαρχημένη» - ή σύμφωνα με τον εύστοχο ορισμό του Ηλία Νικολακόπουλου η «καχεκτική»⁷ - δημοκρατία της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1967) και, σε μεγάλο βαθμό, το καθεστώς των συνταγματαρχών που τη διαδέχθηκε.

Η οικοδόμηση του αντικομμουνιστικού κράτους : Το αντικομμουνιστικό κράτος, με την έννοια ενός συνόλου θεσμών, νόμων και ειδικών υπηρεσιών που καταλήγουν να αποτελέσουν τον πυρήνα της κρατικής εξουσίας, είναι φαινόμενο της μεταπολεμικής περιόδου. Περίοδος κατά την οποία ο αντικομμουνισμός, από μερική έκφανση της κρατικής δραστηριότητας ανάγεται σε κρατική ιδεολογία διαποτίζοντας κάθε μόριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας : εισέρχεται στους θεσμούς του κράτους, καθορίζει το νομικό καθεστώς των ελευθεριών και προσδιορίζει την πραγματική τους διάσταση. Αν θελήσουμε να δούμε τους κύριους σταθμούς της πορείας του θα λέγαμε ότι η διαδικασία ξεκινά με την συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) και ολοκληρώνεται με μια σειρά «έκτακτων» μέτρων που θεσπίζονται κατά την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου για την αντιμετώπιση της λεγόμενης «ανταρσίας». Ουσιαστικά πρόκειται για ένα νομοθετικό οπλοστάσιο καταστολής πρωτοφανούς έκτασης και πολυπλοκότητας, η σημασία του οποίου δεν έγκειται τόσο στην εφαρμογή του κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου όσο στο γεγονός ότι διατηρείται σχεδόν αναλλοίωτο μέχρι και την πτώση της δικτατορίας⁸.

Τα μέτρα αυτά θα μπορούσε κανείς να τα κατατάξει σε δύο κατηγορίες : στα ποινικά και στα διοικητικά. Τα κυριότερα ποινικά μέτρα που διατηρήθηκαν σε ισχύ ήταν το Γ ' Ψήφισμα του 1946 «Περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την Δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν», ο Α.Ν.509 του 1947 που έθετε εκτός νόμου το Κομμουνιστικό Κόμμα και τις συγγενικές του οργανώσεις και ο Α.Ν. 375 του 1936 «περί κατασκοπείας», με τον οποίο κατηγορήθηκε, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε με τρεις συντρόφους του στις 30 Μαρτίου του 1952 ο Νίκος Μπελογιάννης⁹. Τα διοικητικά μέτρα, που όχι μόνο διατηρήθηκαν, αλλά εμπλουτίστηκαν και επεκτάθηκαν σε τομείς που είχαν μέχρι τότε μείνει άθικτοι, ήταν η επ' αόριστο εκτόπιση σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως και, αργότερα, σε νησιά ατόμων «υπόπτων» για τα φρονήματά τους, η αφαίρεση της ελληνικής

⁷ Νικολακόπουλος, Η. (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης. Σύμφωνα με άλλους επιθετικούς προσδιορισμούς «δύσκολη», «δυσανεκτική», «περιορισμένη», «επισφαλής», «ελεγχόμενη», «επιλεκτική», «κηδεμονευόμενη».

⁸ Κατηφόρης, Γ. (1975), *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα : Θεμέλιο, σ. 31.

⁹ Ο τελευταίος που εκτελέστηκε για παράβαση του Αναγκαστικού Νόμου 375 ήταν ο Νίκος Πλουμπίδης το 1954.

ιθαγένειας όσων, κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τη λήξη του Εμφυλίου, είχαν καταφύγει στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και ο έλεγχος της νομιμοφροσύνης με την έκδοση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων όχι μόνο όσων επιθυμούσαν να διορισθούν στο Δημόσιο, αλλά - κατά καιρούς - ακόμη και όσων ήθελαν να εγγραφούν στα πανεπιστήμια, να πάρουν υποτροφία, να εκλεγούν σε συνδικάτα, να πάρουν δίπλωμα οδήγησης, άδεια κυνηγιού, άδεια πλανόδιου μικροπωλητή ή ακόμη και διαβατήριο¹⁰.

Η χορήγηση του πιστοποιητικού γινόταν βάσει των φακέλων που διατηρούσαν οι αστυνομικές αρχές για τους πολίτες. Είναι ευνόητο ότι στην πράξη το μέτρο δεν αφορούσε μόνο τους κομμουνιστές, αλλά όλους τους «κρυπτοκομμουνιστές» ή «φιλοκομμουνίζοντες», δηλαδή όλους τους πολίτες που στα μάτια της αστυνομίας - ή του χωροφύλακα για την ύπαιθρο - είχαν μη νομιμόφρονες αρχές ή για τους οποίους υπήρχε έστω και η υπόνοια ότι εμφορούνταν από παρόμοιες ανατρεπτικές αρχές¹¹. Παρ' όλα αυτά, υφίστατο μία διαδικασία που επέτρεπε στους ενδιαφερομένους να επιτύχουν την έκδοση του πιστοποιητικού : η λεγόμενη δήλωση αποχρωματισμού. Το άτομο που επιθυμούσε «να αποχρωματιστεί» προέβαινε σε μία δημόσια δήλωση αλλαγής πολιτικών φρονημάτων, η οποία καταχωρούνταν με δική του δαπάνη στις τοπικές εφημερίδες. Μάλιστα, στην περίπτωση των πολιτικών κρατούμενων η «δήλωση μετανοίας», η ύπαρξη της οποίας ήταν, τουλάχιστον ως τις αρχές της δεκαετίας του 1960, η απαραίτητη προϋπόθεση για την προσωρινή τους απόλυση, αποστέλλόταν στους ιερείς και στις διοικητικές αρχές του τόπου καταγωγής, όπου και αξιοποιούνταν κατάλληλα με την ανάγνωσή της από τον άμβωνα ή σε δημόσιες συγκεντρώσεις¹². Εάν σε όλα αυτά προσθέσουμε και το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις οι αστυνομικές αρχές εφήρμοζαν την κληρονομικότητα των πολιτικών φρονημάτων, επεκτείνοντας το «φακέλωμα» από το μη εθνικόφρονα πολίτη στο σύνολο της οικογενείας του, τότε το φάρμακο ήταν χειρότερο από το ίδιο το κακό¹³.

Πολύ σχηματικά, θα μπορούσε κανείς να πει ότι μετά το 1952 τα μεν ποινικά μέτρα απέβλεπαν στην εκλεκτική τιμωρία της ηγεσίας του ΚΚΕ και των υψηλόβαθμων στελεχών του, κυρίως όσων έρχονταν παράνομα στην Ελλάδα από το εξωτερικό με σκοπό να ανασυγκροτήσουν τον παράνομο

¹⁰ Meynaud, J. (2002), *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965* (μετάφραση : Π. Μερλόπουλος), τόμος Α', Αθήνα: Σαββάλας, σ. 211.

¹¹ Αγνοούμε τον ακριβή αριθμό των Ελλήνων που είχαν υπαχθεί σε τέτοιες μορφές πρακτικής. Πάντως εικάζεται ότι ο αριθμός των φακέλων πολιτικών φρονημάτων, οι οποίοι καταστράφηκαν το 1989 σύμφωνα με το Νόμο 1863 «Περί της άρσης των συνεπειών του Εμφυλίου πολέμου 1944-1949» (ΦΕΚ Α 204, 18-09-1989), ανέρχονταν σε ένα καταχρηστικά υψηλό επίπεδο της τάξεως του ενάμισι εκατομμυρίου. Βλ. Σοφία Παγκαλίδου, «Οι φάκελοι πολιτικών φρονημάτων διχάζουν ακόμα», στην εφημερίδα *Αγγελιοφόρος της Κυριακής*, Θεσσαλονίκη, 1 -11- 2009, σ. 5.

¹² Ένα σώμα τέτοιων επιστολών «αναηψάντων», καταγόμενων από τη Βόρεια Ελλάδα, είναι προσιτό στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, όπου γενικότερα συγκεντρώνεται πλούσιο αρχειακό υλικό για τους τόπους εξορίας. Βλ. Μπουρνάζος, Στ. , «Το 'μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου' 1947-1950», στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τόμος 15ος, τεύχος 28-29, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998, Αθήνα, σ. 203-230.

¹³ Meynaud, J., (2002), *Οι πολιτικές...*, τόμος Α', ό.π., σ. 213.

μηχανισμό του¹⁴, τα δε διοικητικά στη χειραγώγηση των μαζών, δηλαδή των ανώνυμων μη εθνικοφρόνων, η οποία φιλοδοξούσε να ενσωματωθεί στα ήθη της καθημερινής ζωής ως μόνιμη και αναπόφευκτη συνιστώσα. Θα μπορούσαμε να επεκταθούμε σε ποικίλες ακόμη διοικητικές πρακτικές με τις οποίες ενισχύθηκε το μετεμφυλιακό αντικομμουνιστικό οπλοστάσιο, όπως στο καθεστώς της «εποπτείας» των κατοίκων των παραμεθόριων περιοχών ή στη δημιουργία και την πολιτική δραστηριότητα των περίφημων Ταγμάτων Εθνικής Ασφαλείας (Τ.Ε.Α.). Ωστόσο, αυτό που θεωρούμε περισσότερο σημαντικό και θα θέλαμε να τονίσουμε είναι ότι όλες οι κυβερνήσεις της μεταπολεμικής εποχής κατέφυγαν σε τέτοιες πρακτικές. Μπορεί με διάφορες μορφές και σε διαφορετικούς βαθμούς, αλλά επιδιώκοντας, λίγο πολύ, τον ίδιο στόχο : να διατηρήσουν με κάθε θυσία το μετεμφυλιακό ιδεολογικό και πολιτικό οικοδόμημα.

Το νομοθετικό αυτό οπλοστάσιο ενσωματώθηκε στο μετεμφυλιακό συνταγματικό καθεστώς με ένα Ψήφισμα που προέβλεπε πως τα «έκτακτα» μέτρα θα παρέμεναν σε ισχύ ακόμα και εάν ήταν αντίθετα προς το Σύνταγμα του 1952, που μόλις λίγους μήνες νωρίτερα η ίδια Βουλή είχε ψηφίσει¹⁵. Όπως υπογραμμίζει ο Φ. Βεγλερής, η σημασία και η πρωτοτυπία αυτού του Ψηφίσματος στα χρονικά του ελληνικού συνταγματικού δικαίου έγκειται στο ότι «για πρώτη φορά Βουλή που είχε ψηφίσει νέο, αναθεωρημένο Σύνταγμα, αναγνώριζε στον εαυτό της την εξουσία να προσδώσει ισχύ ισότιμη προς το Σύνταγμα σε νομοθετήματα προγενέστερα και αντίθετα προς αυτό – δημιουργώντας έτσι η ίδια ένα *παρασύνταγμα* κατά τον τύπο και ένα *αντισύνταγμα* κατ' ουσίαν»¹⁶.

Η διατήρηση, ωστόσο, των «έκτακτων» μέτρων συνάντησε μία πρόσθετη συνταγματική δυσκολία που οφειλόταν στο γεγονός πως μερικά από αυτά περιείχαν ρήτρα που όριζε ότι θα εφαρμόζονταν μόνο «διαρκούσης της ανταρσίας». Η δυσκολία αυτή παρακάμφθηκε σχετικά εύκολα με τον εξής παραλογισμό : όλα τα δικαστήρια, χωρίς εξαίρεση, δέχονταν μέχρι το 1962 πως ο Εμφύλιος πόλεμος δεν είχε λήξει το 1949, αλλά συνεχιζόταν, αφού ποτέ δεν είχε επίσημα και με νόμο αναγγελθεί η λήξη του¹⁷. Με το νομικό, λοιπόν, πλάσμα της συνέχισης του Εμφυλίου πολέμου θα ανοίξει ο δρόμος για το συνταγματικό δυαδισμό που καθιέρωνε την παράλληλη ισχύ δύο αντιφατικών νομοθεσιών για την ίδια περίπτωση. Ελευθερίες του πολίτη, που τις προστάτευε το Σύνταγμα, τις καταπατούσε το *παρασύνταγμα*. Στο εύλογο ερώτημα τι από τα δύο έπρεπε να εφαρμοστεί, την απάντηση δεν την έδινε ο νόμος, αλλά η αστυνομική και δικαστηριακή πρακτική :

¹⁴ Από τους 66 καταδικασθέντες, με τον Αναγκαστικό Νόμο 375, που εξακολουθούσαν να κρατούνται το 1965, 50 είχαν συλληφθεί μετά την επιστροφή τους από τις ανατολικές χώρες και μόνο 16 ήταν μόνιμα εγκαταστημένοι στην Ελλάδα και είχαν καταδικαστεί για συνεργεία με τους πρώτους. Βλ. Κούνδουρος, Ρ. (1978), *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα : Καστανιώτης, σ. 151.

¹⁵ Πρόκειται για το Ψήφισμα της 29ης Απριλίου 1952, το οποίο συζητήθηκε και ψηφίστηκε από τη Βουλή σε μία και μόνο συνεδρίαση. Βλ. Αλιβιζάτος, Ν. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922- 1974)*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 536-39.

¹⁶ Βεγλερής, Φ. (1976), *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού. Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Αθήνα : Θεμέλιο, σ.170.

¹⁷ Μόλις το 1962 τα ελληνικά δικαστήρια δέχτηκαν πως η «ανταρσία» είχε λήξει, μετά την ψήφιση του Ν.Δ.4234 που έμμεσα κήρυττε το τέλος του Εμφυλίου πολέμου. Βλ. Ν.Δ. 4234 «Περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων εις την ασφάλειαν της χώρας», ΦΕΚ Α 116, 30-07-1962.

εξαρτάτο από το ποιος ήταν - δηλαδή τι φρονήματα είχε - ο πολίτης. Αν ήταν εθνικόφρων υπαγόταν στο Σύνταγμα. Αν ήταν μη εθνικόφρων στο *παρασύνταγμα*.

Μέσα στο κλίμα της νομιμοποιημένης αυτής τρομοκρατίας, η ένταση με την οποία εφαρμόζεται ο μηχανισμός των «έκτακτων» μέτρων κατά τις δύο μετεμφυλιακές δεκαετίες ποικίλει ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία που επικρατεί. Έτσι, όταν στις εκλογές του 1958 η ΕΔΑ θα πετύχει με το απίστευτο ποσοστό του 25% να αναδειχθεί αξιωματική αντιπολίτευση¹⁸, ο αντικομμουνισμός θα γνωρίσει μια νέα μεγάλη έξαρση, χαρακτηριστική εκδήλωση της οποίας ήταν η γέννηση του λεγόμενου *παρακράτους*, που με την έμπνευση, την καθοδήγηση και την προστασία του κράτους αναλαμβάνει κατά ανορθόδοξο τρόπο να κάνει αυτό που από τη νομιμότητα εμποδίζεται να πράξει το κράτος και τα όργανά του¹⁹. Σχετικά με τη γέννηση του παρακράτους υπάρχει ένα εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο που έδωσε στη δημοσιότητα ο διευθυντής του *Ελεύθερου Κόσμου* Σάββας Κωνσταντόπουλος. Το 1968 σε ένα άρθρο του, σχολιάζοντας τις εκλογές του 1958, έγραψε:

«Ενθυμούμε ότι ολίγας ημέρας μετά τας εκλογάς (εννοεί του 1958) ο κύριος Καραμανλής μας εκάλεσε, μερικούς φίλους, εις την Κηφισιάν [...], όπου διεξήχθη ευρυτάτη συζήτησις δια την μελλοντικήν πορείαν της νέας κυβερνήσεως. Όταν ετελειώσαμεν και ήμεθα έτοιμοι να αναχωρήσωμεν [...], έφερα επί τάπητος το θέμα της κομμουνιστικής απειλής και του εκτάκτως ανησυχητικού αποτελέσματος των εκλογών [...]. Η συζήτησις αυτή έγινε αφορμή να συγκροτήσει ο κύριος Καραμανλής μίαν αφανή επιτροπήν δια την παρακολούθησιν, την θεωρητικήν και την πολιτικήν, του κομμουνιστικού προβλήματος. Εις την επιτροπήν εκείνην έτυχε να γνωρίσω, δια πρώτην φοράν, τον ήδη πρωθυπουργόν κύριον Γεώργιον Παπαδόπουλον, ο οποίος μετείχεν εις αυτήν ως αξιωματικός. Ο μακαρίτης καθηγητής Άγγελος Προκοπίου είχε πει περί του Γεωργίου Παπαδόπουλου : το μυαλό αυτού του αξιωματικού είναι ξυράφι. Είμαι βέβαιος, ότι ο Γεώργιος Παπαδόπουλος θα παίξη κάποτε πρώτον ρόλον. Η προφητεία επαλήθευσε»²⁰.

Αναμφίβολα από το άρθρο αυτό προκύπτει η συγκρότηση μιας αφανούς επιτροπής, που σημαίνει συγκρότηση μιας *παρακρατικής* επιτροπής, αφού είναι άγνωστη και έξω από κάθε έλεγχο των κομμάτων, του τύπου και της Βουλής. Μιας επιτροπής που αναλαμβάνει να προωθήσει μια δραστηριότητα φανερά έκνομη και αντισυνταγματική, στην οποία μετέχει ως αξιωματικός ο μελλοντικός δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος. Όταν όμως ένας τέτοιος - παρά τω κράτει - μηχανισμός μονιμοποιείται και διογκώνεται, τότε σιγά σιγά αρχίζει να αυτονομείται και να αποκτά

¹⁸ Ποσοστό που οφείλεται κυρίως στην απογοήτευση που ένιωσε ένα μεγάλο μέρος των κεντρώων ψηφοφόρων, συνέπεια των διενέξεων και των διαιρέσεων των διαφόρων κεντρώων πολιτικών σχηματισμών της εποχής, από τους οποίους μάλιστα ορισμένοι διαπραγματεύονταν ακόμη και με τη Δεξιά. Πάντως επρόκειτο για ένα συγκυριακό και εφήμερο φαινόμενο, δεδομένου ότι η Αριστερά δεν έχει μπορέσει ποτέ, μέχρι σήμερα, να επιτύχει στις βουλευτικές εκλογές περισσότερο από το 14% των ψήφων.

¹⁹ Λεντάκης, Αν. (1975), *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*, Αθήνα : Καστανιώτης, σ. 11.

²⁰ Σάββας Κωνσταντόπουλος, «Η αλήθεια προς πάσαν κατεύθυνσιν», στην εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος*, 11-8-1968, σ.14.

τη δική του λογική, που στηρίζεται στο πραγματικό γεγονός ότι τελικά αυτός παίζει τον κυρίαρχο και καθοριστικό ρόλο στην έκβαση των γεγονότων και στη διαμόρφωση της πολιτικής πραγματικότητας του τόπου. Η αγανακτισμένη ερώτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή «*Ποιός επιτέλους κυβερνά αυτή τη χώρα;*», μετά τη δολοφονία, τον Μάιο του 1963, του Γρηγόρη Λαμπράκη από μέλη παρακρατικών οργανώσεων της άκρας δεξιάς με τη συνενοχή της αστυνομίας, φανερώνει ότι η κυβέρνηση αγνοούσε τα σχέδια των παρακρατικών, γεγονός που δηλώνει που βρισκόταν η πραγματική εξουσία.

Σύνταγμα και *παρασύνταγμα*, κράτος και *παρακράτος*, θα βαδίσουν μαζί για δύο σχεδόν δεκαετίες. Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του '60, οι διεκδικητικές δράσεις που αναπτύχθηκαν στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας με στόχο την άρση των μετεμφυλιακών αδιεξόδων, θα δημιουργήσουν τέτοιες συνθήκες ώστε το παρασύνταγμα και το παρακράτος να μην μπορούν να δράσουν στην ίδια έκταση και με την ίδια ένταση που αυτό γινόταν κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο. Όμως, στο βαθμό που πράγματι υπήρξε, ο περιορισμός των ακραίων - και συχνά παράτυπων - πρακτικών ήταν σαφώς αντιφατικός. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα έτη 1962-63 το παρακράτος όχι μόνο βρισκόταν σε πλήρη έξαρση, αλλά με τη δολοφονία Λαμπράκη ο συγχρωτισμός μεταξύ των παρακρατικών και των εκπροσώπων της έννομης τάξης θα φτάσει και στην κορύφωση του. Από την άλλη πλευρά, ενώ το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε το 1962 πως η ανταρσία είχε λήξει, η καραμανλική διακυβέρνηση θα προτείνει τη σύσταση ενός Συνταγματικού Δικαστηρίου με αρμοδιότητα, μεταξύ άλλων, να θέτει εκτός νόμου πολιτικά κόμματα τα οποία θα επεδίωκαν τη «δια δολίων», όπως χαρακτηριστικά προβλεπόταν, και όχι «δια βιαίων» μέσων ανατροπή του κρατούντος πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος²¹. Επρόκειτο για μία από τις πιο ακραίες ιδέες της λεγόμενης «βαθείας τομής», της πρότασης δηλαδή που η κυβέρνηση της ΕΡΕ υπέβαλε λίγο πριν πέσει, το 1963, για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Μιας πρότασης, που εξαιτίας του αυταρχικού της πνεύματος, δεν μπόρεσε τελικά να πραγματοποιηθεί, χάρη στην αντίδραση της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΑ²². Παρά την αποτυχημένη όμως απόπειρα αναθεώρησης του Συντάγματος, η σημασία της υπήρξε καθοριστική για την κατανόηση της εξέλιξης των θεσμών της χώρας, και αυτό για δύο κυρίως λόγους : πρώτον, γιατί αποτελούσε την πρώτη απόπειρα ενσωμάτωσης του *παρασυντάγματος* στο κείμενο του τυπικού Συντάγματος και δεύτερον, γιατί οι περισσότερες από τις διατάξεις της συμπεριλήφθηκαν σχεδόν αυτούσιες στα δύο Συντάγματα (του 1968 και του 1973) του απριλιανού καθεστώτος.

²¹ Δεν χρειάζεται να αναλύσουμε την έννοια του διφορούμενου όρου «δόλια μέσα», σε μια εποχή που, για πρώτη φορά από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η πρόοδος των δημοκρατικών δυνάμεων απειλούσε την κυριαρχία της Δεξιάς. Βλ. Αλιβιζάτος, Ν. (2006), «Καθεστώς “έκτακτης ανάγκης” και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα : Θεμέλιο, σ. 394.

²² Αναλυτικά για την πρόταση της ΕΡΕ για την αναθεώρηση του Συντάγματος βλ. Χαράλαμπος, Δ. (1985), *Στρατός και Πολιτική εξουσία - η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα : Εξάντας, σ. 126-132.

Το «παρασύνταγμα», αν και λειτούργησε περισσότερο ως σκιάκτρο για την αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού» παρά ως εργαλείο καθημερινής διακυβέρνησης, ωστόσο διατηρήθηκε σε ισχύ και μετά την αποτυχημένη απόπειρα αναθεώρησης του Συντάγματος. Είναι ενδεικτικό ότι ούτε η Ένωση Κέντρου, που διαδέχθηκε στην εξουσία τη Δεξιά μετά τις εκλογικές νίκες του 1963 και 1964, τόλμησε να θίξει στο σύνολό του το οπλοστάσιο των έκτακτων μέτρων. Το σχέδιο νόμου που κατάρτισε και που απέβλεπε στην εξομάλυνση της κατάστασης, όχι μόνο δεν ψηφίστηκε ποτέ, αλλά ούτε καν συζητήθηκε στη Βουλή μέχρι και την πτώση της κυβέρνησης²³. Το γεγονός αυτό δεν αποκαλύπτει απλά την εμμονή ενός πνεύματος, αλλά κάτι πολύ βαθύτερο : ο θεσμικός αντικομμουνισμός του μεταπολεμικού κράτους ήταν τόσο δεσμευτικός, ώστε η άρση του συνεπαγόταν τεράστιο πρακτικό, οργανωτικό, συμβολικό και επικοινωνιακό κόστος. Αντίθετα, η διατήρηση του κρατούντος αντικομμουνισμού ήταν απείρως ευκολότερη, ακόμη και όταν οι περισσότεροι από τους λόγους που είχαν προκαλέσει την αρχική θεσμοθέτησή του είχαν εκλείψει. Δείγμα της απουσίας ορθολογισμού ή του παραλογισμού της πολιτικής ζωής, τα πιστοποιητικά πολιτικών φρονημάτων τα κατέργησε η χούντα του Παπαδόπουλου τον Ιούλιο του 1971²⁴.

Τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου 1967, ανάμεσα στους χιλιάδες Αθηναίους που άκουσαν τον θόρυβο που έκαναν οι ερπύστριες των τανκς, περιλαμβάνονταν και οκτώ πολιτικοί κρατούμενοι που είχαν καταδικαστεί για κατασκοπεία και που, παρά τα μέτρα επιεικείας, παρέμεναν έγκλειστοι στις φυλακές Αβέρωφ. Ασφαλώς, θα πει κανείς ότι δεν ήταν πολλοί. Όμως η ύπαρξή τους καθιστά φανερή την εκλεκτική συγγένεια του απριλιανού καθεστώτος με την κατ' επίφαση λειτουργούσα δημοκρατία των δύο μετεμφυλιακών δεκαετιών. Το *παρασύνταγμα*, έχοντας διατηρηθεί άθικτο για είκοσι σχεδόν χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου, πέρασε στα χέρια της χούντας, που το ανύψωσε σε μοναδικό νόμο του κράτους. Το δε *παρακράτος* απορροφούσε το κράτος, λειτουργώντας στα χέρια των συνταγματαρχών ως το ιδανικό άλλοθι. «Κύριου», κραύγαζε λίγο αργότερα ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, απευθυνόμενος προς τους παλαιούς πολιτικούς, «μην διαμαρτύρεσθε. Εμείς δεν νομοθετήσαμε. Αρκεστήκαμε να εφαρμόσουμε τη δική σας νομοθεσία»²⁵. Θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι, παρά τον κυνισμό της, η διαπίστωση ήταν πέρα για πέρα ορθή.

Οι κοινωνικές και ιδεολογικές συνέπειες του αντικομμουνιστικού κράτους: Η οικονομική καταστροφή της χώρας, την επαύριον της λήξης του Εμφυλίου πολέμου, δεν σήμαινε ότι συμμετείχαν το ίδιο όλοι οι Έλληνες στη φτώχεια και την αθλιότητα της χώρας τους. Οι

²³ Η ΕΔΑ είχε επικρίνει το νομοσχέδιο καθώς διατηρούσε σε ισχύ ένα μεγάλο τμήμα των έκτακτων μέτρων, όπως τον Α.Ν. 509 και τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων για μεγάλες κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων. Για μια εκτενή παρουσίαση του νομοσχεδίου βλ. Μέξη, Δ. (1964), «Το παρασύνταγμα της δεξιάς και ο εκδημοκρατισμός της χώρας», ανάτυπο από το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 11, Ιούλιος 1981, σ. 8.

²⁴ Διαμαντόπουλος, Θ. (2009), «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική κρίση του '65», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 310.

²⁵ Αλιβιζάτος, Ν. (2008), «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 56.

εξαιρετικές συνθήκες που επικράτησαν στα χρόνια της γερμανικής κατοχής και η δυνατότητα οικονομικής συνεργασίας με τις δυνάμεις της είχαν ως αποτέλεσμα τον μετασχηματισμό στη σύνθεση της άρχουσας τάξης. Παραδοσιακές περιουσίες καταστράφηκαν, ενώ «νεόπλουτοι» ήρθαν να διεκδικήσουν μερίδιο στην εξουσία. Έτσι, μέσα από μία φαινομενικά ρημαγμένη από τον πόλεμο οικονομία, θα κάνει την εμφάνισή της μια νέα αστική τάξη, στενά δεμένη, τόσο οικονομικά όσο και συμβολικά, με τις σκοτεινότερες στιγμές της γερμανικής κατοχής. Μια τάξη κερδοσκόπων, καιροσκόπων και μαυραγοριτών που αναδύθηκαν από τον πόλεμο με μεγάλες περιουσίες²⁶.

Το έργο της ανασυγκρότησης, που βασίστηκε, κυρίως, στα ποσά της ξένης βοήθειας, όχι μόνο δεν έπληξε τη νέα αυτή αστική τάξη, αλλά υπήρξε και χρυσοφόρο για αυτήν. Στα πλαίσια μιας αγοράς τόσο αναρχικής και μιας πολιτικής κατάστασης τόσο ανασφαλούς όσο η ελληνική, τα συμφέροντα των νέων κερδοσκόπων ήταν από την αρχή στενά δεμένα με τις κρατικές επιχορηγήσεις και τους διάφορους φορείς ανασυγκρότησης που δημιουργήθηκαν στις παρυφές του κράτους. Η κρατική διαχείριση των τεράστιων χρηματικών ποσών που διοχετεύονταν στην ελληνική οικονομία από το σχέδιο Marshall²⁷, που συχνά υπερέβαιναν το 50% της αξίας του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, ήταν ένας μηχανισμός που διευκόλυνε την παγίωση τόσο του διευρυνόμενου ρόλου του κράτους όσο και της ανερχόμενης νέας αστικής τάξης²⁸.

Αυτή η νέα αστική τάξη θα κυριαρχήσει στον κρατικό μηχανισμό και θα υπαγορεύσει τους γενικότερους στρατηγικούς προσανατολισμούς²⁹. Η ύπαρξη της, ωστόσο, και μόνο δεν εγγυόταν την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της μετεμφυλιακής δομής της εξουσίας. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μακρόχρονη βιωσιμότητα του μετεμφυλιακού καθεστώτος ήταν η συναίνεση και η συνακόλουθη ενσωμάτωση και των κυριαρχούμενων τάξεων και, κυρίως, των μικροαστικών στρωμάτων³⁰. Η δύναμη της καταστολής που διέθετε και χρησιμοποίησε στο έπακρον το μετεμφυλιακό καθεστώς δεν ήταν αρκετή για να επιτύχει τη λαϊκή συναίνεση, αφού κανένα

²⁶ Η συγκέντρωση πλούτου στα χέρια των νεόπλουτων οδήγησε όχι μόνο σε φαινόμενα αποθησαυρισμού, αλλά συχνά και σε ένα αξιόλογο κύμα επενδύσεων, έτσι ώστε στα τέσσερα χρόνια της κατοχής να ιδρυθούν περίπου 6.500 νέες βιομηχανικές επιχειρήσεις. Βλ. Βεργόπουλος, Κ. (2006), «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα : Θεμέλιο, σ. 534.

²⁷ Η Μεγάλη Βρετανία, η οποία είχε αναλάβει επίσημα την ευθύνη για τη στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης και τον εξοπλισμό των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας, στις 12 Μαρτίου του 1947 με τη διακήρυξη του δόγματος Τρούμαν παραχωρεί τη θέση της στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τον Ιούνιο του 1947 με το σχέδιο οικονομικής βοήθειας, γνωστό ως σχέδιο Marshall, η επέμβαση των αμερικανών στα εσωτερικά της χώρας μας εδραιώνεται.

²⁸ Θωμαδάκης, Σ. (1994), «Αδιέξοδα της ανασυγκρότησης και οικονομικοί θεσμοί», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, στο 4ο Επιστημονικό Συνέδριο- Πάντειον Πανεπιστήμιο (24-27 Νοεμβρίου 1993), Αθήνα : Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 37.

²⁹ Η Έκθεση Armour (Armour Report), που κυκλοφόρησε το 1954, κατέληγε στο περίφημο συμπέρασμα ότι «πεντακόσιες οικογένειες εγκατεστημένες στην Αθήνα ελέγχουν την Ελλάδα». Ο Σπύρος Μαρκεζίνης, μάλιστα, προχώρησε ακόμη περισσότερο, δηλώνοντας δημόσια : «Λέγεται ότι πεντακόσιες οικογένειες κυβερνούν την Ελλάδα, εγώ όμως πιστεύω ότι δεν φτάνουν καν τις πεντακόσιες, αλλά είναι μόνο διακόσιες». Βλ. Μαρκεζίνης, Σ. (1957), *Η πορεία προς τον Λαόν*, τόμος Α', Αθήνα : Κόμμα των Προοδευτικών, σ. 56.

³⁰ Τη δυνατότητα σταθεροποίησης του καθεστώτος διαμέσου της ενσωμάτωσης των μικροαστικών στρωμάτων επεσήμανε επανειλημμένα ο Σπύρος Μαρκεζίνης, λέγοντας : «Επειδή βρίσκεται μεταξύ δύο άκρων, η μεσαία τάξις ενεργεί πάντοτε ως φύλαξ του καθεστώτος. Αποτελεί πάντοτε πολύτιμο στοιχείο σταθερότητας και ισορροπίας το οποίον διαφυλάσσει το αστικό καθεστώς». Βλ. Μαρκεζίνης Σ. (1957), *Η πορεία...*, ό.π., σ. 32 και 67.

καθεστώς δεν μπορεί να ζει και να αναπαράγεται με τη βία. Ουσιαστικό λοιπόν στοιχείο αυτής της απαραίτητης συναίνεσης ήταν η ιδεολογική κυριαρχία που θα νομιμοποιούσε την πολιτική εξουσία. Στη συγκεκριμένη συγκυρία η οικονομική ενσωμάτωση αποδείχθηκε ως ο πλέον κατάλληλος ιδεολογικός μηχανισμός, αφού η πολιτική ενσωμάτωση μόνον όταν στηρίζεται στα γερά θεμέλια της οικονομικής ενσωμάτωσης αποκτά μακροχρόνιο και σταθερό χαρακτήρα³¹.

Το κράτος είτε άμεσα (ως εργοδότης) είτε έμμεσα (μέσω της οικονομικής πολιτικής του) θα καταστεί ο βασικός συντελεστής της οικονομικής ενσωμάτωσης και συναίνεσης των μικροαστικών στρωμάτων, που βγήκαν από τον πόλεμο κυριολεκτικά κατεστραμμένα. Οι κρατικές επιχορηγήσεις, οι επιδοτήσεις, οι υπεργολαβίες, τα μικρά δημόσια έργα, οι πάσης φύσεως διευκολύνσεις και διοικητικές διευθετήσεις θα ευνοήσουν επιλεκτικά ορισμένες κατηγορίες μικροαστών. Η όλη υπόθεση ωστόσο δεν ήταν αθώα ούτε και συντελέστηκε υπό την επίνευση ενός ανιδιοτελούς κράτους που μοίραζε αξιοκρατικά τα προνόμια και την εύνοιά του. Τα αποφασιστικά κριτήρια για την απονομή των προνομίων ήταν πολιτικά. Ήταν, λοιπόν, οι ημέτεροι που θα αποκατασταθούν και θα γνωρίσουν την προστατευτική αγκαλιά του κράτους. Οι ημέτεροι, όμως, μέσα σε αυτό το έντονα οξυμένο πολιτικό κλίμα, δεν ήταν απλά εκείνοι που εντάσσονταν στα δίκτυα πατρωνείας και πελατείας. Θα τραφούν από το κρατικό μάννα κατ' αρχήν και, κυρίως, όσοι πρωτοστατούσαν και επιδείκνυαν πατριωτικό ζήλο στην εξόντωση του κομμουνισμού, όσοι έβλεπαν το δικό τους μικρό συμφέρον αλληλέγγυο προς το μεγάλο συμφέρον της εθνικόφρονος Ελλάδας. Και επειδή τα μικροαστικά στρώματα ήταν ύποπτα συνοδοιπορίας, καθώς είχαν μαζικά στρατευτεί στο ΕΑΜ, η όλη διαδικασία - διαδικασία της «από-ΕΑΜοποίησης του πληθυσμού την ονομάζει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς³² - ήταν ιδιαίτερα σκληρή και ανάλγητη³³.

Από την άλλη πλευρά, ο υπερδιογκωμένος χαρακτήρας του κρατικού οργανισμού είχε ως επακόλουθο την άμεση εξάρτηση όλο και μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού πληθυσμού από το δημόσιο ταμείο. Τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950, το κράτος και οι ελεγχόμενοι από το κράτος οργανισμοί αποτελούσαν τη μοναδική ευλογοφανή ελπίδα απασχόλησης για εκατοντάδες χιλιάδες ανέργων ή υποαπασχολούμενων. Αυτό ίσχυε ακόμη περισσότερο για τα εγγράμματα στρώματα της μικροαστικής τάξης, για τα οποία μια θέση στο δημόσιο φάνταζε ως η μόνη ευκαιρία για μια αξιοπρεπή απασχόληση. Ωστόσο, η πρόσληψή τους από τον κρατικό μηχανισμό δεν γινόταν στη βάση μιας κοινωνικής πολιτικής. Η κρατική υπαλληλία, τάξη-στήριγμα του μετεμφυλιακού κράτους, δεν διαμορφώθηκε με βάση τα δεδομένα της αγοράς εργασίας, αλλά με βάση τα δεδηλωμένα πολιτικά φρονήματα ή, έστω, με βάση την απόδειξη του νομοταγούς «ποιού» τους. Οι όροι «ποιόν» και «νομιμοφροσύνη» των υπαλλήλων δεν παρέπεμπαν σε κάποια

³¹ Χαραλάμπης, Δ. (1985), *Στρατός και ...*, ό.π., σ. 48.

³² Τσουκαλάς, Κ. (1984), «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου πολέμου», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα τη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα : Θεμέλιο, σ. 571.

³³ Ελεφάντης, Α. (1991), *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Αθήνα : Ο Πολίτης, σ. 57-58.

αφηρημένη αξιοκρατική κλίμακα τυπικών προσόντων. «Νομιμοφροσύνη» σήμαινε υπακοή και πειθαρχία στο νόμο της εθνοφροσύνης και «ποιόν» ικανότητα εξυπηρέτησης του λόγου της εθνοφροσύνης. Αυτά ήταν τα πτυχία, τα μεταπτυχιακά και τα μάστερ της εποχής³⁴.

Η ιδεολογία της εθνοφροσύνης: Η διαδικασία αυτή, αν και αντιστοιχούσε σε συγκυριακές ανάγκες, είχε δύο καθοριστικές συνέπειες πολύ πιο μακρόβιες. Η πρώτη ήταν ότι ενίσχυσε μια μικροαστική μάζα πλήρως εξαρτημένη από τον κρατικό μηχανισμό και ταυτισμένη, ιδεολογικά και πολιτικά, με τα συμφέροντα του μετεμφυλιακού κράτους. Η δημοσιοϋπαλληλική αυτή τάξη αποδείχθηκε πιο μακρόβια από τις ανάγκες που τη δημιούργησαν, περνώντας με άνεση, είκοσι χρόνια μετά, από το λόγο της εθνοφροσύνης στην υπηρεσία του απριλιανού καθεστώτος³⁵. Η δεύτερη συνέπεια ήταν ότι η μονολιθική επάνδρωση των κρατικών μηχανισμών αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος στα χέρια του κράτους για τον πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό έλεγχο της ελληνικής κοινωνίας. Η δημοσιοϋπαλληλία, δεδομένου ότι οι κρατικοί μηχανισμοί δεν κατέχουν μια σχέση εξωτερικότητας ως προς την κοινωνία των πολιτών, βρέθηκε σε στρατηγική θέση. Δουλειά της δεν ήταν μόνο η παροχή μιας υπηρεσίας με τη στενή έννοια του όρου, αλλά και το ιδεολογικό περιεχόμενο αυτής της υπηρεσίας, το οποίο είχε ως αποδέκτη το ίδιο το κοινό. Με λίγα λόγια, οι δημόσιοι υπάλληλοι λειτούργησαν ως ιδεολογικοί φορείς του καθεστώτος. Από το Στρατό και την Αστυνομία έως το Δικαστικό Σώμα, από την Εφορία μέχρι το Γυμνάσιο και το Πανεπιστήμιο, η σχέση με το κοινό πλάθεται μέσα στη νομιμοποιητική μήτρα του αντικομμουνισμού, που δεν ήταν άλλη από την ιδεολογία της εθνοφροσύνης.

Ο όρος «εθνοφροσύνη» εμφανίζεται στα χρόνια του Μεσοπολέμου για να δηλώσει την αντικομμουνιστική νοητική διάθεση όλων των «υγιώς σκεπτόμενων Ελλήνων», ανεξαρτήτως παραταξιακής ταυτότητας. Η ιδεολογία όμως της εθνοφροσύνης - ως συνεκτικό σύνολο ιδεών - δεν προσλαμβάνει το ιστορικό της περιεχόμενο παρά μόνο μεταπολεμικά, όταν υπερβαίνει τα όρια του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού και καθίσταται μια έννοια κατά πολύ ευρύτερη³⁶. Κατά τη διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης, σε αντίθεση με τα χρόνια του μεσοπολέμου όπου ο καθορισμός του εχθρού δεν είναι ακόμη συγκεκριμένος, ο εχθρός έχει συγκεκριμένο πρόσωπο: είναι ο κομμουνιστής, ο οποίος δεν ορίζεται ως ο θεσμικά νόμιμος πολιτικός και ιδεολογικός αντίπαλος της αστικής ιδεολογίας, αλλά ως εξωτερικός εχθρός, ως μη Έλλην που επιβουλεύεται την ακεραιότητα της πατρίδας του: είναι εαμοβούλγαρος, Βούλγαρος, Σλάβος, συμμορίτης. Υπό

³⁴ Είναι χιλιάδες οι δημόσιοι υπάλληλοι που απέκτησαν εκ των υστέρων ένα τυπικό «χαρτί» όντας προ πολλού διορισμένοι χωρίς τυπικά προσόντα ή έχοντας απλά ένα απολυτήριο Γυμνασίου. Βλ. Στο ίδιο, σ. 60.

³⁵ Η υπόθεση ότι το ίδιο προσωπικό ήταν αυτό που μαχητικά στρατεύτηκε και στην υπηρεσία της στρατιωτικής δικτατορίας το 1967 όχι μόνο είναι εύλογη αλλά εμπειρικά επαληθεύεται σε πολλές περιπτώσεις. Το παράδειγμα των αξιωματικών, του δικαστικού, διοικητικού, διπλωματικού και πανεπιστημιακού σώματος είναι εύγλωττο. Βλ. Νικολακόπουλος, Η. (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα : Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 80.

³⁶ Παπαδημητρίου, Δ. (2006), *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα : Σαββάλας, σ. 177-178.

αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, ως ιδεολογία του εξοβελισμού των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα, δεν προϋπάρχει του Εμφυλίου πολέμου. Είναι ο Εμφύλιος, οι διαδικασίες και η δυναμική της εμφύλιας σύγκρουσης που οδηγούν στη συνάρθρωση πολλών ιδεολογικών στοιχείων σε ένα συνεκτικό μόρφωμα το οποίο συνενώνει και εμψυχώνει το σύνολο των δυνάμεων που αντιπαράσσονται στην αριστερή παράταξη³⁷.

Μετά το τέλος της εμφύλιας σύγκρουσης, η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης αναδεικνύεται ως η μόνη συνεκτική ιδεολογία του μεταπολεμικού κράτους. Ως επίσημη ιδεολογία των νικητών είναι περισσότερο από δύο δεκαετίες κυρίαρχη. Αλλά κυρίαρχη δεν σημαίνει μόνο ότι είναι ιδεολογία των κυρίαρχων δυνάμεων που κατέχουν την κρατική εξουσία. Η κυρίαρχη ιδεολογία, γίνεται κυρίαρχη, μόνο από τη στιγμή που θα καταφέρει να κυριαρχήσει πάνω στις υπόλοιπες αντιφατικές και συχνά ανταγωνιστικές ιδεολογίες που ενυπάρχουν μέσα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό³⁸. Γεγονός που σημαίνει ότι η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης όχι μόνο κυριαρχεί επί των αρχομένων, αλλά και ότι διαμορφώνει τα συμβολικά συστήματα αξιών, θεσπίζει τα πρότυπα της κοινωνικής συμπεριφοράς, διαπλάθει ταυτότητες στις οποίες ο καθένας αναγνωρίζεται και, κυρίως, καθορίζει τα όρια της νομιμότητας τόσο στο πολιτικό επίπεδο όσο και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Οι πολιτικές δυνάμεις κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο : Το μεταπολεμικό κράτος δεν αποτελεί γραμμική συνέχεια του προπολεμικού ούτε οι προπολεμικές πολιτικές δυνάμεις προεκτείνονται σε ευθεία γραμμή στα μεταπολεμικά χρόνια, διατηρώντας η κάθε μία αναλλοίωτα τα παλαιά της χαρακτηριστικά. Μέσα στη χοάνη του πολέμου και της εαμικής αντίστασης αλλάζει ριζικά το πολιτικό σκηνικό και ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων. Η παλαιά διαμάχη βενιζελικών - αντιβενιζελικών ξεπερνιέται και οι δύο κύριες αστικές παρατάξεις, όταν καταστεί σαφές ότι η νίκη είναι με το μέρος των συμμάχων και τεθεί επιτακτικά το ζήτημα της μεταπολεμικής εξουσίας, συγκλίνουν και συμμαχούν προκειμένου να συντρίψουν τον κοινό εχθρό³⁹.

Το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έθετε εκ των πραγμάτων, ως κρίσιμο ζήτημα άμεσης προτεραιότητας, την πολιτική διαχείριση της στρατιωτικής νίκης και κατ' επέκταση την ίδια τη μορφή του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Η τραυματισμένη αξιοπιστία του πολιτικού κόσμου⁴⁰, η απόλυτη σχεδόν αυτονομία την οποία είχε αποκτήσει ο στρατός κατά τη διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης και η αίγλη που τον περιέβαλε ως αποκλειστικό φορέα της νίκης, τροφοδοτούσαν τις τάσεις για μόνιμη εγκαθίδρυση ενός αυταρχικού, μη κοινοβουλευτικού καθεστώτος. Το φάσμα

³⁷ Ελεφάντης, Α. (1994), «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του Τρόμου και της Ενοχοποίησης», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, στο 4ο Επιστημονικό Συνέδριο ..., ό.π., σ. 648-650.

³⁸ Πουλαντζάς, Ν. (1970), *Φασισμός και δικτατορία*, Αθήνα : Ολκός, σ. 420.

³⁹ Ελεφάντης, Α. (1991), *Στον αστερισμό* ..., ό.π., σ. 46.

⁴⁰ Σε αντίθεση με το εαμικό στρατόπεδο, ο προπολεμικός πολιτικός κόσμος, με ελάχιστες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, είχε παραμείνει αδρανής σε όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Αλλά και από τους πολιτικούς της νέας γενιάς, που είχαν δράσει στη Μέση Ανατολή, λίγοι μπορούσαν να καυχηθούν για το εθνικό τους έρεισμα. Βλ. Τσουκαλάς, Κ. (1984), «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου πολέμου», στο *Η Ελλάδα* ..., ό.π., σ. 570.

όμως της δικτατορίας, που αιωρείτο έντονα τους τελευταίους μήνες του 1949, ερχόταν σε ριζική αντίθεση με την κρισιμότερη ίσως ιδιομορφία του Εμφυλίου πολέμου : το γεγονός, δηλαδή, ότι η διαχείρισή του, ακόμη και στις πιο επώδυνες φάσεις του, έγινε υπό τον μανδύα ενός τυπικά κοινοβουλευτικού καθεστώτος ⁴¹.

Τελικά, μετά τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης, παρά πάσα προσδοκία, οι νικητές δεν επέβαλαν ανοικτή δικτατορία. Ο «συμμαχικός παράγοντας», για λόγους που είχαν να κάνουν με την εικόνα που ήθελε να προβάλει, αποκήρυξε πολύ νωρίς τους επίδοξους δικτάτορες των μυστικών στρατιωτικών οργανώσεων και ευνόησε την κοινοβουλευτική «λύση». Ωστόσο, η κοινοβουλευτική λύση που τελικά επικράτησε δεν σήμαινε ότι είχε διαμορφωθεί και ένα ισχυρό και σταθερό πλέγμα εξουσίας. Η απουσία μιας ηγεμονικής πολιτικής δύναμης καθίσταται φανερά από την πληθώρα των κομματικών σχηματισμών που έλαβαν μέρος στις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950. Συγκεκριμένα στις εκλογές συμμετείχαν σαράντα τέσσερα κόμματα ενταγμένα σε είκοσι εννέα εκλογικούς σχηματισμούς, από τους οποίους οι δέκα εξασφάλισαν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, χωρίς ωστόσο κανένα κόμμα να υπερβεί το 20% των έγκυρων ψηφοδελτίων⁴².

Αναλυτικότερα, ο χώρος της Δεξιάς αντιμετώπιζε ακόμη προβλήματα ταυτότητας, αξιοπιστίας και ηγεσίας, σχεδόν τόσο σοβαρά όσο εκείνα που είχε αντιμετωπίσει το 1945. Για την ακρίβεια, μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου δεν υπήρχε μια ενιαία πολιτική δύναμη της Δεξιάς, αλλά ένα συνονθύλευμα κομμάτων, εφήμερων ενώσεων και συνασπισμών. Αντίστοιχα, οι πολιτικοί σχηματισμοί που εκπροσωπούσαν τους φιλελεύθερους και τους μετριοπαθείς, οι λεγόμενες κεντρώες δυνάμεις, οι οποίοι συμμετείχαν σε όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις από το 1944 έως το 1952, ήταν κατακερματισμένες σε διάφορα κόμματα και εφήμερους συνασπισμούς. Τέλος, ο χώρος της ηττημένης Αριστεράς, αποδεκατισμένος από την ηγεσία της - η οποία βρισκόταν στις ανατολικές χώρες - και υπό το καθεστώς ουσιαστικής απαγόρευσης, ήταν φυσικό να εξοβελιστεί από το πολιτικό σκηνικό της χώρας. Η *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά* (Ε.Δ.Α.) που ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1951, θα καταφέρει τελικά να δώσει φωνή σε εκείνο το κομμάτι του πληθυσμού που εξακολουθούσε να παραμένει απομονωμένο και αποκλεισμένο από κάθε διαδικασία⁴³.

Κατά συνέπεια, η δημιουργία του αυταρχικού κράτους της Δεξιάς ήταν μια διαδικασία σταδιακή, αφού όπως φαίνεται η στρατιωτική νίκη δεν ήταν αρκετή για να παγιώσει την εξουσία της. Μόλις ένα χρόνο μετά το τέλος των εχθροπραξιών και παρά την επίδραση της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, φαινόταν να επικρατεί ακόμη ένα ευρύ λαϊκό αίσθημα που ζητούσε τη λήθη και την εθνική συμφιλίωση. Έτσι, από το 1950 έως το 1952, και ύστερα από έντονη και δημόσια

⁴¹ Νικολακόπουλος, Η. (2003), «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Δικτατορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, έργο συλλογικό, τόμος 9ος, Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, σ. 9-10.

⁴² Στο ίδιο, σ.11.

⁴³ Παπαθανασίου, Ι. (2001), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το αρχείο της*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών- Θεμέλιο, σ. 27.

παρέμβαση του Αμερικανού πρεσβευτή Χένρυ Γκράιντντ, την διακυβέρνηση της χώρας θα αναλάβουν κεντρικοί σχηματισμοί, με πρωθυπουργό τον στρατηγό Νικόλαο Πλαστήρα, ο οποίος όμως δεν θα καταφέρει να προχωρήσει σε μια πολιτική συμφιλίωσης και να κλείσει τις πληγές του Εμφυλίου πολέμου. Το κρίσιμότερο στοιχείο, που συμβολικά και ουσιαστικά αναιρούσε τη συμφιλιωτική πολιτική της κυβέρνησης, ήταν το γεγονός ότι οι φιλελεύθεροι κατείχαν την εξουσία σε ολόκληρη την κρίσιμη περίοδο: αυτοί ήταν οι πολιτικοί διαχειριστές της Απελευθέρωσης, των Δεκεμβριανών, της συμφωνίας της Βάρκιζας, αυτοί κάλυψαν ή συγκάλυψαν την τρομοκρατία, αποδέχθηκαν την Παλινόρθωση της Μοναρχίας, ψήφισαν το νέο Σύνταγμα και ταυτόχρονα τη διατήρηση των «έκτακτων» μέτρων καθιερώνοντας έτσι το «παρασύνταγμα», πέτυχαν τη ξένη προστασία αποδεχόμενοι την ανεξέλεγκτη παντοκρατορία της αμερικανικής αποστολής και έστειλαν στο εκτελεστικό απόσπασμα τον Νίκο Μπελογιάννη και τους συντρόφους του⁴⁴.

Η διαδικασία της ανόδου και παγίωσης της Δεξιάς δεν οφείλεται μόνο στην ανικανότητα και τον κατακερματισμό των κεντρικών δυνάμεων ούτε και στην αδιάλλακτη θέση της Αριστεράς, η οποία με συνθήματα όπως εκείνο του 1952 «τι Πλαστήρας τι Παπάγος» θα συμβάλει καθοριστικά στην όλη διαδικασία. Η άνοδος της Δεξιάς δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς την ανάμειξη και την καθοδήγηση του συμμαχικού παράγοντα. Συγκεκριμένα η κλιμάκωση του Ψυχρού πολέμου προκάλεσε τη γρήγορη εξάλειψη όλων των φιλελεύθερων ενδοιασμών στις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ η έκρηξη του πολέμου της Κορέας, τον Ιούνιο του 1950, θα σηματοδοτήσει την κρίσιμη καμπή. Λίγους μήνες αργότερα, ο Τζων Πιούριφοϋ θα διορισθεί πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ελλάδα, με συγκεκριμένη αποστολή να εγκαταστήσει ισχυρή, σταθερή και αδιάλλακτα αντικομμουνιστική κυβέρνηση⁴⁵. Από εδώ και πέρα υπήρχε πλήρης σύμπτωση απόψεων ανάμεσα στην ακραία ελληνική παράταξη και την κυρίαρχη αμερικανική επιρροή.

Η δημιουργία (6/8/1951) του *Ελληνικού Συναγερμού* (Ε.Σ.), από τον Αλέξανδρο Παπάγο, ήρωα του αλβανικού έπους και αρχηγό του ελληνικού στρατού κατά την τελευταία και νικηφόρα φάση του Εμφυλίου πολέμου, αποτέλεσε το σημαντικότερο σταθμό στη διαδικασία διαμόρφωσης και παγίωσης ενός πλέγματος εξουσίας που ονομάστηκε «κράτος της Δεξιάς». Στις εκλογές της 16ης Νοεμβρίου του 1952 ο Ε.Σ. εκπροσωπούσε όχι μόνο το σύνολο της ενιαίας πλέον και ανασυγκροτημένης Δεξιάς, αλλά και το σύνολο σχεδόν της παραδοσιακής αντιβενιζελικής παράταξης, ενώ στους συνδυασμούς του συμπεριελήφθησαν και ένας μεγάλος αριθμός πολιτευτών της κεντρώας παράταξης, μεταξύ των οποίων και ο Γεώργιος Παπανδρέου. Επιπλέον, κρίσιμη πολιτική προϋπόθεση υπήρξε η ανυπαρξία ενός αυτόνομου ακροδεξιού πολιτικού χώρου. Έτσι,

⁴⁴ Ο Νίκος Μπελογιάννης θα εκτελεστεί στις 30 Μαρτίου 1952, μαζί με τον Δ. Μπάτση, Ν. Καλούμενο και Ηλ. Αργυριάδη.

⁴⁵ Το Αύγουστο του 1952 ο Τζων Πιούριφοϋ θα δηλώσει : « Η πολιτική κατάσταση πρέπει να εκκαθαριστεί άπαξ δια παντός· μόνη υπάρχουσα οδός είναι η διεξαγωγή εκλογών και μόνον σύστημα διά την δι' αυτής ανάδειξιν ισχυρής κυβερνήσεως είναι το πλειοψηφικόν». Βλ. Εφημερίδα *Ακρόπολις*, 19-8-1952, σ. 5.

τόσο το πολιτικό προσωπικό του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου όσο και οι συνεργάτες των δυνάμεων της κατοχής αφομοιώθηκαν πλήρως, μετά το 1951, στην αναδομημένη Δεξιά ⁴⁶.

Η αναδομημένη Δεξιά, όπως διαμορφώθηκε από τον Ε.Σ και την *Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση* (ΕΡΕ) του Κωνσταντίνου Καραμανλή που τον διαδέχθηκε, θα κυριαρχήσει στην πολιτική και εκλογική σκηνή επί ένδεκα συνεχή χρόνια. Βασικός μοχλός της κυριαρχίας της στάθηκε αναμφισβήτητα ο έλεγχος της λειτουργίας του κράτους από το κυβερνών κόμμα. Έλεγχος που αφορούσε τόσο την ιδεολογική και κατασταλτική του διάσταση όσο και το οικονομικό και κοινωνικό πεδίο. Κύριο μαζικό στήριγμά της στο εκλογικό πεδίο αποτέλεσε ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών, ενώ κινητήρια δύναμή της, στην οποία στηρίχθηκε η πολιτική της ηγεμονία, υπήρξε η νέα αστική τάξη, που αναδείχθηκε, όπως είδαμε, πλουτίζοντας στα χρόνια της κατοχής.

Ωστόσο, στο πεδίο της άσκησης της εξουσίας, όπως φάνηκε από την κεντρικά κιάλας παρένθεση του 1950-1952, δεν αρκούσε να κερδίσεις τις εκλογές για να κυβερνήσεις. Έπρεπε επιπλέον να εξασφαλίσεις την υποστήριξη ή, τουλάχιστον, την ανοχή τριών ακόμη παραγόντων οι οποίοι, μολοντί βρίσκονταν έξω από τα όρια των κοινοβουλευτικών θεσμών, είχαν ωστόσο τη δύναμη να επηρεάζουν τον πολιτικό προσανατολισμό και το περιεχόμενο της κυβερνητικής δράσης :

Πρώτον, του *Στέμματος*, που ως ο εγγυητής της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων, έτεινε να επιδιώκει τη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού κατά τις προτιμήσεις του. Ο βασιλείς, όπως φαίνεται από τις συνεχείς παρεμβάσεις τους στην πολιτική ζωή της χώρας, δεν ήταν διατεθειμένοι να λειτουργήσουν ως συνταγματικοί - πολιτικά ανεύθυνοι - μονάρχες ούτε και να περιοριστούν στο ρόλο ενός κοινοβουλευτικού ανώτατου άρχοντα. Ο ενεργά παρεμβατικός ρόλος των Ανακτόρων καταδεικνύει την ευρύτερη απαξίωση του πολιτικού συστήματος: δημιουργούσαν αρχηγούς κομμάτων⁴⁷, πίεζαν πρωθυπουργούς με κοινοβουλευτική πλειοψηφία να παραιτηθούν, εξασφάλιζαν διορισμούς υπουργών της επιλογής τους και επενέβαιναν διαρκώς σε θέματα ιεραρχίας και στελέχωσης του στρατού, επιδιώκοντας να θέσουν τις Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας υπό τον έλεγχό τους. Το μέχρι που ήταν αποφασισμένος ο Θρόνος να φτάσει θα φανεί στα Ιουλιανά και στον τρόπο με τον οποίο ο Κωνσταντίνος θα αντιμετωπίσει την επερχόμενη Χούντα⁴⁸.

Δεύτερον, του λεγόμενου *συμμαχικού παράγοντα*, ο οποίος βασιζόταν στο Θρόνο και το Στρατό ως ύστατα αναχώματα του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα. Από το 1947, με τη διακήρυξη του δόγματος Τρούμαν, η παρουσία των Ηνωμένων Πολιτειών θα κατοχυρωθεί θεσμικά, όχι μόνο για

⁴⁶ Είναι γεγονός ότι ακόμα και κορυφαίοι υπουργοί των κατοχικών κυβερνήσεων συμμετείχαν στους εκλογικούς συνδυασμούς του Ε.Σ. Δια του λόγου το αληθές, στις δημοτικές εκλογές του 1954, στη Θεσσαλονίκη, στο δεύτερο γύρο, ως αντίπαλος του εαμικού Μ. Πατρίκιου, υποστηρίχθηκε από τη Δεξιά, ο δωσίλογος υπουργός της Κατοχής Σ. Γκοτζαμάνης. Βλ. Νικολακόπουλος, Η. (2001), *Η καχεκτική ...*, ό.π., σ. 43.

⁴⁷ Ο Κ. Καραμανλής ανεδείχθη για πρώτη φορά πρωθυπουργός όχι ως επιλογή της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος της πλειοψηφίας, αλλά του βασιλέως Παύλου, γεγονός που συνιστούσε εκτροπή από τη συνταγματική τάξη και τους κανόνες του συνταγματισμού. Ο ίδιος βασιλιάς θα τον αναγκάσει οκτώ χρόνια αργότερα να παραιτηθεί.

⁴⁸ Ριζάς, Σ. (2008), *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 23-24.

τη διαχείριση της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, πάνω στην οποία θα στηριχθεί η ανοικοδόμηση της χώρας, αλλά και σε τομείς γενικότερης πολιτικής. Κύριο μέλημα της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα ήταν η δημιουργία ενός βιώσιμου κράτους, κάτω από έναν κυβερνητικό μηχανισμό που θα διατηρούσε το δυτικό προσανατολισμό της χώρας, θα φρόντιζε για την οικονομική και πολιτική σταθερότητα και το κυριότερο θα μπορούσε να αναχαιτίσει κάθε κομμουνιστική επιρροή. Κύριες προϋποθέσεις για την υλοποίηση των στόχων αυτών ήταν η διατήρηση ισχυρών Ενόπλων Δυνάμεων⁴⁹, καθώς και η στενή συνεργασία των υπηρεσιών ασφαλείας και πληροφοριών των δύο χωρών. Πάνω στους στόχους αυτούς οι Αμερικανοί έκτισαν ένα πλέγμα σχέσεων με την πολιτική ηγεσία της χώρας και στενών δεσμών με το στράτευμα και τον κόσμο των μυστικών υπηρεσιών.

Τρίτον, των *Ενόπλων Δυνάμεων*, που ύστερα από τις αλλεπάλληλες εκκαθαρίσεις που ακολούθησαν το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου του 1935, θα αποκτήσουν την πολιτική και ιδεολογική μονολιθικότητα ενός κλειστού οργανισμού, θεσμικά αυτονομημένου από την πολιτική εξουσία, ακόμη και όταν φορέας της ήταν η ίδια η Δεξιά. Ο στρατός, απογυμνωμένος από τα δημοκρατικά του στοιχεία, θα γίνει το στήριγμα όλων των αντιδημοκρατικών κινήματων που θα καταλήξουν στο στρατιωτικό καθεστώς της 21ης Απριλίου (Στο Παράρτημα 1 καταγράφεται χρονολογικά η μακρά προετοιμασία του απριλιανού πραξικοπήματος).

Από το θρίαμβο της δημοκρατίας στο απριλιανό πραξικόπημα : Η δεκαετία του 1960 υπήρξε μια δεκαετία γεμάτη ελπίδες, φόβους και τραγικές αντιπαραθέσεις. Η ταχύρυθμη οικονομική ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση της χώρας θα οδηγήσει στη δημιουργία μιας σοβαρής αναντιστοιχίας ανάμεσα στις μετεμφυλιακές μορφές και πρακτικές άσκησης της εξουσίας και τη νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στις αρχές της δεκαετίας του '60. Αναντιστοιχία που θα εκδηλωθεί, σύντομα, με τη διαμόρφωση ενός ισχυρού μαζικού και δυναμικού λαϊκού κινήματος, το οποίο απαιτούσε την υπέρβαση της μετεμφυλιακής πραγματικότητας και τον εκδημοκρατισμό και εκσυγχρονισμό του δημόσιου βίου της χώρας. Η κοινωνική αυτή δυσaréσκεια θα συμπέσει με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου. Η ενοποίηση των διασπασμένων δυνάμεων του κεντρώου χώρου, το Σεπτέμβριο του 1961, υλοποιούσε το αίτημα της συγκρότησης ενός εναλλακτικού «εθνικού κόμματος»⁵⁰, συσπειρώνοντας όλες σχεδόν τις εν μέρει ετερογενείς δυνάμεις που είχε παραμερίσει το άρχον συγκρότημα εξουσίας : από

⁴⁹ Είναι ενδεικτικό ότι έως το 1964 από τα 3.984 εκατομμύρια δολάρια που δόθηκαν από τις ΗΠΑ στην Ελλάδα ως οικονομική βοήθεια, τα 2.144 εκατομμύρια, δηλαδή το 53,5% χορηγήθηκαν για στρατιωτικές δαπάνες. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των δύο μετεμφυλιακών δεκαετιών, πάνω από το ένα τρίτο ($\frac{1}{3}$) των στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων (13.575 αξιωματικοί) και των Σωμάτων Ασφαλείας μετεκπαιδεύτηκαν σε στρατιωτικές σχολές των Ηνωμένων Πολιτειών. Βλ. Αλιβιζάτος, Ν. (2008), «Η αδύνατη...», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60...*, ό.π., σ. 51.

⁵⁰ Η συγκρότηση της Ένωσης Κέντρου ως εναλλακτικό «εθνικόφρων» κόμμα, ικανό να απορροφήσει την κοινωνική δυσaréσκεια και ένα μέρος των ψήφων υπέρ της Αριστεράς, εκπορεύτηκε ή, τουλάχιστον, είχε τη συναίνεση του Θρόνου και του συμμαχικού παράγοντα.

παραδοσιακά αντιβενιζελικούς πολιτικούς έως ένα τμήμα της εαμογενούς Αριστεράς, έχοντας βέβαια ως κύριο συνεκτικό κορμό τα υπολείμματα της παραδοσιακής βενιζελικής παράταξης⁵¹.

Η ήττα της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές που διεξήχθησαν στις 29 Οκτωβρίου 1961, ελάχιστες δηλαδή εβδομάδες μετά τη συγκρότησή της, δεν ενεργοποίησε, όπως θα περίμενε κανείς, άμεσα διαλυτικές ή, τουλάχιστον, φυγόκεντρες διαδικασίες, και αυτό γιατί οι συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών αυτών έδωσαν στην Ε.Κ. το συσπειρωτικό στοιχείο που της έλειπε. Η εφαρμογή από τον κρατικό μηχανισμό - στις διάφορες εκφάνσεις του - ενός οργανωμένου σχεδίου, με την επωνυμία «Περικλής» και πρωταρχικό στόχο την άσκηση συστηματικής βίας για τη μείωση της επιρροής της ΕΔΑ, η οποία θα επεκταθεί και σε δυνάμει ψηφοφόρους της Ε.Κ., καθιστούσε εύλογη την αλλοίωση του εκλογικού αποτελέσματος με την εμφανώς τεχνητή διόγκωση της εκλογικής δύναμης της ΕΡΕ. Για το «εκλογικό πραξικόπημα» του 1961 ως «προϊόν βίας και νοθείας», σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Γεωργίου Παπανδρέου, έχουν γραφτεί και έχουν λεχθεί πολλά. Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι οι συνωμοτικές οργανώσεις μέσα στο στρατό, για πρώτη φορά μετά το κίνημα του Μαΐου του 1951, θα παίξουν και πάλι κεντρικό πολιτικό ρόλο. Η εμφάνιση του Γ. Παπαδόπουλου ως γραμματέα της στρατιωτικής επιτροπής που εκπόνησε και πραγματοποίησε το σχέδιο «Περικλής» είναι ενδεικτική. Τον Μάιο του 1965, ο Γ. Παπαδόπουλος θα επανέλθει στο προσκήνιο με την υποτιθέμενη «κομμουνιστική δολιοφθορά» σε μονάδες του Έβρου, σκευωρία που όπως αποδείχθηκε είχε οργανώσει ο ίδιος με σκοπό την αποσταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης. Μιλώντας στη Βουλή στις 23/6/1965 για τη σκευωρία του Έβρου, ο Ηλίας Ηλιού ανέφερε προφητικά : *«Ο αντισυνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο υπ' αριθμόν 817760 πραξικοπηματίας του σχεδίου “ Περικλής” [...] συνέταξε ένα πόρισμα [...] κινητοποίησε πίσω από την πλάτη της κυβερνήσεως αστυνομικών μηχανισμών και συνέλαβε δεκάδα πολιτών [...]. Και ερωτώ την κυβέρνηση εάν αύριον με ένα νέον πόρισμα ο οποιοσδήποτε Παπαδόπουλος ή και ο ίδιος ο αντισυνταγματάρχης κατονομάσει όχι 10, αλλά 500, 1000, 10.000 πολίτες [...] θα εμποδιστεί από του να συγκλονίσει μια άλλη νύχτα τη χώρα με ομαδικές συλλήψεις και με την κατάλυση των θεσμών;»*⁵².

Η αμφισβήτηση της εγκυρότητας των εκλογών δεν περιορίστηκε σε στιγμιαία και παροδική καταγγελία, αλλά αποτέλεσε μόνιμο στοιχείο μιας συνολικής αντιπολιτευτικής στρατηγικής, του «Ανένδοτου αγώνα», όπως επιγραμματικά τον ονόμασε ο Γεώργιος Παπανδρέου, που είχε ως κύριο στόχο τη διαρκή αμφισβήτηση της κυβερνητικής νομιμότητας. Η σταδιακή μετατροπή του «Ανένδοτου» από κοινοβουλευτική μάχη σε ευρύτερη πολιτική αντιπαράθεση, με οργάνωση ανοικτών εκδηλώσεων στις κυριότερες πόλεις της χώρας, θα προσφέρει διέξοδο στη συμπίεσμένη

⁵¹ Νικολακόπουλος, Η. (2009), «Οι εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του '60», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα : Παπαζήσης, σ. 285.

⁵² Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, με τη συνδρομή του υπουργού Εθνικής Αμύνης Πέτρου Γαρουφαλιά, όχι μόνο έμεινε ατιμώρητος, αλλά μετατέθηκε και σε θέση-κλειδί στο Πεντάγωνο. Βλ. Κάτσης, Γ. (1974), *Η γέννηση του νεοφασισμού (Ελλάδα 1960-1974)*, Αθήνα : Παπαζήσης, σ. 197-198.

κοινωνική δυσaráρεσκεια. Η Ε.Κ. άρχισε έτσι να μετασχηματίζεται από μια χαλαρή και ετερόκλητη συμμαχία σε εκφραστή όχι μόνο της νέας γενιάς, μιας γενιάς απομακρυσμένης χρονικά από τις τραυματικές εμπειρίες του Εμφυλίου, αλλά και των νέων κοινωνικών στρωμάτων, που είχαν διαμορφωθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία της ανοικοδόμησης και του «οικονομικού θαύματος» και που επιζητούσαν πλέον να αποκτήσουν και την πολιτική τους νομιμοποίηση.

Η επικράτηση της Ε.Κ. στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963, έστω και με μικρή διαφορά από την ΕΡΕ⁵³, δεν ανέτρεψε απλά ένα συσχετισμό δυνάμεων διαμορφωμένο και παγιωμένο από το 1952, αλλά διέρρηξε και το κοινωνικό και πολιτικό πλέγμα εξουσίας το οποίο στήριζε και τροφοδοτούσε επί μία δεκαετία τον συγκεκριμένο συσχετισμό δυνάμεων. Έτσι, εκμεταλλευόμενη την πρωτοφανή ώθηση που της προσέφερε η διακυβέρνηση των πενήντα ημερών⁵⁴, αλλά και η αναχώρηση του Κ. Καραμανλή από την Ελλάδα, η Ε.Κ. κατήγαγε μετά από τρεις μήνες έναν πρωτοφανή εκλογικό θρίαμβο συγκεντρώνοντας στις 16 Φεβρουαρίου 1964 το 52% των ψήφων. Ο εκλογικός αυτός θρίαμβος, με τις διαστάσεις που πήρε και το πολιτικό μήνυμα που εξέφραζε, ήταν εμφανές ότι υπερέβαινε ως κοινωνική δυναμική το πλαίσιο μιας τυπικής κυβερνητικής εναλλαγής.

Αν και η νέα κυβέρνηση ξεκινούσε λοιπόν τη θητεία της με τις ευνοϊκότερες προϋποθέσεις, ωστόσο από την πρώτη στιγμή του σχηματισμού της ήρθε αντιμέτωπη με μία σειρά προβλημάτων. Πρώτον, ο θάνατος του βασιλιά Παύλου, στις 6 Μαρτίου, και η άνοδος στο θρόνο του νεαρού και άπειρου Κωνσταντίνου⁵⁵. δεύτερον, η απουσία του Σοφοκλή Βενιζέλου, ο αναπάντεχος θάνατος του οποίου στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου άφησε τον Γ. Παπανδρέου μοναδικό και αδιαμφισβήτητο ηγέτη της Ε.Κ.⁵⁶ και τρίτον, η θριαμβευτική εκλογή του Αντρέα Παπανδρέου, διατάραξαν τις λεπτές ενδοκομματικές ισορροπίες. Το κρισιμότερο όμως ζήτημα που είχε να αντιμετωπίσει η νέα κυβέρνηση, με δεδομένη την έλλειψη εσωτερικής συνοχής⁵⁷, ήταν η διαχείριση της κυπριακής κρίσης. Ο Γ. Παπανδρέου, κατά την επίσκεψή του στην Ουάσιγκτον (από 23 έως 28 Ιουνίου 1964), παρά τις εντονότατες πιέσεις που δέχτηκε, αρνήθηκε να προχωρήσει

⁵³ Ε.Κ. : 42% (138 έδρες), ΕΡΕ : 39, 4% (132 έδρες). Περίπου 125.000 ψήφοι διαφορά.

⁵⁴ Η ανάληψη της διακυβέρνησης από την Ε.Κ. στις 8 Νοεμβρίου 1963, μετέβαλε ριζικά το πολιτικό κλίμα. Από τα πρώτα μέτρα της κυβέρνησης ήταν η ρύθμιση των αγροτικών χρεών, η καθιέρωση της δωρεάν παιδείας και η απελευθέρωση περίπου 400 από τους 979 πολιτικούς κρατούμενους. Τον Απρίλιο του 1964 ακολούθησε μια δεύτερη ομαδική απόλυση 453 κρατουμένων, ενώ μέχρι την πτώση της κυβέρνησης, τον Ιούλιο του 1965, παρέμεναν ακόμη 77 πολιτικοί κρατούμενοι. Βλ. Λιναρδάτος, Σ. (1986), *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 339.

⁵⁵ «Άγνωστη ποσότητα υπό την ανεξέλεγκτη επιρροή της μητέρας του», κατά την τότε εκτίμηση του Αντρέα Παπανδρέου. Βλ. Παπαχελάς, Α. (1997), *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Αθήνα : Εστία, σ. 110.

⁵⁶ «Τσιφλικά του Κέντρου» και «αδιοκτήτη της δημοκρατίας» αποκάλεσε ο Ηλίας Τσιριμώκος, όταν δεν επελέγη για πρόεδρος της Βουλής, τον Γ. Παπανδρέου. Βλ. Παπαδημητρίου, Ν. (1986), *Από την Ένωση Κέντρου στην Αποστασία*, Αθήνα : Ροές, σ. 213.

⁵⁷ «Χλεύη των ηττημένων» χαρακτήρισε ο Γ. Παπανδρέου το κόμμα του όταν αυτό, κυριολεκτικά την επαύριον του εκλογικού θριάμβου του, απέτυχε να εκλέξει με την πρώτη ψηφοφορία τον πρόεδρο της Βουλής που ο ίδιος είχε προτείνει. Βλ. Διαμαντόπουλος, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.192.

σε απευθείας συνομιλίες με τον Τούρκο πρωθυπουργό Ισμέτ Ινονού. Η στάση του αυτή αποτέλεσε την πρώτη σοβαρή αιτία τριβής στις σχέσεις των ΗΠΑ με τη κυβέρνηση της Ε.Κ.⁵⁸

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Ένωση Κέντρου, μετά την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας, θα κινηθεί - αγνοώντας το αίτημα για βαθύτερες αλλαγές - με διστακτικότητα και αμφιθυμία. Παρά τα δειλά βήματα εκσυγχρονισμού - με εξαίρεση την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση όπου χωρίς να λείπουν οι επιφυλάξεις και οι εσωτερικές αντιπαλότητες το εγχείρημα απέκτησε σαφή εκσυγχρονιστική δυναμική -, το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Ε.Κ. υπήρξε συντηρητικό και περιορισμένης εμβέλειας, ένα πρόγραμμα που ελάχιστα έδειχνε να ανταποκρίνεται στον κοινωνικό αναβρασμό της εποχής. Ο κλασικός φιλελεύθερος εκσυγχρονισμός του Γεωργίου Παπανδρέου αδυνατεί να συνειδητοποιήσει και ταυτόχρονα φοβάται την κοινωνική δυναμική μιας αναδυόμενης κοινωνίας πολιτών, που τον έφερε στην κυβερνητική διαχείριση. Από την άλλη πλευρά, ο κεντροαριστερός εκσυγχρονισμός του Αντρέα Παπανδρέου, αν και παραμένει στο επίπεδο των απλών διακηρύξεων, ωστόσο φοβίζει υπέρμετρα τις κυρίαρχες ομάδες του μετεμφυλιακού κατεστημένου. Έτσι η κυβερνητική πολιτική θα εμπλακεί σε μια αντιφατική διαδικασία που είχε ως κύρια χαρακτηριστικά αφενός την ενεργητική παρέμβαση των λαϊκών μαζών, οι οποίες σε κάθε προσπάθεια εφαρμογής των συντηρητικών μεταρρυθμιστικών μέτρων και πολιτικής παρέβαιναν δυναμικά ασκώντας σοβαρές πιέσεις για να διευρυνθούν τα όρια και το περιεχόμενό τους, αφετέρου τις συνεχείς και κλιμακούμενες επεμβάσεις των κυρίαρχων κατεστημένων δυνάμεων που με πυρήνα τους το Θρόνο, το Στρατό, την ΕΡΕ και τις ΗΠΑ, αντιδρούσαν σε κάθε μεταρρυθμιστική πολιτική, όσο στοιχειώδης και συντηρητική κι αν ήταν αυτή, από τη στιγμή που έθετε σε κίνδυνο την κυριαρχία των δυναμικών τους ερεισμάτων.

Εκείνο που, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της πολιτικής κρίσης που θα ξεσπάσει σε λίγο είναι η καίρια αντίφαση που είχε σηματοδέψει εξ αρχής τη συγκρότηση της Ε.Κ. Αντίφαση που αφορούσε την αδύνατη σύζευξη «εθνικοφροσύνης» και «εκδημοκρατισμού». Γεγονός που σημαίνει την αδυναμία της Ε.Κ. να λειτουργήσει ως εναλλακτικό «εθνικόφρων» κόμμα και ταυτόχρονα να ικανοποιήσει την κοινωνική εκείνη δυναμική που την είχε αναδείξει στην εξουσία και η οποία απαιτούσε την υπέρβαση των αυταρχικών θεσμών και των περιοριστικών όρων που αποτελούσαν το θεμελιώδη κανόνα του μετεμφυλιακού πολιτεύματος. Ο Γ. Παπανδρέου εγκλωβισμένος στην παραδοσιακή αντικομμουνιστική του ιδεολογία⁵⁹, δέσμιος του διμέτωπου αγώνα (εναντίον και της Δεξιάς και της Αριστεράς) - όπου η ευπαθής πλάστιγγα έκλινε

⁵⁸ Χατζηβασιλείου, Ε. (2008), «Κυπριακό, καλοκαίρι 1964: εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, ...*, ό.π., σ. 310-11.

⁵⁹ Ο Γεώργιος Παπανδρέου, στη μακρά πολιτική του καριέρα, ουδέποτε αμφισβήτησε τον κίνδυνο του κομμουνισμού. Μάλιστα μία σειρά από δηλώσεις του φανερώουν ακριβώς το αντίθετο. Θεωρούσε όμως ότι η αποτελεσματική αντιμετώπισή του δεν επιτυγχάνεται με τη βία και την τρομοκρατία, αλλά με τη «λελογισμένη λήθη» του παρελθόντος. Βλ. Παπαδημητρίου, Δ. (2006), *Από τον λαό ...*, ό.π., σ. 247.

εμφανέστατα προς τα Δεξιά - και του δέους του μπροστά στη δυναμική των μαζών, προτίμησε να μη συγκρουστεί εξ αρχής με τις κυρίαρχες δυνάμεις του μετεμφυλιακού κατεστημένου⁶⁰.

Όπως απέδειξαν τα κατοπινά γεγονότα, το μεγαλύτερο σφάλμα του Γ. Παπανδρέου ήταν ότι δεν προχώρησε άμεσα στην εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, κυρίως του στρατού, της αστυνομίας και της χωροφυλακής, τομείς που υπάγονταν στα στεγανά της βασιλικής εξουσίας. Οι αλλαγές στην ηγεσία του στρατεύματος, που πραγματοποιήθηκαν τον Απρίλιο του 1964, είχαν καθαρά συμβιβαστικό χαρακτήρα, καθώς η κυβέρνηση με τις επιλογές της, δηλαδή την τοποθέτηση του αφοσιωμένου στο παλάτι Πέτρου Γαρουφαλιά στο υπουργείο Εθνικής Αμύνης και την ανάδειξη του Ιωάννη Γεννηματά - πρωτεργάτη στο εκλογικό πραξικόπημα του 1961 - σε Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού, αναγνώρισε το αδιαμφισβήτητο προβάδισμα των Ανακτόρων⁶¹.

Η κατευναστική όμως στάση της κυβέρνησης, αντί να επιφέρει ύφεση στην οξύτητα, ερμηνεύτηκε ως αδυναμία και επιτάχυνε την ανάληψη επιθετικών πρωτοβουλιών εκ μέρους της αντιπολίτευσης. Έτσι, στις 19 Φεβρουαρίου του 1965, σε συγκέντρωση που πραγματοποίησε η ΕΡΕ στην πλατεία Κλαυθμώνος, ο αρχηγός της Παναγιώτης Κανελλόπουλος θα ζητήσει την ανατροπή του Γ. Παπανδρέου⁶². Τέσσερις μόλις ημέρες μετά, δηλαδή στις 23 Φεβρουαρίου, ο Γ. Παπανδρέου θα αποφασίσει να οξύνει την αντιπαράθεση με την ΕΡΕ αποκαλύπτοντας στη Βουλή το σχέδιο «Περικλής», ενώ ταυτόχρονα θα επαναφέρει στην κυβέρνηση τον Αντρέα Παπανδρέου⁶³. Ως απάντηση στην κίνηση αυτή θα δοθούν στη δημοσιότητα, στις 18 Μαΐου, οι πρώτες καταγγελίες για την ανακάλυψη μιας συννομωσίας που την είχε υποθάψει - υποτίθεται - μια μυστική στρατιωτική οργάνωση, ο ΑΣΠΙΔΑ, με στόχο την επιβολή στην Ελλάδα μιας δικτατορίας τύπου Νάσερ. Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ θα προσλάβει τεράστιες διαστάσεις, δυσανάλογες προς την πραγματική τους έκταση⁶⁴, και οι επιθέσεις θα επικεντρωθούν κυρίως στην - υποτιθέμενη και πάλι - εμπλοκή του Ανδρέα Παπανδρέου, καθώς και στις ευθύνες του πρωθυπουργού, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι προσπαθούσε να συγκαλύψει λόγω του γιού του το θέμα.

⁶⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε : τα αιτήματα - τα οποία προέβαλε με άμεσο και συστηματικό τρόπο η ΕΔΑ - για άμεση αναγνώριση της Εαμικής Αντίστασης και για μαζική επιστροφή των πολιτικών προσφύγων που συνάντησαν την κατηγορηματική άρνηση της κυβέρνησης, τις απόπειρες παρεμπόδισης των διεκδικητικών κινητοποιήσεων των εργαζομένων, τον ανασταλτικό χαρακτήρα σε κάθε προσπάθεια εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος, το κτύπημα των απεργών στο Λαύριο, τη συγκάλυψη της εγκληματικής ενέργειας στο Γοργοπόταμο, την παρεμπόδιση της πολιτικής δραστηριότητας των μαθητών, τις συλλήψεις και τις δίκες των νέων που συμμετείχαν σε αυτές, τις προσπάθειες διάλυσης της Νεολαίας Λαμπράκη και την απαγόρευση εκδηλώσεων κατά του πολέμου του Βιετνάμ. Βλ. Σαιν-Μαρτέν, Κ. (1983), *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς* (μετάφραση Χάρη Ντάλη), Αθήνα: Πολύτυπο, σ. 209.

⁶¹ Κάρτης, Γ. (1974), *Η γέννηση...*, ό.π., σ. 173-174.

⁶² Μητακός, Γ. (1994), «Οικονομικά και κοινωνικά αδιέξοδα στη δεκαετία του '60 και τάσεις υπέρβασής τους σε πολιτικό επίπεδο : οι αγκυλώσεις μιας ανάπηρης καρέκλας», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την ...*, ό.π., σ. 708.

⁶³ Ο Αντρέας Παπανδρέου, υπό την πίεση έντονων δημοσιογραφικών επιθέσεων, στις οποίες πρωταγωνίστησε η φιλοκαρμανλική εφημερίδα *Ημέρα*, αναγκάστηκε να παραιτηθεί από την κυβέρνηση στις 15/11/1964. Βλ. Παπανδρέου, Αν. (1975), *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, Αθήνα : Καρανάσης, σ. 201-202.

⁶⁴ Σύμφωνα με τη μεταγενέστερη εκτίμηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ο ΑΣΠΙΔΑ δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια ένωση αξιωματικών, κυρίως ταγματάρχων και λοχαγών, που αποσκοπούσαν, μέσα στις δύσκολες συνθήκες της εποχής, στην προώθηση της καριέρας τους. Βλ. Κανελλόπουλος, Π. (1997), *Ιστορικά δοκίμια*, Αθήνα: Εστία, σ. 73-75.

Ο Γ. Παπανδρέου, καθώς ο έλεγχος πλέον του στρατεύματος αναγορεύεται σε μείζον διακύβευμα της εσωτερικής πολιτικής, αποφασίζει να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης του οποίου προϊστάτο ο Π. Γαρουφαλιάς. Η απόφασή του όμως αυτή θα συναντήσει την απόλυτη άρνηση του βασιλιά, ο οποίος χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, θα στείλει στις 8 Ιουλίου την πρώτη υβριστική επιστολή στον πρωθυπουργό, η οποία είχε και μορφή τελεσίγραφου : «η προειδοποίησής μου αυτή είναι η τελευταία», επισημοποιώντας έτσι τη ρήξη⁶⁵.

Η ανοικτή σύγκρουση του βασιλιά με τον πρωθυπουργό θα οδηγήσει, στις 15 Ιουλίου του 1965, στην ανατροπή της κυβέρνησης Παπανδρέου. Το προσχεδιασμένο του παλατιανού πραξικοπήματος καταδεικνύεται άμεσα από το γεγονός ότι αμέσως μετά την αναχώρηση του πρωθυπουργού από τα Ανάκτορα και πριν αυτός υποβάλλει επίσημα την παραίτησή του, θα διοριστεί μια βασιλικής έμπνευσης και επιλογής κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον έως τότε πρόεδρο της Βουλής, Γ. Νόβα, η οποία όμως δεν θα μπορέσει να αποσπάσει παρά μόνο είκοσι έξι βουλευτές που είχαν εκλεγεί με την Ε.Κ. - κυρίως την ομάδα Μητσοτάκη - γι' αυτό και θα καταψηφιστεί στη Βουλή. Την ίδια νύχτα, ενώ ακόμη υπήρχε η νόμιμη κυβέρνηση της Ε.Κ., πενήντα άνδρες με πολιτικά κατέλαβαν τα γραφεία της ΚΥΠ και τους πολύτιμους φακέλους της, ενώ παρόμοιες επιχειρήσεις διεξήχθησαν και σε άλλες μονάδες του στρατού και της χωροφυλακής⁶⁶.

Στα μέσα Αυγούστου ακολούθησε η αποχώρηση ένδεκα ακόμη βουλευτών, οι οποίοι όμως δεν επαρκούσαν για να προσφέρουν κοινοβουλευτική πλειοψηφία στη δεύτερη βασιλική κυβέρνηση που σχημάτισε ο Ηλίας Τσιριμώκος. Η τρίτη δόση της «αποστασίας» πραγματοποιήθηκε στις 17 Σεπτεμβρίου, με έξι ακόμη βουλευτές, οι οποίοι οδηγήθηκαν υπό συνοδεία στα Ανάκτορα, για να ορκιστούν ως υπουργοί της τρίτης βασιλικής κυβέρνησης, που σχηματίστηκε με πρωθυπουργό τον Στ. Στεφανόπουλο, και η οποία κατόρθωσε τελικά να εξασφαλίσει μια, έστω και οριακή, κοινοβουλευτική πλειοψηφία από 152 βουλευτές. Σχολιάζοντας εκ των υστέρων τις αποχωρήσεις αυτές ο Π. Κανελλόπουλος, σε υπόμνημά του προς τον βασιλιά, τον Ιανουάριο του 1966, σημειώνει: «*Η απόσπασις των αναγκαίων βουλευτών από τον κ. Παπανδρέου [...] έγινε με εξαγορά συνειδήσεων, με υπουργοποίηση ανθρώπων, που δεν θα εγίνοντο ποτέ, υπό άλλας συνθήκας, υπουργοί, ακόμη και με άλλα απαράδεκτα μέσα, που τα επληροφορήθην εξωδίκως αργότερα*»⁶⁷.

Με την αποπομπή του Γ. Παπανδρέου και τα όσα επακολούθησαν - η «αποστασία» όπως επικράτησε να ονομάζεται -, οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί θα χάσουν και το τελευταίο ίχνος της νομιμοποιητικής τους δύναμης. Η πολιτική όμως κρίση, που εκδηλώθηκε με τη βασιλική

⁶⁵ Οι τρεις επιστολές που απέστειλε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος στον Γ. Παπανδρέου από τις 8 έως τις 15 Ιουλίου 1965, αποτελούν κορυφαίο δείγμα της πιο ακραίας μοναρχικής αντίληψης και γι' αυτό έχουν αναπαραχθεί σε πολλές δημοσιεύσεις. Βλ. ενδεικτικά: Βουνάς, Τ. (1998), *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1953-1967)*, τόμος Β', Αθήνα : Πατάκης, σ. 227-248.

⁶⁶ Κάτρης, Γ. (1974), *Η γέννηση...*, ό.π., σ. 224.

⁶⁷ Κανελλόπουλος, Π. (1997), *Ιστορικά ...*, ό.π., σ. 82.

παρέμβαση όχι μόνο δεν ακύρωσε την κοινωνική δυναμική που είχε εκφραστεί με τον εκλογικό θρίαμβο της Ε.Κ., αλλά αντίθετα τη δυνάμωσε. Η ανατροπή του Γ. Παπανδρέου θα προκαλέσει το έναυσμα για πρωτοφανείς σε μαζικότητα και μαχητικότητα διαδηλώσεις, οι οποίες θα κρατήσουν για περισσότερο από εβδομήντα ημέρες. Ο τρόπος όμως που καθοδηγήθηκε από την ηγεσία του Κέντρου και της Αριστεράς η ευρύτερη αυτή λαϊκή δυναμική, αποδεικνύει ότι οι ηγεσίες αυτές δεν θέλησαν να χρησιμοποιήσουν τη λαϊκή έκρηξη των Ιουλιανών ως εφελτήριο για τη διεκδίκηση πραγματικά ριζικών αλλαγών, αλλά ως διαπραγματευτικό ατού σε παρασκηνιακές διαπραγματεύσεις. Η τακτική της αναχαίτισης και της περιστολής των λαϊκών κινητοποιήσεων, που προσπαθούσαν να επιβάλλουν οι κυρίαρχες καθοδηγητικές ομάδες τόσο του Κέντρου όσο και της Αριστεράς, τακτική που απέβλεπε στη χρησιμοποίηση των λαϊκών κινητοποιήσεων ως μέσου άσκησης πίεσης στο παλάτι προκειμένου να δεχθεί τη διεξαγωγή εκλογών, προσέκρουσε στην απόλυτη άρνηση των Ανακτόρων καθώς και του συνόλου σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων που στήριζαν τη βασιλική παρέμβαση. Έτσι, επιχειρώντας να ελέγξουν - παρά να προωθήσουν - το πλειοψηφικό αίτημα για βαθιές δομικές αλλαγές, η Ε.Κ. και η ΕΔΑ εντέλει αυτοπαγιδεύθηκαν και όλοι γνωρίζουμε ότι οι συνταγματάρχες περίμεναν στη γωνία.

Η διαπίστωση, ήδη από τις αρχές του 1966, ότι η κυβέρνηση Στεφανόπουλου δεν μπορούσε να προσφέρει, μακροπρόθεσμα, διέξοδο από την πολιτική κρίση, οδήγησε στην αναζήτηση άλλων τρόπων για την αποκλιμάκωσή της. Έτσι, μπροστά στον κίνδυνο της επιβολής μιας βασιλικής δικτατορίας, η οποία εμφανιζόταν ως η πιθανότερη κατάληξη της παρατεταμένης πολιτικής κρίσης, τον Φεβρουάριο του 1966 ο Γ. Παπανδρέου θα έρθει σε συμβιβασμό με τον Π. Κανελλόπουλο, με τη συγκατάθεση του βασιλιά, για την ανατροπή της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, το σχηματισμό κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Ι. Παρασκευόπουλο και την υποχρέωση να προχωρήσει, μέσα σε έξι μήνες, στη διεξαγωγή εκλογών. Η συμφωνία, το λεγόμενο *μνημόνιο*⁶⁸, στην οποία κατέληξαν οι αρχηγοί των δύο μεγάλων κομμάτων, θα έρθει πολύ αργά, αφού η όποια αξιοπιστία των θεσμών είχε ήδη καταρρακωθεί μπροστά στην αναποτελεσματικότητα υπέρβασης της παρατεταμένης κρίσης. Στις 15 Μαρτίου, δύο ημέρες πριν εκδοθεί η απόφαση για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ⁶⁹, ο Γ. Παπανδρέου θα ζητήσει την παράταση της βουλευτικής ασυλίας μέχρι τη σύγκληση της επόμενης Βουλής, την οποία θα αρνηθεί πεισματικά η ΕΡΕ, αφήνοντας έτσι ανοιχτή τη δυνατότητα

⁶⁸ Βλ. ολόκληρο το κείμενο του μνημονίου σε Λιναρδάτος, Σπ. (1986), *Από τον Εμφύλιο...*, ό.π., τόμος Ε', σ. 378-380.

⁶⁹ Σύμφωνα με την απόφαση του στρατοδικείου Αθηνών, σε σύνολο είκοσι οκτώ κατηγορουμένων αξιωματικών, οι δώδεκα καταδικάστηκαν για εσχάτη προδοσία και συμμετοχή σε παράνομες ενώσεις σε ποινές φυλάκισης από τέσσερα μέχρι δεκαοκτώ χρόνια. Τρεις αξιωματικοί καταδικάστηκαν σε δύο χρόνια φυλάκιση, γιατί δεν ειδοποίησαν τους προϊσταμένους τους σχετικά με την ύπαρξη της στασιαστικής αυτής οργάνωσης, ενώ δεκατρείς απαλλάχθηκαν, από τους οποίους οι δέκα γιατί προέκυψαν αμφιβολίες σχετικά με την ενοχή τους και οι τρεις γιατί κρίθηκε ότι έγκαιρα διέρρηξαν τους δεσμούς τους με την οργάνωση του ΑΣΠΙΔΑ. Με μοναδική εξαίρεση τους τρεις αυτούς αξιωματικούς που παραδέχθηκαν την ενοχή τους και εξέφρασαν μεταμέλεια, οι είκοσι πέντε άλλοι κατηγορούμενοι αρνήθηκαν κατηγορηματικά την ύπαρξη της οργάνωσης και μέχρι το τέλος της δίκης διαμαρτύρονταν ότι ήταν αθώοι και πως η υπόθεση ήταν απ' άκρου εις άκρον σκευωρία. Βλ. Meynaud, J. (2002), *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (μετάφραση: Π. Μερλόπουλος), τόμος Β', Αθήνα: Σαββάλας, σ. 184.

σύλληψης του Αντρέα Παπανδρέου κατά την προεκλογική περίοδο. Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 29 Μαρτίου, ο Γ. Παπανδρέου θα αποσύρει τελικά την υποστήριξή του από την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, γεγονός που θα οδηγήσει στην πτώση της.

Την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου διαδέχθηκε, στις 3 Απριλίου 1967, αμιγής κυβέρνηση της ΕΡΕ, με πρωθυπουργό τον Π. Κανελλόπουλο, η οποία μετά από δέκα ημέρες διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές για τις 28 Μαΐου 1967⁷⁰. Σύσσωμος ο πολιτικός κόσμος, μη εξαιρουμένης της Αριστεράς, πιστεύοντας ότι με τις επικείμενες εκλογές είχε εξασφαλιστεί η δημοκρατική διέξοδος προς μία ελεγχόμενη πορεία υπέρβασης της πολιτικής κρίσης, θα αφεθεί στην καθημερινότητα του προεκλογικού αγώνα. Η έκβαση όμως των εκλογών, οι οποίες επρόκειτο να διεξαχθούν με το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής (αφού η διάλυση της Βουλής ματαίωσε την αλλαγή του εκλογικού νόμου), ήταν πλέον σχεδόν βέβαιο ότι θα οδηγούσε σε αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία της Ε.Κ.⁷¹, γεγονός που αντιμετωπιζόταν ως οιονεί καταστροφή από το σύνολο των συντηρητικών δυνάμεων, οι οποίες δεν μπορούσαν να ανεχτούν και να επιτρέψουν την κυβερνητική εναλλαγή, ακόμη και εντός των ορίων μιας εναλλακτικής «εθνικόφρονος» παράταξης. Οι έκνομοι προστάτες της νομιμοφροσύνης ήταν πολλοί. Ο Θρόνος, αυτός ο μόνιμα ανασταλτικός και αποσταθεροποιητικός παράγοντας κάθε προσπάθειας εξορθολογισμού και εκδημοκρατισμού, παραπαίει ανάμεσα στη δημοκρατική διέξοδο και στην ελεγχόμενη από αυτόν εκτροπή, δια της χούντας των πιστών σε αυτόν στρατηγών, της λεγόμενης «Μεγάλης Χούντας». Τελικά, αυτοί που είχαν τις λιγότερες αναστολές και το μεγαλύτερο θράσος, αφού ποτέ δεν είχαν πιστέψει στη νομιμότητα, κινήθηκαν πρώτοι, αναγκάζοντας τους υπόλοιπους να υποταχθούν. Οι «άφρονες» και δήθεν «παρανοϊκοί» ομοϊδεάτες του Γεώργιου Παπαδόπουλου, πολύ έλλογα, πολύ συστηματικά, με τις αναμφισβήτητες οργανωτικές τους ικανότητες και τις διασυνδέσεις τους με τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες, θα καταρτίσουν το σχέδιο για τη βασιλική εκτροπή, το οποίο θα αναλάβουν να πραγματοποιούν για ίδιον όφελος. Ανίκανοι να αποδεχθούν οποιοδήποτε, έστω και στοιχειώδη, εκδημοκρατισμό του συστήματος που τους εξέθρεψε και τους άνδρωσε, θα εναντιωθούν κατά των γεννητόρων τους και ως εκφραστές του στρατού-έθνους θα αναλάβουν με τη βία των όπλων να καλύψουν το κενό της πολιτικής αδυναμίας και το φόβο εκδημοκρατισμού μιας κοινωνίας που εξελισσόταν ραγδαία, εγκαθιδρύοντας ένα στρατιωτικό καθεστώς εκτάκτου ανάγκης, που παρέμεινε στην εξουσία για επτά χρόνια, τρεις μήνες και δύο ημέρες ή σύμφωνα με την έκφραση γνωστού δημοσιογράφου «2.650 μερόνυχτα συνωμοσίας»⁷².

⁷⁰ Η εφημερίδα *Ελευθερία* υποδέχθηκε το σχηματισμό της κυβέρνησης Κανελλόπουλου με ένα εμπαθές αλλά και προφητικό άρθρο: «Δεν υπάρχει τίποτα πιο επικίνδυνο από άνθρωπον αδύνατον που προσπαθεί να παραστήσει τον δυνατόν [...]. Όλα είναι δυνατά με τον κ. Κανελλόπουλο. Και μόνον ένα αποκλείεται: Ομαλή δημοκρατική εξέλιξις. Ελευθερία και αδιάβληται εκλογαί». Βλ. στην εφημερίδα *Ελευθερία*, 4-4-1967, σ. 1 και 7.

⁷¹ Σύμφωνα με την Η. Νικολακόπουλο το μικρότερο ποσοστό που θα συγκέντρωνε η Ένωση Κέντρου ήταν της τάξεως του 44-45%. Βλ. Νικολακόπουλος, Η. (2001), *Η καχεκτική...*, ό.π., σ. 371.

⁷² Κακαουνάκης, Ν. (1976), *2650 μερόνυχτα συνωμοσίας*, Αθήνα: Παπαζήσης.

β) Η φυσιογνωμία του απριλιανού καθεστώτος : πολιτικές πρακτικές και ιδεολογικός λόγος

Ελλάς· πυρ!
Ελλήνων· πυρ!
Χριστιανών· πυρ!
Τρεις λέξεις νεκρές. Γιατί τις σκοτώσατε;
Γ. Σεφέρης, 1968

Την 21η Απριλίου του 1967 η Ελλάδα εισέρχεται σε μια μεγάλη και επώδυνη πολιτική περιπέτεια, στην πιο μακρόχρονη δικτατορία της ιστορίας της⁷³. Για τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος έχουν γραφεί και έχουν λεχθεί πολλά. Αυτό που θα θέλαμε να προσθέσουμε είναι ότι φαινόμενα σοβαρών πολιτικών κρίσεων, όπως η απριλιανή δικτατορία, δεν μπορούν να έχουν ένα και αποκλειστικό αίτιο. Το απριλιανό πραξικόπημα και η επιβολή της δικτατορίας στη χώρα μας έχουν τις ρίζες τους σε μια σειρά από εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες, οι οποίοι βρίσκονται σε στενή αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Η δυσλειτουργία του πολιτικού συστήματος, η αποσταθεροποίηση - υπό το βάρος της αντικομμουνιστικής υστερίας - των δημοκρατικών θεσμών, η αυτονομία του στρατού έναντι της πολιτικής εξουσίας, η αποτυχία των ανακτορικών εγχειρημάτων, η ανικανότητα του αστικού πολιτικού κόσμου να υπερβεί τα μετεμφυλιακά αδιέξοδα και η αδυναμία των προοδευτικών δυνάμεων της χώρας να ανακόψουν έγκαιρα τη δικτατορική απειλή είναι οι βασικοί εσωτερικοί γενεσιουργοί λόγοι που ενεργοποίησαν το στρατιωτικό μηχανισμό. Στους εξωτερικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στην επέμβαση των στρατιωτικών την 21η Απριλίου, τον πιο αποφασιστικό - αν όχι καθοριστικό - ρόλο έπαιξαν οι Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίες ακόμη και αν δεν συνέβαλαν στο σχεδιασμό και την πραγματοποίηση του πραξικοπήματος, ωστόσο στήριξαν με κάθε τρόπο το δικτατορικό καθεστώς, το οποίο ήταν πρόθυμο να εξυπηρετήσει τις στρατιωτικές τους ανάγκες. Παρ' όλα αυτά, χωρίς να υπάρχει αμφιβολία για τον καθοριστικό ρόλο της αμερικανικής παρέμβασης, η διάσταση που δόθηκε στην παντοδυναμία των εξωτερικών παραγόντων υποβάθμισε την ελληνική πολιτική πραγματικότητα, η οποία, κατά τη γνώμη μας, έπαιξε τον κυρίαρχο ρόλο. Ο καθηγητής Νίκος Σβορώνος, κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου για τις υπεραπλουστεύσεις και τις σχηματοποιήσεις στις οποίες καταλήγει η απολυτοποίηση των εξωτερικών παραγόντων, επισημαίνει ότι : «Δημιουργούν την εντύπωση την τόσο διαδεδομένη στην ελληνική ιστοριογραφία και στην ελληνική πολιτική, ότι η Ελλάδα είναι μια σκηνή από άψυχες μαριονέτες, τα νήματα των οποίων κινούνται από ξένους δακτύλους. Μια τέτοια αντίληψη είναι αφέλεια για τον ιστορικό, αρρώστια θανάσιμη για την ιστορία και απαράδεκτο άλλοθι για τους πολιτικούς»⁷⁴.

⁷³ Τα σημαντικότερα γεγονότα κατά τη διάρκεια της επταετίας παρατίθενται χρονολογικά στο Παράρτημα 2.

⁷⁴ Σβορώνος, Ν. (2006), «Εισαγωγή», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50...*, ό.π., σ. 23.

Ο ρόλος του στρατεύματος στη μεταπολεμική ζωή της Ελλάδας: Η «21η Απριλίου» υπήρξε η τυπικότερη μορφή στρατιωτικής δικτατορίας που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα⁷⁵. Και αυτό όχι μόνο επειδή στρατιωτική ήταν η πρωτοβουλία για την κατάληψη της εξουσίας, αλλά και γιατί τα νευραλγικότερα αξιώματα του κράτους κατά το μεγαλύτερο διάστημα της επταετίας βρίσκονταν στα χέρια των Ενόπλων Δυνάμεων - ιδιαίτερα του Στρατού Ξηράς - μέσω των οποίων ασκούσαν έναν ασφυκτικό έλεγχο πάνω στην ελληνική κοινωνία. Η διερεύνηση, επομένως, της πολιτικής φυσιογνωμίας του ελληνικού στρατού, οι πολιτικές, κοινωνικές, ιδεολογικές, αλλά και συντεχνιακές ανησυχίες του οποίου εν πολλοίς οδήγησαν στην εγκαθίδρυση και διατήρηση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση του χαρακτήρα και της πορείας του απριλιανού καθεστώτος.

Ο ιδιαίτερος ρόλος του στρατού στην οργάνωση του ελληνικού μεταπολεμικού κράτους έχει ως αφετηρία του την ίδρυση, τον Οκτώβριο του 1944, μιας ακροδεξιάς στρατιωτικής οργάνωσης γνωστής με τα αρχικά ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών), η οποία θα εξασφαλίσει στον Γ. Παπαδόπουλο και τους ομοϊδεάτες του το απαραίτητο καταφύγιο για την άνοδό τους στην εξουσία. Σκοπός του ΙΔΕΑ ήταν η πλήρης διάλυση του κομμουνιστικού κινήματος και η εγκαθίδρυση και αναπαραγωγή του στρατιωτικού μηχανισμού ως κομβικού σημείου οργάνωσης του ελληνικού μεταπολεμικού κράτους⁷⁶. Στα επόμενα χρόνια, μέσα στη δίνη της εμφύλιας σύγκρουσης, ο ΙΔΕΑ θα αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο του στρατού, ο οποίος έχει ήδη αρχίσει να εδραιώνει την αυτονομία του⁷⁷. Τον Ιανουάριο του 1949, η ανάληψη της αρχιστρατηγίας των Ενόπλων Δυνάμεων από τον Α. Παπάγο - οι δικαιοδοσίες του οποίου σε ότι αφορούσε τον έλεγχο του στρατού και των επιχειρήσεων ήταν σχεδόν απεριόριστες - θα επισφραγίσει και θεσμικά την αυτονόμηση του στρατού απέναντι στην πολιτική εξουσία.

Το 1956 μία ομάδα νέων αξιωματικών, με επικεφαλής τον Δ. Ιωαννίδη, αποστασιοποιείται από την παραδοσιακή ηγεσία του ΙΔΕΑ και συγκροτεί την ΕΕΝΑ (Ένωση Ελλήνων Νέων Αξιωματικών). Το 1958 ο αρχηγός του ΓΕΣ, στρατηγός Πέτρος Νικολόπουλος, θα ανακαλύψει τον πυρήνα της οργάνωσης ύστερα από συστηματική παρακολούθηση των μελών της. Ανάμεσα στα ονόματα που ανέφερε ήταν ο Γ. Παπαδόπουλος, ο Ν. Μακαρέζος και ο Ι. Λαδάς. Τότε θα ζητήσει από τον Κ. Καραμανλή να ανανεώσει τη θητεία του για ένα χρόνο, προκειμένου να διαλύσει την οργάνωση. Ο

⁷⁵ Σε ότι αφορά τη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα του καθεστώτος, οι περισσότεροι μελετητές συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η δικτατορία των συνταγματαρχών αντιπροσωπεύει μια τυπική έκφραση στρατιωτικού πραξικοπήματος, το οποίο ουδέποτε επέτυχε τη μετάλλαξη του σε φασιστικό ή ολοκληρωτικό καθεστώς. Ο Χαρίτων Κορίζης αναλύει με επιχειρήματα τη συγκεκριμένη θέση. Βλ. Κορίζης, Χ. (1975), *Το αυταρχικό καθεστώς 1967-1974: Δομή - λειτουργία - διδάγματα*, Αθήνα : Gutenberg, σ. 45-82.

⁷⁶ Για το ιδρυτικό καταστατικό του ΙΔΕΑ βλ. Παραλίκας, Δ. (1982), *Συνωμοσίες ΙΔΕΑ και ΑΣΠΙΔΑ*, Αθήνα : Βασδέκης, σ. 31-34.

⁷⁷ Οι απαρχές της αυτονόμησης του στρατού από την πολιτική εξουσία ανιχνεύονται την περίοδο του Μεσοπολέμου και συγκεκριμένα στο αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του 1935. Βλ. Μουζέλης, Ν. (1978), *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα : Εξάντας, σ. 249 και 257.

πρωθυπουργός της χώρας, ο οποίος είχε αναλάβει τότε προσωπικά και το υπουργείο της Εθνικής Αμύνης, θα αρνηθεί την ανανέωση και στη θέση του Νικολόπουλου θα τοποθετήσει το στρατηγό Καρδαμάκη, υποστηρικτή των αξιωματικών του ΕΕΝΑ, τα μέλη του οποίου χάρη στη βοήθειά του θα καταφέρουν τα επόμενα χρόνια να επανδρώσουν όλες τις θέσεις- κλειδιά μέσα στο στράτευμα⁷⁸. Μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου, ο στρατός αποτελεί, για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού κράτους, το κέντρο της πραγματικής εξουσίας. Το «κράτος των εθνοφρόνων» είναι το κράτος της υπεροχής των στρατιωτικών μηχανισμών, καθώς ο κατασταλτικός μηχανισμός του στρατού αποτελεί τον εγγυητή τόσο του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος όσο και της μεταφυσικής υπόστασης του έθνους. Με δεδομένη την ειρηνική περίοδο στην οποία εισέρχεται η χώρα, η αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου γίνεται λόγος ύπαρξης, αλλά και νομιμοποιητική βάση του διευρυμένου πολιτικού ρόλου του ελληνικού στρατού. Η απειλή είναι υποχθόνια, βρίσκεται παντού, ως επιδημία που μπορεί να προσβάλει τους πάντες. Το μόνο υγιές τμήμα της κοινωνίας, που ήδη επιτυχημένα και ένοπλα αντιμετώπισε τον κίνδυνο, είναι ο στρατός, το σώμα των «Ιδεατών», για την ακρίβεια, αξιωματικών⁷⁹. Είναι λοιπόν λογικό ότι για το στρατό, ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος που προβάλλει ως άμεσο αίτημα της ελληνικής κοινωνίας θα σήμαινε το τέλος του ρόλου του ως εγγυητικής, καθεστωτικής δύναμης.

Ο φόβος, όμως, μπροστά στον εκδημοκρατισμό δεν ήταν ο μόνος λόγος της παρεμβατικής διάθεσης των ένστολων εγγυητών της μετεμφυλιακής νομιμότητας. Ένας σημαντικός παράγοντας της δυσαρέσκειας των στρατιωτικών που εστίασαν, αλλά και αυτών που εκ των υστέρων στήριξαν ή απλά ανέχθηκαν το κίνημα, αρχικά, και το καθεστώς, στη συνέχεια, υπήρξαν οι επαγγελματικοί λόγοι δυσφορίας του κλάδου, οι λεγόμενοι συντεχνιακοί παράγοντες. Πράγματι, τα βιοποριστικά προβλήματα των αξιωματικών κατά την προδικτατορική περίοδο ήταν οξυμένα, οι απολαβές τους αρκετά χαμηλές, οι συνθήκες στέγασής τους μέτριες, οι τακτικότατες μεταθέσεις τους λειτουργούσαν σαν ένα είδος τακτικής κοινωνικής εκρίζωσης, ενώ οξύτατο ήταν και το πρόβλημα της επαγγελματικής τους ανέλιξης⁸⁰. Τη δεκαετία του 1940, η υπερδιόγκωση των Ενόπλων Δυνάμεων, λόγω των αναγκών του Εμφυλίου πολέμου, είχε ως αποτέλεσμα την υπερφόρτωση της επετηρίδας και τη σημαντικότερη επιβράδυνση των προαγωγών. Η συμφόρηση που παρατηρείτο στο βαθμό του λοχαγού και η παραμονή τους σε αυτό το βαθμολογικό επίπεδο από δέκα έως

⁷⁸ Βερέμης, Θ. (1986), «Ο στρατός στην πολιτική μετά τον πόλεμο», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας, σ.139.

⁷⁹ Ρήγος, Α. (2008), «Επίμετρο», στο *Η «σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό...»,* ό.π., σ. 443- 444.

⁸⁰ Για τις προδικτατορικές συνθήκες ζωής των Ελλήνων αξιωματικών και ειδικά για τα βιοποριστικά προβλήματα και τις δημιουργούμενες από τις συχνές μεταθέσεις δυσκολίες αποκαλυπτικό είναι το υπόμνημα που απέστειλε το 1967 στον Κ. Καραμανλή ο στρατηγός Π. Πανουργιάς και το οποίο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολη* στις 20/8/1974.

δεκαπέντε χρόνια δημιούργησε μιαν αρνητική διάθεση στα χαμηλά κλιμάκια του στρατού κατά της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας, η οποία είχε μπλοκάρει την άνοδό τους⁸¹.

Τέλος, αν και λιγότερο σημαντική, δεν είναι, ωστόσο, αμελητέα ως ερμηνευτική παράμετρος η δυσaréσκεια που προκαλούσαν στους στρατιωτικούς τα νέα, φιλελεύθερα κοινωνικά ήθη, προσλαμβανόμενα ως εγκατάλειψη - εκ μέρους της πολιτικής ηγεσίας - των παραδοσιακών ηθικών αξιών της ελληνικής κοινωνίας. Τα αισθήματα κοινωνικής και ηθικής απόρριψης συνδεδεμένα πολλές φορές με μισαλλόδοξες θρησκευτικές προδιαθέσεις, έτειναν τελικά στη δημιουργία μιας ιδεολογίας που αντιπαρέτασε το στράτευμα - ύστατο καταφύγιο των ηθικών αξιών της χώρας - προς τη διεφθαρμένη, εθνικά διαβλητή και πολιτικά φαύλη άρχουσα τάξη της χώρας⁸².

Η κατάληψη της εξουσίας: Το πρωί της 21ης Απριλίου του 1967 ο ελληνικός λαός βρισκόταν μπροστά σε μια αναπάντεχη έκπληξη, καθώς οι διαβεβαιώσεις του πολιτικού κόσμου - κυρίως της Ε.Κ. και της ΕΔΑ - πως ενδεχόμενο δικτατορίας δεν υπήρχε κατέρρεαν. Δημοσιευμένο στο πρωτοσέλιδο του *Έθνους* της 17ης Απριλίου, το ενυπόγραφο άρθρο του Αντρέα Παπανδρέου κατηγόρηζε τις φήμες που διέτρεχαν την πρωτεύουσα για ύποπτες κινήσεις στο στράτευμα και κατέληγε ως εξής: «Όποιος μιλά για κίνδυνο δικτατορίας και πραξικοπήματος είναι πράκτορας των Αμερικανών και της στρατοκρατίας και αποβλέπει στο να αποδυναμώσει το μεγάλο αγώνα για την κατάκτηση της εξουσίας που έρχεται στις 28 Μαΐου»⁸³. Σίγουρος για τη διεξαγωγή των εκλογών, το βράδυ της 20ής Απριλίου, λίγες μόλις ώρες πριν τον συλλαβούν, δήλωνε: «Το βράδυ της Κυριακής των εκλογών, όταν θα φτάνουν τα μηνύματα της νίκης, θα σχηματίσουμε λαϊκή κυβέρνηση στην πλατεία Συντάγματος...»⁸⁴. Παρόμοια, η Αριστερά, εγκλωβισμένη στα εσωτερικά της προβλήματα, υποτίμησε τον κίνδυνο ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος - ο οποίος ήταν παρ' όλα αυτά ορατός⁸⁵ - και αφέθηκε στην καθημερινότητα της προεκλογικής εκστρατείας. Χαρακτηριστικό για τις αυταπάτες που έτρεφε η Αριστερά αποτελεί το φύλλο της *Αυγής* της 21ης

⁸¹ Διαμαντόπουλος, Θ. (2000), «Η δικτατορία των συνταγματαρχών 1967-1974. Το απριλιανό καθεστώς», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμος ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 267.

⁸² Meynaud, J. (2002), *Οι πολιτικές δυνάμεις...*, τόμος Β', ό.π., σ. 272-73.

⁸³ Παπανδρέου, Αν., «Αβάσιμες οι πληροφορίες για κίνδυνο πραξικοπήματος», στην εφημερίδα *Έθνος*, 17-04-1967.

⁸⁴ Σακελλαρόπουλος, Σπ. (1998), *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Αθήνα: «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, σ. 21.

⁸⁵ Η Έκθεση που συνέταξε τον Αύγουστο του 1967 ο Μπάμπης Δρακόπουλος, γραμματέας της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΕΔΑ, προς ενημέρωση του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ στο Βουκουρέστι, έγραφε χαρακτηριστικά: «Λίγες ημέρες πριν τη δικτατορία (2 ή 3) ένας σύντροφος της Κ.Ε. μας έφερε πληροφορία από σοβαρή πηγή ότι ετοιμάζεται πραξικόπημα, όχι από τους γνωστούς, αλλά από άλλες δυνάμεις στρατιωτικών, που ήταν διατεθειμένοι να τα βάλουν και με το βασιλιά ακόμα, προκειμένου να την επιβάλουν. Μου είπε να επισπεύσουμε το «καθάρισμα» των γραφείων. Σημείωσα την ειδήση για να τη διασταυρώσω, γιατί από άλλες πηγές, συγκεκριμένα από τον Αντρέα Παπανδρέου, είχαν έρθει αντίθετες ειδήσεις [...]. Έτσι, μην αξιοποιώντας τις συγκεκριμένες πληροφορίες, το πρωί της 21ης Απριλίου μας βρήκε σε τραγική κατάσταση...». Για το πρώτο μέρος της έκθεσης μαζί με ιστορικό της σύνταξης και αποστολής της στο εξωτερικό βλ. Παπαθανασίου, Ι., «Η έκθεση του Μπάμπη Δρακόπουλου για την 21η Απριλίου 1967», στο *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 8, Ιούνιος 2006, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 74-96. Για το δεύτερο μέρος της έκθεσης βλ. Δημητρίου, Π. (1978), *Η διάσπαση του ΚΚΕ. Μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, τόμος Α', Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 541-71.

Απριλίου που δεν κυκλοφόρησε ποτέ, γιατί κατασχέθηκε από τις αρχές ασφαλείας. Θα δημοσίευε το τρίτο και τελευταίο μέρος μιας σειράς κειμένων που εξηγούσαν τους λόγους για τους οποίους δεν μπορεί να γίνει δικτατορία στην Ελλάδα ⁸⁶. Βέβαια η κίνηση των συνταγματαρχών ενείχε το προνομιακό στοιχείο του αιφνιδιασμού, αφού η συνωμοσία και ο τρόπος με τον οποίο έδρασαν οι συνταγματάρχες αιφνιδίασε ακόμη και τους μηχανισμούς μέσα στους οποίους επώαστηκαν οι αντίστοιχες νοοτροπίες και ασκήθηκαν οι συγκεκριμένες πρακτικές. Ωστόσο, πέραν του αιφνιδιασμού, προστίθεται ένα ακόμη καθοριστικό στοιχείο που αφορά τη συνεχή φημολογία περί δικτατορίας και τις συνακόλουθες διαψεύσεις της. Πράγματι, ήδη από το καλοκαίρι του 1963 - αποπομπή του Κ. Καραμανλή - στους αθηναϊκούς κύκλους αναφερόταν έντονα η δυνατότητα στρατιωτικής επέμβασης. Οι πληροφορίες για επικείμενο στρατιωτικό πραξικόπημα τύκνωσαν από τα «Ιουλιανά» και για τα επόμενα χρόνια, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την απομυθοποίηση του κινδύνου μέσα από την τακτική επίκλησή του.

Κατασταλτικά μέτρα και πολιτικές πρακτικές του απριλιανού καθεστώτος: Η πρώτη νομική πράξη των πρωτεργατών του στρατιωτικού πραξικοπήματος ήταν η έκδοση ενός βασιλικού διατάγματος, που έθετε σε ισχύ το νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας της χώρας» ⁸⁷, ανέστειλλε την ισχύ ένδεκα συνταγματικών άρθρων που κατοχύρωναν τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες και ίδρυε έκτακτα στρατοδικεία σε όλη την επικράτεια της χώρας ⁸⁸. Το διάταγμα αυτό, που το περιεχόμενό του μεταδιδόταν συνεχώς από το ραδιόφωνο ήδη από τις πρώτες πρωινές ώρες της 21ης Απριλίου, τελείωνε με τις λέξεις «Κωνσταντίνος, Βασιλεύς των Ελλήνων. Το Υπουργικόν Συμβούλιον», των οποίων άφηγε να εννοηθεί ότι έφερε τις υπογραφές. Όμως ούτε ο βασιλιάς είχε υπογράψει ⁸⁹, ούτε το αορίστως αναφερόμενο Υπουργικό Συμβούλιο υπήρχε για να υπογράψει, δεδομένου ότι η νόμιμη κυβέρνηση μόλις είχε ανατραπεί, το δε Υπουργικό Συμβούλιο της χούντας δεν είχε ακόμη συγκροτηθεί. Έτσι, λοιπόν, με ένα πλαστό διάταγμα θα αρχίσει την κυβερνητική της σταδιοδρομία η χούντα των συνταγματαρχών ⁹⁰.

Η αναστολή των έντεκα συνταγματικών διατάξεων (5,6,8,10,11,12,14,18,20,95 και 97) σήμαινε ότι δεν ίσχυαν πλέον οι διατάξεις που προέβλεπαν : την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου, την

⁸⁶ Διαμαντόπουλος Άγγελος, «Γιατί δεν θα γίνει δικτατορία», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 19, 20 και 21 Απριλίου.

⁸⁷ Ο στρατιωτικός νόμος άρθρε την 1 Ιανουαρίου 1972 (Β.Δ. 787/1971), εκτός από την περιοχή της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Στη Θεσ/νίκη άρθρε στις 18 Δεκεμβρίου 1972 (Β.Δ. 781/1972), ενώ στην Αθήνα και τον Πειραιά στις 20 Αυγούστου 1973 (Π.Δ. 167/1973). Ξαναεπιβλήθηκε και πάλι σε ολόκληρη τη χώρα στις 17 Νοεμβρίου 1973, μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου (Π.Δ. 411/1973), για να μην αρθεί παρά μόνο μετά την πτώση της δικτατορίας.

⁸⁸ Β.Δ. 280 «Περί κηρύξεως της χώρας εις κατάστασιν πολιορκίας και αναστολής άρθρων του Συντάγματος», ΦΕΚ Α 58, 21-04-1967.

⁸⁹ Το δήλωσε ρητά ο ίδιος μετά πέντε χρόνια και τέσσερις μήνες ευμενούς σιωπής απέναντι στη δικτατορία, στη μακρά ανακοίνωση που έκανε, όταν ο Γ. Παπαδόπουλος κήρυξε έκπτωτη τη μοναρχία. Βλ. Βεγλερίης Φ. (1975), *Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 18-19.

⁹⁰ Μάνεσης, Α. (1999), «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 38.

προστασία κατά πάσης αυθαιρέτου στερήσεως της ελευθερίας, την απαγόρευση στερήσεως του φυσικού δικαστού, την ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, το οικογενειακό άσυλο και το απαραβίαστο της αλληλογραφίας. Αυτό ήταν το σύνολο των συνταγματικών ελευθεριών και εγγυήσεων που, ευθύς εξαρχής, αποφάσισαν να καταργήσουν οι δράστες του πραξικοπήματος, βάζοντας και κρατώντας «στον γύψο» τον ελληνικό λαό, όπως παραστατικά και κυνικά τόνισε ο Γ. Παπαδόπουλος, τρεις μήνες μετά την επιβολή της δικτατορίας⁹¹.

Έτσι, από τις πρώτες ώρες του πραξικοπήματος και κατά τις επόμενες ημέρες συνελήφθησαν, χωρίς δικαστικό ένταλμα, περισσότερα από 8.000 άτομα, ενώ πάνω από 6.000 χιλιάδες εκτοπίστηκαν στο στρατόπεδο της Γυάρου. Συνολικά στη διάρκεια της επταετίας συνελήφθησαν περισσότερα από 80.000 άτομα, ενώ μέχρι τον Απρίλιο του 1971, οπότε έκλεισε και το τελευταίο στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Σκάλα Ωρωπού, εκτοπίστηκαν πάνω από 10.000 άτομα⁹². Μεταξύ των ανθρώπων αυτών, που στερήθηκαν χωρίς καμιά προηγούμενη δικαστική κρίση την ελευθερία τους, ήταν πολλοί που αμέσως μετά την έκρηξη του Εμφυλίου πολέμου είχαν ήδη υποστεί μια πολύχρονη κράτηση για τις αριστερές πεποιθήσεις τους. Ο Γ. Παπαδόπουλος αναφερόμενος στους κρατούμενους, θα δηλώσει ότι θα αφεθούν ελεύθεροι όσοι υπέγραφαν δήλωση με την οποία θα έδιναν την υπόσχεση να μην εκθέσουν και πάλι σε κινδύνους τη δημόσια τάξη, μία διαδικασία που κάθε άλλο παρά καινούργια ήταν, καθώς θύμιζε το πνεύμα των δηλώσεων μετανοίας⁹³.

Η κατάργηση της ελευθεροτυπίας αποτελούσε μια ακόμη όψη της συστηματικής καταστολής των ελεύθερων θεσμών. Εκτός των εφημερίδων της Αριστεράς, την πρωινή *Αυγή* και την απογευματινή *Δημοκρατική Αλλαγή*, που απαγορεύτηκε η έκδοσή τους, συνελήφθησαν οι συντάκτες τους και δημεύθηκαν τα περιουσιακά τους στοιχεία, όλες οι άλλες εφημερίδες υποβλήθηκαν στον άγρυπνο έλεγχο της πιο ασφυκτικής λογοκρισίας⁹⁴. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής συστήθηκε μια υπηρεσία ελέγχου του Τύπου, στην οποία η κυβέρνηση έδωσε στις 29 Απριλίου μια σειρά γενικών οδηγιών που προέβλεπαν, εκτός από την υποχρεωτική δημοσίευση όλων των κυβερνητικών κειμένων, την επίβλεψη του περιεχομένου των άρθρων, τη διάταξη της ύλης, ακόμη και τη σχετική σειρά προτεραιότητας των διαφόρων ειδήσεων⁹⁵. Οι εφημερίδες μεταβλήθηκαν έτσι σε όργανα

⁹¹ Ο Γ. Παπαδόπουλος στις 11 Ιουλίου 1967 θα πει χαρακτηριστικά: «Ασθενή έχομεν. Εις τον γύψον τον εβάλαμεν. Τον δοκιμάζομεν εάν ημπορή να περπατάη χωρίς τον γύψον. Σπάζομεν τον αρχικόν γύψον και ξαναβάζομεν ενδεχομένως τον καινούργιον εκεί όπου χρειάζεται». Βλ. Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας, Λόγοι - συνεντεύξεις - μηνύματα και εγκύκλιοι από 27 Απριλίου 1967 έως 9 Φεβρουαρίου 1968*, τόμος Α', Αθήνα: Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Απρίλιος 1968, σ. 171.

⁹² Κούνδουρος, Ρ. (1978), *Η ασφάλεια του...*, ό.π., σ. 280.

⁹³ Meynaud, J. (2002), *Οι πολιτικές...*, ό.π., τόμος Β', σ. 349-350.

⁹⁴ Από τα δεκαπέντε ημερήσια φύλλα του αθηναϊκού τύπου, τρεις εκδότες αποφάσισαν να διακόψουν ως ένδειξη διαμαρτυρίας την έκδοση των εφημερίδων τους. Πρόκειται για την *Ελευθερία* του Π. Κόκκα, την *Καθημερινή* και τη *Μεσημβρινή* της Ε. Βλάχου και την *Αθηναϊκή* του Ι. Παπαγεωργίου.

⁹⁵ Η άρση της λογοκρισίας, τον Οκτώβριο του 1969, συνοδεύτηκε από την έκδοση ενός νέου δρακόντειου Νομοθετικού Διατάγματος, που απαριθμούσε μια μακρά σειρά ειδικών αδικημάτων του Τύπου, η οποία ξεπερνούσε κατά πολύ τις διατάξεις του συνταγματικού κειμένου. Βλ. Ν.Δ. 346, «Περί Τύπου», ΦΕΚ Α 232, 15-11-1969, σ. 1736.

υπηρετικά των επιδιώξεων της δικτατορίας. Ωστόσο, οι συνταγματάρχες δεν θα σταματήσουν εδώ. Στην επιθυμία τους να καταλύσουν κάθε νόμο ή διάταξη ικανή να επιβραδύνει την εγκαθίδρυση της απεριόριστης και ολοκληρωτικής εξουσίας τους πάνω στη ζωή των πολιτών, θα πάρουν μια σειρά μέτρων, που απαγόρευαν τις οποιεσδήποτε συναθροίσεις και τις ενώσεις προσώπων σε σωματεία και οργανώσεις, προέβαιναν στη διάλυση των νεολαιών όλων των πολιτικών κομμάτων, κήρυσσαν παράνομη κάθε απεργία, παραβίαζαν μέρα και νύκτα το άσυλο της κατοικίας, παρακολουθούσαν την αλληλογραφία και τις τηλεφωνικές συνδιαλέξεις και παρέπεμπαν σε έκτακτα στρατοδικεία όσους παρέβαιναν τις διαταγές τους⁹⁶.

Παρά το γεγονός ότι δεν απαγγέθηκαν από τα στρατοδικεία ποινές θανάτου, η ύπαρξή τους εδραίωνε ένα γενικό κλίμα ανησυχίας και φόβου, αφήνοντας πάνω από τη ζωή του καθενός να πλανάται μια διαρκής απειλή. Η ψυχολογική αυτή πίεση αφορούσε ολόκληρο τον πληθυσμό, όσους δεν συνελήφθησαν ακόμη, αλλά γνώριζαν ότι είναι ενδεχόμενο να συλληφθούν και να δικαστούν, χωρίς καμιά δικαστική εγγύηση, για μια πράξη σοβαρή αλλά και για μια ασήμαντη απροσεξία, και μάλιστα χωρίς να έχουν το δικαίωμα ένδικου μέσου κατά των αποφάσεων⁹⁷. Κατά τη διάρκεια της επταετίας δικάστηκαν πάνω από 4.000 χιλιάδες άνθρωποι, οι περισσότεροι εκ των οποίων (60-70%) καταδικάστηκαν για παράβαση του αναγκαστικού νόμου 509⁹⁸. Είναι προφανές ότι το καθεστώς της 21ης Απριλίου διέθετε το τεράστιο πολιτικό πλεονέκτημα να βρει σχεδόν άθικτο το σύνολο του «παρασυνταγματικού» οπλοστασίου της μετεμφυλιακής περιόδου, που δεν είχε παρά να εξασφαλίσει την εφαρμογή του υπό τις νέες συνθήκες.

Ταυτόχρονα, με μια σειρά νομοθετικών κειμένων, το δικτατορικό καθεστώς προχώρησε στην εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης και του διοικητικού μηχανισμού γενικότερα. Η έκδοση μιας σειράς αναγκαστικών νόμων - με τυπικό κύρος ίσο με εκείνο των συνταγματικών διατάξεων - επέτρεψαν την απόλυση, απομάκρυνση ή υποβιβασμό εκατοντάδων, αν όχι χιλιάδων, δημοσίων υπαλλήλων, με αιτίες ευρύτατες, όπως επί παραδείγματι η αόριστη έκφραση «διά έλλειψιν υγιών κοινωνικών αντιλήψεων» ή «πράξεις ασυμβίβαστοι προς το λειτούργημα και τας υποχρεώσεις δημοσίου υπαλλήλου». Στην εφαρμογή τους οι αιτιολογίες αυτές διευρύνονταν με την προσθήκη της επόμενης αοριστολογίας «πάντες όσοι καθίστανται υπεύθυνοι εκδηλώσεων ή πράξεων αντιτιθέμενων προς το ισχύον καθεστώς ή δεν επιδεικνύουν ικανότητα επαρκούς προσαρμογής

⁹⁶ Δέκα έκτακτα στρατοδικεία λειτούργησαν σε όλη την επικράτεια από την 21η Απριλίου 1967 έως τον Αύγουστο του 1968 που ο αριθμός τους περιορίστηκε σε τέσσερα.

⁹⁷ Τα έκτακτα στρατοδικεία, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Β.Δ 280 «Περί κηρύξεως της χώρας εις κατάστασηιν πολιορκίας», δίκάζαν αμετάκλητα.

⁹⁸ Πρόκειται για τον Α.Ν. του 1947 που έθετε εκτός νόμου το Κομμουνιστικό Κόμμα και τις συγγενικές του οργανώσεις, που ενσωματώθηκε το 1952 στο λεγόμενο «παρασύνταγμα». Βλ. Α.Ν.509 «Περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του Πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», ΦΕΚ Α 293, 27-12-1947.

προς ετούτο»⁹⁹. Μάλιστα για να ενισχύσει τη θέση του, το απριλιανό καθεστώς κατήργησε (με τη Συντακτική Πράξη Δ' της 24ης Μαΐου 1967) τη δυνατότητα προσφυγής κατά του κύρους των αποφάσεων τόσο στα τακτικά δικαστήρια όσο και στο Συμβούλιο της Επικρατείας¹⁰⁰.

Λίγο αργότερα (με τη Ι' Συντακτική Πράξη της 31ης Αυγούστου 1967), οι πραξικοπηματίες, έχοντας ως βάση τον Αναγκαστικό Νόμο 516 του 1948¹⁰¹, θα επιφέρουν μερικές αλλαγές στις διατάξεις του περί νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων. Αξίζει τον κόπο να δούμε πως το απριλιανό καθεστώς ορίζει τη νομιμοφροσύνη ή, για την ακρίβεια, την έλλειψη νομιμοφροσύνης : «Μη νομιμόφρων θεωρείται ο δημόσιος λειτουργός, υπάλληλος ή εργαζόμενος όστις εμφορείται υπό κομμουνιστικών ή αντεθνικών ιδεών ή προπαγανδίζει υπέρ αυτών ή καθ' οιονδήποτε τρόπον συνεργεί εις την διάδοσιν αυτών, ή εξαιρεί ταύτας ή έχει καθ' οιονδήποτε τρόπον επαφήν ή συνεννόησιν μετά των οπαδών των ιδεών τούτων, ή στρέφεται κατά του κρατούντος πολιτειακού καθεστώτος ή των βασικών θεσμών αυτού, ή ακολουθεί αντεθνικά ή κομμουνιστικά συνθήματα, ή μετέχει στάσεως ή απαγορευθείσης δημοσίας εν υπαίθρῳ συναθροίσεως εις ην ρίπτονται συνθήματα αντεθνικά ή κομμουνιστικά, ή παροτρύνει ή συνηγορεί υπέρ τοιαύτης στάσεως και συναθροίσεως ή μετέχει δημοσίας συναθροίσεως προς διατάραξιν της δημοσίας τάξεως, ή εκτελεί πράξεις προβλεπομένας υπό του νόμου 375/1936 (: περί κατασκοπείας)»¹⁰².

Είναι εμφανές ότι το συγκεκριμένο κείμενο κωδικοποιεί όλες τις ασάφειες που επέτρεπαν στις αρχές να απομακρύνουν από τη δημόσια διοίκηση όλους τους υπαλλήλους που δεν τους ενέπνεαν απόλυτη εμπιστοσύνη και δεν επεδείκνυαν πλήρη ταύτιση αντιλήψεων με τους κρατούντες. Το πεδίο εφαρμογής του υπήρξε όντως ευρύτατο, καθώς αφορούσε: όλους τους δημοσίους υπαλλήλους, τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου, του Ελεγκτικού Συνεδρίου και του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, τους καθηγητές και υφηγητές των πανεπιστημίων, τους υπαλλήλους της Βουλής και το διδακτικό προσωπικό των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων. Η διαπίστωση της νομιμοφροσύνης γινόταν επί τη βάσει μιας γραπτής ατομικής δήλωσης που έπρεπε να υποβάλλουν όλοι οι ενδιαφερόμενοι εντός έξι μηνών στις υπηρεσίες στις οποίες υπάγονταν (άρθρο 3). Σύμφωνα δε με το ίδιο άρθρο, εάν από τον έλεγχο αυτό προέκυπτε ότι ο κρινόμενος δεν ήταν νομιμόφρων απολυόταν με απόφαση του αρμόδιου Υπουργού, χωρίς να του επιτρέπεται προσφυγή ή αίτηση ακύρωσης της απόφασής¹⁰³.

⁹⁹ Α.Ν. 4 «Περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των Δημόσιων Υπηρεσιών και Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, Οργανισμών κ.λ.π. », ΦΕΚ Α 67, 10-05- 1967, άρθρο 6, σ. 317-8.

¹⁰⁰ Συντακτική Πράξις Δ' « Περί περιορισμού του δικαιώματος ασκήσεως προσφυγών τινών και ασκήσεως ακυρώσεων ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας», ΦΕΚ Α 81, 24-05-1967.

¹⁰¹ Α.Ν. 516 «Περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κ.λ.π. υπαλλήλων και υπηρετών», ΦΕΚ Α 6, 8-01-1948.

¹⁰² Συντακτική Πράξις Ι' «Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων και άλλων τινών Υπηρεσιών», ΦΕΚ Α 149, 31-08-1967, άρθρο 2, σ. 997.

¹⁰³ Αλιβιζάτος, Ν. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί ...*, ό.π., σ. 617.

Για την εφαρμογή της Συντακτικής αυτής Πράξης, η κυβέρνηση σχεδίασε και δημοσίευσε την 1η Αυγούστου ένα υπόδειγμα Δηλώσεως Νομιμοφροσύνης υπό μορφή ερωτηματολογίου (στο Παράρτημα 3 παραθέτουμε ολόκληρο το κείμενο αυτού του δελτίου). Στο ερωτηματολόγιο αυτό, πέρα από λεπτομερειακές ερωτήσεις, που αφορούσαν την οικογενειακή κατάσταση των υπαλλήλων, οι ενδιαφερόμενοι καλούνταν να απαντήσουν αν είχαν ποτέ οποιαδήποτε επαφή ή σχέση με μέλος του ΚΚΕ, αν έλαβαν ποτέ μέρος σε κάποια πορεία ειρήνης ή αν ποτέ παρευρέθηκαν σε συγκέντρωση κατά τη διάρκεια της οποίας δεν είχε τηρηθεί η τάξις, εάν γνώριζαν ότι το ΚΚΕ δια των πράξεων και των ενεργειών του πρόδωσε αναίσχυντα τα συμφέροντα του Έθνους κ.ά., ενώ πρέπει να σημειωθεί ότι μια ενδεχόμενη ψευδής δήλωση συνεπαγόταν ποινικές κυρώσεις. Περίπου 200.000 χιλιάδες δημόσιοι και μη υπάλληλοι έμελλαν να υποστούν αυτόν τον ταπεινωτικό έλεγχο και να υποστούν κάθε είδους εκβιασμούς¹⁰⁴.

Έως και σήμερα δεν υπάρχουν επίσημα και πλήρη στατιστικά στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των υπαλλήλων που απολύθηκαν και δεν αποκαταστάθηκαν με το νομοθετικό αυτό μηχανισμό. Είναι πάντως γεγονός ότι σε όλα τα επίπεδα βαθμών και όλες οι κατηγορίες υπαλλήλων επλήγησαν από αυτά τα μέτρα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις 10 Ιουλίου 1967 πέντε πρεσβευτές (Νέο Δελχί, Παρίσι, Τόκιο, Βιέννη και Ηνωμένα Έθνη) προέβησαν σε αναγκαστική παραίτηση, καθώς δεν έδειξαν αρκετή ευπείθεια έναντι του στρατιωτικού καθεστώτος, ενώ τρεις ημέρες αργότερα, στις 13 Ιουλίου, ο διευθυντής του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών τέθηκε σε εξάμηνη διαθεσιμότητα. Το κύμα των εκκαθαρίσεων έπληξε επίσης και τα σώματα ασφαλείας, καθώς πολλοί είναι εκείνοι που απολύθηκαν, μεμονωμένα ή κατά μικρές ομάδες, ήδη από τις πρώτες εβδομάδες. Στα μέσα Αυγούστου, απολύθηκαν εκατό περίπου ανώτεροι αξιωματικοί, ενώ κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου απομακρύνθηκαν τριακόσιοι εξήντα έξι αστυνομικοί, λόγω ελλείψεως νομιμοφροσύνης¹⁰⁵. Ένας άλλος τομέας εκκαθάρισης ήταν ο τομέας του δικαστικού σώματος. Τον Μάιο του 1968 η κυβέρνηση εξέδωσε την ΚΔ' Συντακτική Πράξη «Περί εξυγιάνσεως της Τακτικής Δικαιοσύνης» με την οποία απολύθηκαν τριάντα δικαστικοί, μεταξύ των οποίων ο πρόεδρος και πέντε μέλη του Αρείου Πάγου¹⁰⁶. Όταν το Συμβούλιο της Επικρατείας, παρά τις πολλαπλές πιέσεις που ασκήθηκαν στα μέλη του, ακύρωσε τις συγκεκριμένες απολύσεις, ο Γ. Παπαδόπουλος ζήτησε την παραίτηση του προέδρου του Συμβουλίου, ενώ ταυτόχρονα εξέδωσε Νομοθετικό Διάταγμα που κήρυξε άκυρες και ανυπόστατες τις σχετικές αποφάσεις¹⁰⁷. Το πλαίσιο της ευρύτατης αυτής εκκαθάρισης έπληξε και τους πανεπιστημιακούς καθηγητές, όπου μόνο τον Ιανουάριο του 1968 απολύθηκαν 56 καθηγητές Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Ακόμη η χούντα αποφάσισε να

¹⁰⁴ Meynaud, J. (2002), *Οι πολιτικές...*, ό.π., τόμος Β', σ. 427-28.

¹⁰⁵ Για τις εκκαθαρίσεις στα σώματα ασφαλείας βλ. Κορίζης, Χ. (1975), *Το ανταρτικό...*, ό.π., σ. 85-115.

¹⁰⁶ Συντακτική Πράξις ΚΔ' «Περί εξυγιάνσεως της Τακτικής Δικαιοσύνης», ΦΕΚ Α 118, 28-05-1968.

¹⁰⁷ Ν.Δ. 228 «Περί της δικαιοδοσίας των δικαστηρίων», ΦΕΚ Α 126, 02-07-1969. Για το ιστορικό της υπόθεσης βλ. το ανυπόγραφο άρθρο: «Η εισβολή κατά της ελληνικής δικαιοσύνης», *Πολιτικά Θέματα*, 20-09-1974, σ. Ι-ΧV.

επεκτείνει τη δικαιοδοσία της και στη διοίκηση των δήμων και των κοινοτήτων. Έτσι, από τους τετρακόσιους είκοσι πέντε συνολικά δημάρχους της χώρας καθαιρέθηκαν από τη χούντα διακόσιοι είκοσι δήμαρχοι. Τέλος, από τις πρώτες ήδη ημέρες, οι κρατούντες τροποποίησαν αυθαίρετα και τον καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας, όπου ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος αντικαταστάθηκε από τον φανατικό αντικομμουνιστή Ιερώνυμο Κοτσώνη, πνευματικό της Αυλής και βασιλική χάριτι καθηγητή της Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης¹⁰⁸. Συμπερασματικά, το απριλιανό καθεστώς που επιβλήθηκε με τη βία κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να εδραιώσει την εξουσία του με την καταπίεση και την τρομοκρατία.

Οι βάρβαροι σαν έλθουν θα νομοθετήσουν : Μπορεί ο βασιλιάς να μην έστερξε να υπογράψει το βασιλικό διάταγμα, διορίζοντας όμως το ίδιο απόγευμα, δηλαδή στις πρώτες εκείνες κρίσιμες ώρες, μια κυβέρνηση που η σύνθεσή της του είχε ουσιαστικά επιβληθεί, προεδρεύοντας λίγες ημέρες αργότερα στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο και, κυρίως, υπογράφοντας δεκάδες αναγκαστικούς νόμους και διατάγματα που του υποβάλλονταν, επικύρωσε το εγχείρημα των συνωμοτών και την κατάργηση της δημοκρατίας. Μετά δε το αποτυχημένο αντιπραξικόπημα της 13ης Δεκεμβρίου θα παραμείνει πιστός στο ρόλο του ουδέτερου θεατή απέναντι και στους θύτες και τα θύματα. Ούτε βασιλιάς εν ενεργεία, αλλά ούτε και έκπτωτος, εισπράττοντας τη βασιλική χορηγία που του έδινε η Χούντα¹⁰⁹. Έτσι, από την 21η Απριλίου έως και την 13η Δεκεμβρίου του 1967 θα υπογραφούν από το βασιλιά 13 Συντακτικές Πράξεις και 215 Αναγκαστικοί Νόμοι, γεγονός που δεν φανερώνει απλά τη συνεργασία του Άνακτα, αλλά κυρίως την εμμονή του δικτατορικού καθεστώτος να θεσμοποιήσει με κάθε θυσία την ανεξέλεγκτη εξουσία του.

Οι συνταγματάρχες είχαν πλήρη επίγνωση ότι κανένα καθεστώς δεν μπορεί μακροπρόθεσμα να εδραιώσει και να νομιμοποιήσει την εξουσία του στηριζόμενο αποκλειστικά στη βία και την καταπίεση. Κατά τον J. Rousseau: «Και ο πιο δυνατός δεν είναι ποτέ αρκετά ισχυρός για να παραμείνει πάντοτε κυρίαρχος, αν δεν μετατρέψει τη δύναμή του σε δίκαιο και την υποταγή σε καθήκον». Έτσι, στην προσπάθειά της να εγκαθιδρύσει πάνω στα ερείπια της νομιμότητας που είχε καταλύσει τη δική της νομιμότητα, η απριλιανή δικτατορία θα θεσπίσει δύο Συντάγματα : του 1968 με πολίτευμα «Βασιλευομένης Δημοκρατίας» και του 1973 με πολίτευμα «Προεδρικής Δημοκρατίας». Και τα δύο κείμενα καταρτίστηκαν και ψηφίστηκαν, όχι από - ανύπαρκτη άλλωστε - Συντακτική Συνέλευση ή Αναθεωρητική Βουλή, αλλά από μία εικοσαμελή επιτροπή διορισμένη από τη χούντα. Και για τα δύο Συντάγματα διεξήχθησαν δημοψηφίσματα. Ο Λαός, υπό το κράτος

¹⁰⁸ Α.Ν.3 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του υπ' αριθμού 671/1943 νόμου 'περί Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος'», ΦΕΚ Α 67, 10-05-1967.

¹⁰⁹ Το απριλιανό καθεστώς αναγνωρίζοντας την ανεκτίμητη βοήθεια του συνέχισε να του στέλνει τη βασιλική χορηγία σε ξένο συνάλλαγμα, αν και με πράξη δημοσιευθείσα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως είχε καταλογίσει στον βασιλέα «αδικαιολόγητον αποχή εκ της ενασκήσεως των βασιλικών καθηκόντων». Το εγχείρημα που χρησιμοποίησε ο Κωνσταντίνος στην ανακοίνωσή του στις 4 Ιουλίου 1973 από τη Ρώμη, ήταν ότι τη χορηγία δεν του την έδινε το δικτατορικό καθεστώς αλλά ο ελληνικός λαός. Βλ. Βεγλερής, Φ.(1975), *Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 19.

του στρατιωτικού νόμου και ενώ είχαν ανασταλεί οι εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων και των συλλογικών ελευθεριών, κλήθηκε να τα εγκρίνει, αποφαινόμενος με ένα «ναι» ή ένα «όχι». Και το μεν «ναι», που ήταν η επιταγή της εξουσίας, υποστηρίχθηκε από μία τεράστια εκστρατεία προπαγάνδας και εκφοβισμού, στην οποία συμμετείχαν όλοι οι κρατικοί ιδεολογικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί· το δε «όχι» είχε χαρακτηριστεί από τους κρατούντες ως απόδειξη αντεθνικών πεποιθήσεων. Με αυτά τα δεδομένα η επιτυχία και των δύο δημοψηφισμάτων υπήρξε πλήρης και ολοκληρωτική¹¹⁰.

Η παρουσίαση των συνταγματικών κειμένων της δικτατορίας δεν εμπίπτει στη θεματική της παρούσας εργασίας. Πολύ συνοπτικά, ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ορισμένους θεσμούς που αποτέλεσαν τα κέντρα εξουσίας του καθεστώτος: πρώτον ο *Στρατός*, καθώς το Σύνταγμα του 1968, κατοχυρώνοντας τη διοικητική και λειτουργική αυτονομία των Ενόπλων Δυνάμεων (άρθρα 129-132), τις ανήγαγε σε μία ανέλεγκτη και δυνάμει υπέρτατη εξουσία εντός του πολιτεύματος. Ο θεσμός του *Συνταγματικού Δικαστηρίου*, που η ίδρυσή του αποτελούσε μία από τις βαθιές τομές του 1963, υπήρξε ένα δεύτερο κέντρο πολιτικής εξουσίας, μέσω του οποίου η χούντα επεδίωξε να διατηρήσει τον έλεγχο των πολιτικών εξελίξεων, αν αναγκαζόταν κάποια στιγμή να θέσει σε εφαρμογή τα Συντάγματα που κατήρτισε. Και λέμε κέντρο πολιτικής εξουσίας, διότι πολιτική ήταν η αρμοδιότητά του να εγκρίνει το καταστατικό των πολιτικών κομμάτων, να ελέγχει τη λειτουργία τους και να προβαίνει ακόμη και στη διάλυσή τους. Τέλος, το Σύνταγμα του 1973 θα θεσπίσει και ένα τρίτο - εξίσου ισχυρό - κέντρο εξουσίας, τον *Πρόεδρο της Δημοκρατίας*, στον οποίο απένεμε αποκλειστική αρμοδιότητα σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, εσωτερικής ασφάλειας και δημόσιας τάξης (άρθρο 47). Σύμφωνα μάλιστα με το άρθρο 136 του Συντάγματος, ο Γ. Παπαδόπουλος θα αναλάβει επίσημα τα καθήκοντα του Προέδρου της Δημοκρατίας για τα επόμενα επτά χρόνια¹¹¹.

Από την όλη οργάνωση της κρατικής εξουσίας, έτσι όπως αποτυπώνεται στα δύο Συντάγματα, καθίσταται προφανής η πρόθεση των συνταγματαρχών να παραμείνουν πολιτικά κυρίαρχοι στο πλαίσιο ενός ελεγχόμενου ψευδοκοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Και στα δύο Συντάγματα¹¹², οι κυριότερες συνταγματικές εγγυήσεις των ελευθεριών, καθώς επίσης και οι διατάξεις που αφορούσαν την εκλογή του κοινοβουλίου και των δημοτικών και κοινοτικών αρχών παρέμειναν επ' αόριστον σε αναστολή, γεγονός που σημαίνει ότι δεν τέθηκαν ποτέ σε εφαρμογή. Πρόκειται λοιπόν για δύο *εικονικά* Συντάγματα, δηλαδή για δύο συνταγματικά κείμενα που οι κανόνες τους δεν ρύθμιζαν κατ' ουσίαν την πολιτική ζωή, αλλά υπήρχαν απλά και μόνο για να εξασφαλίζουν το υφιστάμενο καθεστώς¹¹³. Στην πράξη δεν υπήρχε κανένας θεσμικός περιορισμός, ούτε καν από

¹¹⁰ Μάνεσης, Α. (1999), «Ο εύκολος βιασμός της ...», στο *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές ...*, ό.π., σ. 44.

¹¹¹ Καλτσόγια -Τουρναβίτη, Ν.(1979), *Συμβολή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (1935-1975)*, Αθήνα: Πάντειος - Α.Σ.Π.Ε., σ. 152 και 161.

¹¹² Το πρώτο τέθηκε σε ισχύ την 15η Νοεμβρίου 1968 (ΦΕΚ 267) και το δεύτερο την 4η Οκτωβρίου 1973 (ΦΕΚ 266).

¹¹³ Δασκαλάκης, Γ. (1971), *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα, σ. 58.

τους νομικούς κανόνες που οι ίδιοι θέσπιζαν και τους οποίους συνεχώς παραβίαζαν. Εάν λοιπόν η κατάλυση της νομιμότητας υπήρξε σχετικά εύκολη, η νομιμοποίηση του απριλιανού καθεστώτος αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη και τελικά ανέφικτη. Παράνομα επιβλήθηκε και ανομιμοποίητο παρέμεινε μέχρι τέλους.

Το ιδεολογικό οικοδόμημα του απριλιανού καθεστώτος: « Θα επικρεμάσω πέλεκυν επί της κεφαλής πάντων, τον οποίον θα αφήσω να πέση επί της κεφαλής, θα σπάση και το κεφάλι και αυτόν ακόμη [...]. Δεν θα τους αφήσω να γίνουν θηρία κάτω από τα κομμουνιστικά κελεύσματα. Διότι εάν γίνουν θηρία και απολυθούν από το κλουβί, θα υποχρεωθώ να τους τουφεκάω [...]. Προκειμένου λοιπόν να τους τουφεκάω και να έχω αίματα εις την άσφαλτον, δεν θα τους αφήσω, έστω και αν προσβάλλεται ο προηγμένος ανθρωπισμός ορισμένων...»¹¹⁴.

Αυτά μοιάζουν λόγια ανθρώπου που βρίσκεται όχι μόνο σε ιδεολογική αλλά και σε διανοητική σύγχυση. Και όμως είναι τα λόγια ενός ανθρώπου που κατάφερε να καταλύσει τους δημοκρατικούς θεσμούς και να κυβερνήσει τη χώρα επί επτά ολόκληρα χρόνια σαν πρωθυπουργός, σαν αντιβασιλέας και σαν πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ο λόγος του απριλιανού καθεστώτος και ιδιαίτερα ο ακατάληπτος και υστερικός λόγος του δικτάτορα οδήγησε πολλούς στο συμπέρασμα ότι το στρατιωτικό πραξικόπημα υπήρξε μια πράξη αφρόνων ή παρανοϊκών αξιωματικών, επομένως πράξη που στερείται πολιτικών ελατηρίων. Κι όμως ο Γ. Παπαδόπουλος και οι άλλοι αξιωματικοί δεν ήταν διανοητικά ασταθείς, όπως κάποιοι τους χαρακτήρισαν. Ήταν πολύ έλλογοι τύποι, με οργανωτικές ικανότητες, χαρακτηριστικές θα λέγαμε περιπτώσεις ανθρώπων που ανατράφηκαν μέσα στην αντικομμουνιστική μισαλλοδοξία του Μεταξά¹¹⁵ και που τους εξέθρεψε, στη συνέχεια, το σκληρό αντικομμουνιστικό κράτος που εγκαθιδρύθηκε στις στάχτες της εμφύλιας σύγκρουσης¹¹⁶. Στόχος τους ήταν να ανέλθουν με κάθε τρόπο στην εξουσία και τα κατάφεραν. Εκεί όμως εξαντλήθηκαν οι ικανότητες τους, αφού μόλις βρέθηκαν με την εξουσία στα χέρια δεν ήξεραν τι να την κάνουν. Δεν είχαν ένα συγκροτημένο και ολοκληρωμένο πρόγραμμα διακυβέρνησης ούτε πολύ περισσότερο μια συστηματοποιημένη ιδεολογία. Το να προσπαθήσει λοιπόν κανείς να προσδιορίσει ένα ιδεολογικό σύστημα με εσωτερική συνοχή που να υπαγορεύει τις πράξεις του στρατιωτικού καθεστώτος είναι μάλλον ένα μάταιο εγχείρημα για τον απλό λόγο ότι τέτοια ιδεολογία δεν υπάρχει. Αυτό που υπάρχει είναι ένα ιδεολογικό συνονθύλευμα με προβληματική συνοχή, ένα ψευδο-ιδεολόγημα που οι συνταγματάρχες και οι ιδεολογικοί τους ταγοί συναρμολόγησαν βιαστικά αναπαράγοντας στοιχεία της μεταξικής και μετεμφυλιακής ιδεολογίας.

¹¹⁴ Παπαδόπουλος Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Α', ό.π., σ. 12.

¹¹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι δώδεκα από τα δεκαπέντε συνολικά στελέχη της Χούντας είχαν σπουδάσει από το 1936 έως το 1941 σε στρατιωτικές σχολές υπό το καθεστώς Μεταξά.

¹¹⁶ Μελετόπουλος, Μ. (2008), *Η Δικτατορία των Συνταγματάρχων. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 57.

Με γνώμονα τον επίσημο λόγο του δικτάτορα, κύριου εκφραστή του ιδεολογικού οικοδομήματος του απριλιανού καθεστώτος, έτσι όπως αποτυπώνεται στο πολύτομο έργο του *Το Πιστεύω μας*¹¹⁷, θα λέγαμε ότι ως προς το ύφος είναι ένας λόγος απλοϊκός, γραφικός, ακατάσχετα φλύαρος, διδακτικός και έντονα ηθικολογικός, ένας λόγος που φανερώνει την έλλειψη οιασδήποτε λογικής συνοχής και στοιχειώδους καλλιέργειας. Από τη μια, το διδακτικό και ενίοτε απειλητικό ύφος της εκφοράς του θυμίζει λιγότερο πολιτικό λόγο και περισσότερο ηθικοπλαστικές κατηχήσεις διοικητών στρατιωτικής μονάδας κατά τις πρωινές επιθεωρήσεις. Από την άλλη, η εμμονή του σε ιατρικές αναφορές φανερώνει αναμφισβήτητα την παθογένεια της προσωπικότητας του¹¹⁸. Στην ουσία η αισθητική του λόγου του ανήκει στο κιτς και ο υστερικός - παραληρηματικός χαρακτήρας του σε συνδυασμό με την ημιμάθεια προκαλεί την αίσθηση του γελοίου στην κοινή γνώμη.

Ως προς το περιεχόμενο, ο λόγος του απριλιανού καθεστώτος εξαντλείται στην αναπαραγωγή του μεταξικού και μετεμφυλιακού ιδεολογικού οπλοστασίου: η αντικομμουνιστική προπαγάνδα, ο άκρατος εθνικισμός, τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη - έτσι όπως αποτυπώνονται στο περίφημο σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» -, η στείρα προγονοπληξία, η πίστη στις ηθικές αξίες, η αναμόρφωση των κοινωνικών ηθών, η εξυγίανση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, η παρακμή και απαξίωση του πολιτικού κατεστημένου, η σύνδεση της Επανάστασης του 1821 με την Εθνική Επανάσταση της 21ης Απριλίου και η συνεχής επίκληση μιας Μεγάλης Ελλάδας με απροσδιόριστη έκταση και αφηρημένα χαρακτηριστικά, αποτελούν σταθερά και επαναλαμβανόμενα θέματα, που φωτίζουν εν μέρει τον τρόπο με τον οποίο σκέφτεται το στρατιωτικό καθεστώς¹¹⁹.

Η πρώτη νύξη σχετικά με τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του νέου καθεστώτος δόθηκε το βράδυ της 21ης Απριλίου με ένα διάγγελμα (παρατίθεται στο Παράρτημα 4) που απεύθυνε προς τον ελληνικό λαό ο πρωθυπουργός Κ.Κόλλιας. Αν εξαιρέσουμε τις αναφορές που αφορούν την παρακμή και την καταδίκη του πολιτικού κόσμου, αναφορές που παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη ομοιότητα με τις πρώτες διακηρύξεις του Μεταξά, το πιο ενδιαφέρον σημείο του διαγγέλματος είναι το γεγονός ότι πουθενά δεν γίνεται μνεία της λέξης «κομμουνισμός», ενώ δηλώνεται ότι: «*Κηρύσσομεν την συναδέλφωσιν. Από την στιγμήν αυτήν δεν υπάρχουν δεξιοί, κεντρώοι, αριστεροί. Υπάρχουν μόνο Έλληνες...*». Η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην άμεση κομμουνιστική απειλή,

¹¹⁷ *Το Πιστεύω μας* είναι ένα επτάτομο έργο αποτελούμενο από 336 κείμενα, τα οποία περιλαμβάνουν λόγους, δηλώσεις, μηνύματα, συνεντεύξεις, διαγγέλματα, εγκυκλίους, επιστολές, τηλεγραφήματα και χαιρετισμούς του Γ. Παπαδόπουλου. Ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1968 και ο τελευταίος τον Απρίλιο του 1972 και καλύπτει τη δραστηριότητα του δικτάτορα από τον Απρίλιο του 1967 έως τον Δεκέμβριο του 1971. Εκδόθηκε στην Αθήνα από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου του Υπουργείου Προεδρίας και διατίθετο δωρεάν σε όλη τη χώρα. Βλ. Βόγλη, Ι. (2007), *Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος της 21ης Απριλίου: Το Πιστεύω μας του Γεωργίου Παπαδόπουλου*, Διπλωματική Εργασία στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου Αθηνών, σ. 16-18.

¹¹⁸ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η χρήση ιατρικών συμβολισμών και η παρουσίαση της ελληνικής κοινωνίας ως ασθενούς εξαιτίας του κομμουνιστικού μικροβίου δεν ήταν κάτι καινούργιο. Αντίθετα, υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη στο λόγο του μετεμφυλιακού καθεστώτος και ιδιαίτερα στον αναμορφωτικό λόγο της Μακρονήσου. Βλ. Μπουρνάζος, Στ., «Το 'μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου ...», *ό.π.*, σ. 203-230.

¹¹⁹ Glogg, R. (1976), «Η ιδεολογία της "Επανάστασεως" της 21ης Απριλίου 1967», στο Γ. Γιαννόπουλος - R. Glogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 94-95.

στο πρώτο επίσημο, σαφούς αντικομμουνιστικού χαρακτήρα διάγγελμα, τη στιγμή μάλιστα που η Χούντα στην πρώτη της συνέντευξη τύπου, μιμούμενη και πάλι τον στρατηγό Μεταξά¹²⁰, δήλωνε ότι επέκειτο κομμουνιστική εξέγερση, καθιστά φανερό την πρόθεση του απριλιανού καθεστώτος να εμφανιστεί ως ενωτική δύναμη που πραγματοποιεί ρήξη με το παρελθόν¹²¹.

Πράγματι, ο κομμουνιστικός κίνδυνος τον οποίο επικαλέστηκαν οι συνταγματάρχες θα επανέλθει δυναμικά στο προσκήνιο προκειμένου να δηλώσει τον εθνοσωτήριο ρόλο της «Επανάστασης» και να δικαιώσει την επιβολή της δικτατορίας ως πολιτική πράξη. Ενώ όμως κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης αποτελούσε, όπως είδαμε, τη νομιμοποιητική μήτρα του αντικομμουνισμού, στο λόγο των συνταγματαρχών η ανάκληση του κομμουνιστικού κινδύνου δεν συγκλίνει με τον κυρίαρχο εθνικόφρονα λόγο, αλλά γίνεται απλά και μόνο για να πείσει και να νομιμοποιήσει το εγχείρημα. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Γ. Παπαδόπουλου δεν βρίσκεται ο αντικομμουνισμός: «Δεν κινδυνεύομεν, κύριοι, από τον κομμουνισμόν ως πρωτογενήν αιτίαν»¹²², έλεγε ο δικτάτορας. Ο κίνδυνος για τους ανθρώπους δεν ο κομμουνισμός αλλά ο κακός τους εαυτός και η εγωκεντρική τους νοοτροπία¹²³.

Υπό αυτή την έννοια, ο επίσημος λόγος του καθεστώτος της 21ης Απριλίου αποτέλεσε συνέχεια του πολιτικού λόγου της μετεμφυλιακής Δεξιάς, αλλά ταυτόχρονα και τομή. Συνέχεια, επειδή η ιδεολογία της Δεξιάς διατηρήθηκε ως συγκεκριμένη χρονικότητα επί της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Αλλά και τομή, επειδή στη σφαίρα της ιδεολογίας, οι πραξικοπηματίες δεν κατόρθωσαν να καταστήσουν κυρίαρχη τη δική τους μετεμφυλιακή αντικομμουνιστική ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, καθώς την νόθευσαν αναμειγνύοντας στοιχεία της με το κήρυγμα περί ενότητας και υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών: «Μην ασχολείστε με το παρελθόν. Ρίψατε παραπέτασμα πίσω σας και ατενίσατε το μέλλον. Η λήθη είναι μέθοδος αναδημιουργίας, είναι μέθοδος εξυγιάνσεως. Δεν φτάνομεν μόνον μερικοί από τους Έλληνες δια την Ελλάδα. Η Ελλάς έχει ανάγκην όλων των Ελλήνων»¹²⁴, διετίνετο ο δικτάτορας. Η προτεινόμενη αυτή απόσβεση του παρελθόντος σε συνδυασμό με τον μη ιστορικά και πολιτικά προσδιοριζόμενο εχθρό προσέδιδαν στο λόγο του καθεστώτος έναν ανιστορικό και υπερκομματικό χαρακτήρα¹²⁵.

Συμπερασματικά, ο λόγος των συνταγματαρχών καθίσταται αντιφατικός και ασύνδετος. Και αυτό επειδή οι κρατούντες, έχοντας ως μόνιμο ζητούμενο τη νομιμοποίηση και εδραίωση της εξουσίας

¹²⁰ Υπάρχουν ενδεικτικές ομοιότητες της χουντικής ρητορείας και ιδεολογίας με τη μεταξική ιδεολογία. Ωστόσο, θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι ο Μεταξάς, σε αντίθεση με τους συνταγματάρχες, είχε ορισμένα προσόντα: καταρχάς είχε ευρύτερα πνευματικά ενδιαφέροντα και μια συγκροτημένη πολιτική θεωρία, την οποία προέβαλε ως επίσημη ιδεολογία του καθεστώτος. Δεύτερον, είχε στρατιωτική και πολιτική εμπειρία και τρίτον, είχε την εμπιστοσύνη του βασιλιά.

¹²¹ Μελετόπουλος, Μ. (2008), *Η Δικτατορία...*, ό.π., σ. 159-160.

¹²² Παπαδόπουλος Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Β', ό.π., Σεπτέμβριος 1968, σ. 38.

¹²³ Παπαδημητρίου, Δ. (2006), *Από τον λαό των ...*, ό.π., σ. 291.

¹²⁴ Παπαδόπουλος Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Α', ό.π., σ. 158.

¹²⁵ Παπαδημητρίου, Δ. (1999), «Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μη απωλεσθεί η νίκη του Γράμμου: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της 'Επανάστασης'», στο *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές ...*, ό.π., σ. 163.

τους, προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια ιδεολογία που θα αγκάλιαζε όλα τα κοινωνικά στρώματα και θα κάλυπτε όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις. Έτσι υιοθέτησαν και ενσωμάτωσαν από τις προϋπάρχουσες ιδεολογίες ετερόκλητα και αντιφατικά στοιχεία, με αποτέλεσμα ο λόγος τους να περιέχει αναφορές στη δημοκρατία - την οποία είχαν απροκάλυπτα καταλύσει - και ταυτόχρονα να είναι αντικοινοβουλευτικός, θεωρητικά φιλομοναρχικός, αλλά δεδομένης της αποχώρησης του βασιλιά και αντιμοναρχικός, φιλεργατικός και ταυτόχρονα φιλοκαπιταλιστικός, υπέρ του εξευρωπαϊσμού αλλά και έντονα αντιδυτικός, εκσυγχρονιστικός και ταυτόχρονα παρωχημένος και συντηρητικός, αφού ως στυλοβάτες της θρησκείας και της ηθικής έδωσαν άμεση προτεραιότητα στο γνωστό τρίπτυχο «Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια», στις αξίες της ελληνικής παράδοσης, στο αιώνιο ελληνικό πνεύμα και στην αθάνατη Ελλάδα, όπου ιστορικά οι πάντες μας χρωστούν τα πάντα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι λόγοι του Ιωάννη Λαδά, ηγετικού στελέχους της Χούντας : *«Την εποχήν κατά την οποίαν οι σήμερον διαφημιζόμενοι ως ανεπτυγμένοι λαοί έζων εντός των σπηλαίων και εχόρευαν γύρω από φωτιές αλληλοκαταβροχθιζόμενοι, οι αρχαίοι Έλληνες είχαν συλλάβει την έννοιαν της σοφίας»*¹²⁶.

Ανοχή και αντίσταση: Αν το πρώτο χαρακτηριστικό φαινόμενο του πραξικοπήματος ήταν η έκπληξη τότε το δεύτερο ήταν η ανοχή του ελληνικού λαού και η έλλειψη αντίστασης ή αντίδρασης στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας. Παρότι έχουν γίνει πολλές αναφορές σε αυτό το σημείο, αν προσπαθούσαμε να εξηγήσουμε τους λόγους αυτής της συμπεριφοράς, θα λέγαμε ότι οι ίδιες δομές που γέννησαν τη δικτατορία γέννησαν και την ανοχή της ελληνικής κοινωνίας απέναντί της. Η απώλεια της αξιοπιστίας του πολιτικού κόσμου, η αποσύνθεση του πολιτικού συστήματος που ακολούθησε τη βασιλική εκτροπή, οι αλληπάλληλοι σχηματισμοί και πτώσεις διαβλητών κυβερνήσεων, η πολιτική οξύτητα και ο φανατισμός, υπήρξαν συνθήκες πρόσφορες για την ανάπτυξη αισθημάτων ανοχής προς τη δικτατορία. Με λίγα λόγια η ελληνική κοινωνία απέτυχε ή δεν θέλησε να αντιδράσει στη βίαιη κατάληψη της εξουσίας από τους συνταγματάρχες γιατί είχε ήδη αντιδράσει. Επιπλέον, οι συνεχείς εξαγγελίες της Χούντας για επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό μείωναν τις πιθανές αντιδράσεις, ενώ ακόμη δεν πρέπει να ξεχνάμε την αποτελεσματικότητα των μηχανισμών καταστολής και παρακολούθησης των πολιτών που διέθετε το απριλιανό καθεστώς. Τέλος, η απρόσκοπτη συνέχεια της οικονομικής ανάπτυξης και το κλίμα της οικονομικής ευφορίας το οποίο εξασφάλισε το καθεστώς των συνταγματαρχών, αποτέλεσε σημαντικό ανασχετικό παράγοντα στην ανάπτυξη ενός ισχυρού αντιστασιακού κινήματος.

Ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η ανοχή αυτή ουδέποτε εξελίχθηκε σε μαζική υποστήριξη. Απεναντίας, εκτός από ένα μικρό ποσοστό του ελληνικού λαού που προσχώρησε ιδεολογικά, πολιτικά και κοινωνικά στο χουντικό καθεστώς, η συντριπτική πλειοψηφία των

¹²⁶ Πρόκειται για το γνωστό όταν εμείς χτίζαμε Παρθενώνες αυτοί έτρωγαν βελανίδια. Βλ. Λαδάς, Ι. (1970), *Λόγοι*, Αθήνα, σ. 9-10.

Ελλήνων δεν συναίνεσε ούτε και νομιμοποίησε το καθεστώς των συνταγματαρχών. Με τον ίδιο παθητικό τρόπο, ως ένα είδος γενικής απεργίας θα λέγαμε, αντέδρασε και ο πνευματικός κόσμος της χώρας απέναντι στο νέο καθεστώς. Έτσι, τα λογοτεχνικά περιοδικά και οι φιλολογικές στήλες των εφημερίδων θα εξαφανιστούν για τρία περίπου χρόνια. Μόλις το 1970, όταν η λογοκρισία άρχισε να χαλαρώνει, οι άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών αποφάσισαν να σπάσουν τη σιωπή τους δημοσιεύοντας έργα που περιείχαν συγκαλυμμένες επικρίσεις για το καθεστώς, τα οποία γίνονταν με ενθουσιασμό δεκτά από τον κόσμο ¹²⁷.

Η αντίσταση κατά της δικτατορίας στην επτάχρονη διάρκειά της πήρε πολλές μορφές : μορφές που ανάγονταν σε ατομικές ηρωικές πράξεις, σε συλλογικές αντιδικτατορικές εκδηλώσεις και σε οργανωμένες αντιστασιακές οργανώσεις, οι οποίες εμφανίστηκαν περίπου ταυτόχρονα με την εκδήλωση του πραξικοπήματος ¹²⁸. Παρ' όλα αυτά, το αποτέλεσμα τους ήταν έμμεσο, στο βαθμό που υπονόμευσαν τη νομιμότητα του καθεστώτος χωρίς ωστόσο να το απειλήσουν πραγματικά. Και αυτό επειδή καμία αντιδικτατορική οργάνωση δεν κινήθηκε αξιόπιστα με στόχο τη δυναμική ανατροπή της δικτατορίας, γεγονός που δεν δικαιολογείται αποκλειστικά και μόνο από το βαθμό θωράκισης του δικτατορικού καθεστώτος. Κρίσιμος παράγοντας υπήρξε η εντύπωση που σχηματίστηκε σχετικά με το χαρακτήρα και τη διάρκεια του απριλιανού καθεστώτος: πρώτα από όλα η προβολή της καθοριστικής εμπλοκής του ξένου παράγοντα στην επιβολή της δικτατορίας και στο ενδεχόμενο της ανατροπής της που κατέληγε πάντα στο : «Όπως τους έφεραν, έτσι και θα τους διώξουν» και δεύτερον, η ευρέως διαδεδομένη αντίληψη του προσωρινού χαρακτήρα του δικτατορικού καθεστώτος, που συχνά θεμελιωνόταν στο γεγονός ότι δεν μπόρεσε να δημιουργήσει κανενός είδους λαϊκό έρεισμα, ώστε να εδραιώσει τη θέση του. Από τη στιγμή που μια τέτοια αντίληψη γίνεται ευρύτερα αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία, καθίσταται σχεδόν αυτόματα περιττό να κινηθεί κανείς με στόχο τη δυναμική ανατροπή του απριλιανού καθεστώτος ¹²⁹.

Επιπλέον, καθοριστικός- κατά τη γνώμη μας - παράγοντας ήταν η αποδιοργάνωση του ευρύτερου χώρου της Αριστεράς, η οποία θα μπορούσε να συμβάλει στη μαζική στελέχωση του αντιδικτατορικού κινήματος. Για την Αριστερά, η επιβολή της δικτατορίας δεν σηματοδότησε απλώς μια περίοδο νέας παρανομίας ούτε και περιορίστηκε στις χιλιάδες συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις. Η δικτατορία επέδρασε με τρόπο μοναδικό, γιατί ενίσχυσε τις αμφισβητήσεις, όξυνε τις εντάσεις και επιτάχυνε τις διεργασίες και τις ρήξεις μέσα στους κόλπους της, γεγονός που οδήγησε το Φεβρουάριο του 1968 στη διάσπαση του ΚΚΕ. Έτσι, το αντιστασιακό κίνημα

¹²⁷ Το πρώτο και πιο γνωστό παράδειγμα τέτοιων εκδόσεων είναι τα *Δεκαοκτώ κείμενα*, ένα έργο συλλογικό, που εκδίδεται το 1970 από τον Κέδρο.

¹²⁸ Στις 24 Απριλίου 1967 ιδρύεται το ΕΚΔΑ (Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντιστασίας) από στελέχη της Ε.Κ. και της ΕΔΗΝ. Στις 30 Απριλίου ιδρύεται το ΠΑΜ (Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο) από στελέχη της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, ενώ λίγες ημέρες αργότερα ιδρύεται η Δημοκρατική Άμυνα, που εξέφραζε πολιτικά το Κέντρο.

¹²⁹ Νοταράς, Γ. (1999), «Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση», στο *Η Δικτατορία 1967-1974 ...*, ό.π., σ. 191.

αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό αυθόρμητα, μη ελεγχόμενο δηλαδή από πολιτικούς παράγοντες. Αναμφισβήτητη στην πρωτοπορία αυτού του αυθόρμητου κινήματος - παρά την προσπάθεια των κομματικών οργανώσεων της Αριστεράς να εισπράξουν εκ των υστέρων την αντίσταση συνολικά ως προϊόν της δικής τους δραστηριότητας - θα βρεθεί η δυναμική του φοιτητικού κινήματος. Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις, με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου, μπορεί να μην ανέτρεψαν τη Χούντα, αλλά ανέδειξαν τα όρια της νομιμότητάς της, καθιστώντας φανερή την αδυναμία της να διατηρήσει πλέον την εξουσία παρά μόνο με την απροκάλυπτη βία.

Οι μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις της δικτατορίας : Με τη μεταπολίτευση του 1974, η παλαιά τάξη πραγμάτων κατέρρευσε και αναδόθηκε μια καινούργια με καταλυτικές επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της ελληνικής κοινωνίας. Η αποκατάσταση λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ και η προκήρυξη βουλευτικών εκλογών και δημοψηφίσματος για τη μορφή πολιτεύματος, ο σταθερός προσανατολισμός της μεταδικτατορικής εξουσίας προς τον εκσυγχρονισμό του κράτους εν όψει της ευρωπαϊκής προοπτικής, οδήγησαν στην ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής, στην εδραίωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και στο μετασχηματισμό του κράτους σε ένα σύγχρονο καπιταλιστικό με την ταυτόχρονη αναπροσαρμογή της θέσης του στη διεθνή πραγματικότητα. Υπό αυτή την άποψη, η πτώση του απριλιανού καθεστώτος σηματοδότησε πολιτικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτιστικά τη λήξη της μετεμφυλιακής περιόδου, καθώς η δικτατορία αποτέλεσε το τελευταίο κάστρο του εμφυλιοπολεμικού συστήματος και με την πτώση της επέφερε την πρώτη ουσιαστική πολιτική και ιδεολογική ρήξη με το παρελθόν.

Παρ' όλα αυτά, η περίοδος της δικτατορίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια απλή παρένθεση στην εξελικτική διαδικασία του τόπου μας, όπου ο χρόνος σταμάτησε απλά να μετράει. Θα πρέπει να κατανοήσει κανείς τις επιπτώσεις του ίδιου του γεγονότος και του χρόνου κατά τον οποίο επιβάλλεται, δηλαδή σε μια ιστορική στιγμή κατά την οποία η ελληνική κοινωνία, έχοντας ξεπεράσει τις ιδεολογικές αγκυλώσεις του μετεμφυλιακού παρακράτους, διεκδικεί άμεσα τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος και την διεύρυνση της συμμετοχής στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες¹³⁰. Το στρατιωτικό πραξικόπημα και η επιτυχής έκβασή του σταματά απότομα και βίαια αυτή τη διαδικασία. Η ελληνική κοινωνία χάνει ουσιαστικά την επαφή της με τις εξελίξεις που συντελούνται στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Όταν δηλαδή στη Δυτική Ευρώπη - και στις Ηνωμένες Πολιτείες - το πολιτικό-πολιτιστικό κίνημα της δεκαετίας του '60 βρίσκεται στην απογείωσή του, επιτυγχάνοντας την υπέρβαση των πολιτικών, ιδεολογικών και ηθικών αγκυλώσεων της μεταπολεμικής περιόδου, η Ελλάδα βρίσκεται έξω από αυτή τη

¹³⁰ Τσουκαλάς, Κ. (2008), «Η ελληνική δεκαετία του '60 : σύντομη ή μακρά;», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο ...*, ό.π., σ. 41-42.

διαδικασία, γεγονός που σημαίνει ότι η επταετία του δικτατορικού καθεστώτος δεν ήταν για τη χώρα μας χρόνος κενός αλλά χρόνος αρνητικός¹³¹.

Τα επτά χρόνια της δικτατορίας είχαν επίσης μια ιδιαίτερα αρνητική επίπτωση στην πολιτική συνείδηση η οποία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό το σημείο έπαιξε το κλίμα οικονομικής ευφορίας το οποίο εξασφάλισε το καθεστώς των συνταγματαρχών. Οι οικονομικές πρακτικές¹³² και η επιφανειακή οικονομική ευρωστία επανέφεραν στο προσκήνιο την παραδοσιακή παθολογία του ελληνικού πολιτικού συστήματος, τις πελατειακές, δηλαδή, σχέσεις μεταξύ πολιτικής εξουσίας-διανομέα πόρων και προνομίων και πολιτών-αποδεκτών προνομίων με αντάλλαγμα την πολιτική υποστήριξη ή ανοχή. Το «πλουτίστε» του Παπαδόπουλου αυτό ακριβώς σηματοδοτούσε: ότι με αντάλλαγμα την απώλεια της πολιτικής αυτονομίας μπορούσε κανείς να απολαύσει τα προνόμια της διανεμητικής λειτουργίας του καθεστώτος¹³³. Στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας, ο εύκολος τρόπος απόκτησης της κομματικής πελατείας μέσω διανομής κοινωνικών πόρων θα αποτελέσει τον συντομότερο τρόπο ενσωμάτωσης στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική διαδικασία¹³⁴.

Το ζήτημα βέβαια που αφορά το χαρακτήρα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας είναι μεγάλο και πολύπλευρο και δεν εντάσσεται στα πλαίσια της παρούσας εργασίας¹³⁵. Σαφώς τα τριάντα επτά χρόνια που έχουν μεσολαβήσει και οι νέες προκλήσεις της πραγματικότητας διαφοροποιούν το πολιτικό γίγνεσθαι και θέτουν την ελληνική κοινωνία προ νέων προβλημάτων. Ωστόσο δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι η σημερινή δημοκρατία όχι μόνο δεν έχει οδηγήσει στη χειραφέτηση, αλλά σφραγίζεται και από νέες έμμεσες μορφές χειραγώγησης, που μας έχουν αποστερήσει όχι μόνο από τη δυνατότητα να αντιδρούμε, αλλά και από την ελπίδα. Εάν δεχτούμε ότι η θέσπιση της δημοκρατίας αποτέλεσε το κύριο ζητούμενο της μεταπολεμικής - προδικτατορικής περιόδου, τότε σήμερα αναρωτιόμαστε προς «τι» είναι δυνατόν να ευελπιστούμε ότι πορευόμαστε. Πάντα οι «γενιές» σφραγίζονται από τις ελπίδες τους. Αλλά μετά τη «γενιά» του Εμφυλίου, τη «γενιά» του '60, τη «γενιά» του Πολυτεχνείου και της μεταπολίτευσης, η σημερινή «γενιά» πολύ φοβάμαι ότι κινδυνεύει να μείνει ανονόμαστη.

¹³¹ Χαραλάμπης, Δ. (1999), « Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις», στο *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές ...*, ό.π., σ. 86-87.

¹³² Η παραγραφή των αγροτικών χρεών, η παροχή ανεξέλεγκτων δανείων για ευκαιριακές επενδύσεις, η ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και η ταχεία καταναλωτική ανάπτυξη δημιούργησαν ένα κλίμα οικονομικής ευφορίας.

¹³³ Καράγιωργας, Σ. (1994), «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», στο Σ. Καράγιωργας, *Μελέτες-Άρθρα - Ομιλίες*, τόμος Γ', Αθήνα : Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 21-36.

¹³⁴ Γεωργαράκης, Ν. (1994), «Κόμματα και Δημοκρατία στη μεταδικτατορική Ελλάδα. Προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Θεσσαλονίκη : Οδυσσεύς, σ. 253-286.

¹³⁵ Σχετικά με το χαρακτήρα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας βλ. Λυριντζής, Χρ. - Νικολακόπουλος Ηλ. - Σωτηρόπουλος, Δ. (1996), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα : Θεμέλιο, κυρίως τα άρθρα από σελ. 91 κ.ε., όπου αναλύονται ποιοτικές και οργανωτικές όψεις της μεταδικτατορικής δημοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

α) Εθνικό κράτος και εκπαιδευτικό σύστημα

*Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένα όπλο, οι συνέπειες του οποίου εξαρτώνται από το ποιος το κρατά στα χέρια του και σε ποιον το έχει στραμμένο*¹³⁶.

Ιωσήφ Στάλιν

Το εκπαιδευτικό σύστημα, ως μορφωτικός φορέας διακριτός από την τοπική κοινωνία, ως κοινωνικός, δηλαδή, θεσμός που άμεσα ή έμμεσα συνεπικουρείται και ελέγχεται από τις δεσπόζουσες σε κάθε μορφή κοινωνίας δυνάμεις¹³⁷, είναι δημιούργημα του εθνικού κράτους, του νέου αυτού πολιτικού μορφώματος που αναδύεται γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη. Με την εμφάνιση και την ανάπτυξη των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών κάνει την εμφάνισή της και μια νέα αρχή συγκρότησης των κοινωνιών, η αρχή των εθνοτήτων¹³⁸: κάθε άτομο ανήκει σε ένα έθνος και κάθε έθνος, κάθε πολιτισμικά διακριτή δηλαδή κοινότητα, δικαιούται να αποτελεί και μια εξίσου διακριτή και αυτόνομη πολιτική οντότητα· υπό την προϋπόθεση, βέβαια, ότι οι ανθρώπινες ομάδες που διατείνονται ότι αποτελούν έθνος και αξιώνουν, βάσει αυτής της αρχής, την πολιτική τους αυτοδιάθεση να μπορούν και να το τεκμηριώσουν. Καθώς λοιπόν η συνάρτηση της εθνικής ιδιαιτερότητας με την πολιτική αυτοδιάθεση θεωρείται αυτονόητη, βασική προϋπόθεση για την εδραίωση και νομιμοποίηση του εθνικού κράτους είναι η ανάπτυξη της κοινωνικής συνοχής και συναίνεσης του εθνικού σώματος που συναπαρτίζει το νέο πολιτικό σχηματισμό¹³⁹.

Στην υπηρεσία αυτού του στόχου, η νέα κρατική οντότητα θα επιστρατεύσει όλους τους μηχανισμούς που σχετίζονταν με την παραγωγή και την κυκλοφορία των ιδεών, ανάμεσα στους οποίους και το εκπαιδευτικό σύστημα ως τον κατ' εξοχήν αποτελεσματικό ιδεολογικό μηχανισμό για τη δημιουργία αξιών και προτύπων ικανών να προκαλέσουν τη συναίνεση¹⁴⁰. Έτσι, κατά το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα το εκπαιδευτικό σύστημα θα θεσμοθετηθεί από το εθνικό κράτος

¹³⁶ Ρατζίνσκι, Εν. (2007), *Στάλιν*, (μετάφραση: Ελένη Μπακοπούλου), Αθήνα: Νάρκισσος, σ. 534.

¹³⁷ Παπανούτσος, Ε. Π. (1976), *Η Παιδεία, το μεγάλο μας πρόβλημα*, Αθήνα: Δωδώνη, σ. 252.

¹³⁸ Ο Ιταλός πολιτικός Τζουζέπε Μαντσίνι θεωρείται ο εκφραστής της «αρχής των εθνοτήτων».

¹³⁹ Cohn, H. (1967), *The Idea of Nationalism*, Toronto-Ontario: Collier Books, σ. 20.

¹⁴⁰ Λέκκας, Π. (1992), *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, σ. 134.

ως φορέας μαζικής και υποχρεωτικής εκπαίδευσης¹⁴¹, με κύριο στόχο την ομογενοποίηση του εθνικού σώματος¹⁴², μέσω της συστηματικής εθνικής διαπαιδαγώγησης, πυρήνα της οποίας αποτέλεσε η ανάδειξη του έθνους σε ύψιστη αξία, πέρα από εγωιστικές επιδιώξεις και βραχυπρόθεσμα συμφέροντα¹⁴³. Το εκπαιδευτικό σύστημα, από τη στιγμή που ο ρόλος του ήταν συγκεκριμένος και η λειτουργία του ενιαία και κεντρικά ελεγχόμενη, απέβη σε σημαντικό πολιτικό εργαλείο, σε έναν από τους πιο αποτελεσματικούς μηχανισμούς, με τους οποίους το εθνικό κράτος επιχείρησε να οικοδομήσει την εθνική του ταυτότητα και να σφυρηλατήσει την εθνική του συνείδηση παρέχοντας μια εθνικιστική παιδεία που ήταν απαραίτητη για την ολοκλήρωση και την επιβίωσή του.

Σ' αυτή την προσπάθεια ενίσχυσης της εθνικής συνείδησης των πολιτών του και συγκρότησης της εθνικής τους ταυτότητας, το νεοσύστατο εθνικό κράτος, πιστεύοντας ακράδαντα στη διαμορφωτική δύναμη του σχολείου¹⁴⁴, απευθύνθηκε στην επερχόμενη γενιά πολιτών επιχειρώντας να τη γαλουχήσει με τα εθνικά ιδεώδη και τα διδάγματα του ένδοξου παρελθόντος, αφενός για να καταξιώσει την ύπαρξη του στη συνείδηση των μελλοντικών πολιτών του, αφετέρου για να νομιμοποιήσει την πολιτική του τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό επίπεδο¹⁴⁵. Στόχος ήταν με την κατάλληλη διαπαιδαγώγηση να αποκτήσουν οι νέοι συνείδηση της παρουσίας τους στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο αλλά και των υποχρεώσεων που αυτή συνεπαγόταν απέναντι στην πατρίδα, να διατηρήσουν ζωντανές τις μνήμες του ιστορικού παρελθόντος και να αγωνιστούν για την υλοποίηση των εθνικών οραμάτων, να αποκτήσουν, με άλλα λόγια, συνείδηση του ιστορικού παρελθόντος και, μέσω αυτής, του ιστορικού μέλλοντος¹⁴⁶. Ο βασικός αυτός στόχος των δυτικοευρωπαϊκών εθνικών κρατών θα διατηρηθεί σταθερός και κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Πολύ περισσότερο που ο αιώνας αυτός σφραγίζεται από τις τραυματικές εμπειρίες του Α' και Β' Παγκοσμίου πολέμου, εμπειρίες που επέτειναν την ανάγκη ενδυνάμωσης των εθνικών συνειδήσεων. Έτσι, το εκπαιδευτικό σύστημα, πάντα υποκείμενο σε εσκεμμένο κεντρικό έλεγχο, θα εξακολουθήσει να παίζει το ρόλο του πολιτικού καθοδηγητή, ιδιαίτερα σε περιόδους κοινωνικών αναστατώσεων και πολιτικών κρίσεων¹⁴⁷.

¹⁴¹ Mulhern, J. (1950), *A History of Education. A Social Interpretation*, New York: The Ronald Press, σ. 543.

¹⁴² Η ομογενοποίηση του εθνικού σώματος αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση και την εξέλιξη της νέας κρατικής οντότητας, αφού η οποιαδήποτε κοινωνία ισχύει στο βαθμό που τα μέλη της αποκτούν έναν «ευπρεπή βαθμό συμμόρφωσης» στους κανόνες αυτής και στοχεύουν στην υλοποίηση κοινών στόχων. Βλ. Johnson, E. (1956), *Theory and Practice of the Social Studies*, U.S.A.: MacMillan, σ. 321.

¹⁴³ Merriam, G.E. (1966), *The Making of Citizens* (εισαγωγή - σχόλια G.Z.F. Bereday), Teachers College: Columbia University, σ. 323.

¹⁴⁴ Πίστη που κληροδότησε ο Διαφωτισμός και εξακολουθούσε να είναι κυρίαρχη έως και τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

¹⁴⁵ Good, H. G. - Teller, G. D. (1969), *A History of Western Education*, London: MacMillan, σ. 305.

¹⁴⁶ Μακρυνιώτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία (1834-1919)*, Αθήνα: Δωδώνη, σ. 261.

¹⁴⁷ Αδάμου, Μ. (2002), *Το Εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση «1950-1976»*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 273.

β) Το νεοελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα : 1834 - 1950

Η συμβολή του εκπαιδευτικού συστήματος στην παροχή εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης με σκοπό αφενός να εξασφαλιστεί η συνοχή, η εδραίωση και η διαιώνιση των εθνικών κρατών, αφετέρου να νομιμοποιηθούν και να παγιώσουν την εξουσία τους οι εκάστοτε πολιτικές εξουσίες στις οποίες υποστασιώνονται, υπήρξε κανόνας από τον οποίο, βέβαια, δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Υπακούοντας σ' αυτή τη ζωτική για την επιβίωση του εθνικού κράτους αρχή, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ανέλαβε, από την αρχή κιόλας της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, ένα συγκεκριμένο κοινωνικοποιητικό και ιδεολογικό ρόλο.

Το ελληνικό κράτος διαμορφώνεται ιστορικά από τους Βαυαρούς με βάση το γερμανικό αυταρχικό, γραφειοκρατικό και αυστηρά συγκεντρωτικό μοντέλο οργάνωσης, γεγονός που δικαιολογεί τον συγκεντρωτικό, απόλυτα ελεγχόμενο και ιεραρχικά δομημένο χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, ως μηχανισμού άρρηκτα συνδεδεμένου με τους συγκεντρωτικούς θεσμούς του ελληνικού κράτους. Ο αυταρχικός και γραφειοκρατικός τρόπος κρατικής οργάνωσης και λειτουργίας θα παραμείνει μέχρι και τις μέρες μας το βασικό χαρακτηριστικό του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Στην κορυφή της ιεραρχίας του γραφειοκρατικού συστήματος ελέγχου στέκεται ο Υπουργός Παιδείας και τα κεντρικά όργανα διοίκησης της εκπαίδευσης, οι οποίοι και λαμβάνουν τις ουσιαστικές αποφάσεις σχετικά με τους στόχους, τις διαδικασίες και τις μεθόδους για την επίτευξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η εκάστοτε κυβέρνηση της χώρας, μέσω του Υπουργείου Παιδείας, ελέγχει και ρυθμίζει κάθε πλευρά του εκπαιδευτικού συστήματος. Πιστοποιεί, διορίζει και απολύει τους εκπαιδευτικούς και το υπόλοιπο εκπαιδευτικό προσωπικό της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ ακόμα επικυρώνει το διορισμό των Πανεπιστημιακών καθηγητών. Διαμορφώνει, καθορίζει και επιβάλλει όλους τους τύπους της εκπαιδευτικής γνώσης (αναλυτικά προγράμματα), το περιεχόμενο των γνωστικών αντικειμένων, τα ωρολόγια προγράμματα και κρίσιμες εξετάσεις, όπως είναι οι εισαγωγικές εξετάσεις στο πανεπιστήμιο. Εγκρίνει και εκδίδει όλα τα σχολικά εγχειρίδια. Καθορίζει τους στόχους του κάθε μαθήματος και διατυπώνει οδηγίες με κατευθυντήριες γραμμές για το πώς θα πρέπει να διδάσκεται. Τέλος, κανονίζει τη λειτουργία των σχολικών συμβουλίων και κάθε εκδήλωση που αφορά την οργάνωση της σχολικής ζωής¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Καζαμιάς, Α. (1995), «Η κατάρα του Σίσυφου: Η βασανιστική πορεία της ελληνικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης», στο Αν. Καζαμιάς - Μ. Κασσωτάκης (επιμ.), *Ελληνική εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Σείριος, σ. 49-50.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα προσλαμβάνει το χαρακτήρα ενός μηχανισμού αναπαραγωγής - παρά ανανέωσης - των κοινωνικών σχέσεων, ενός εργαλείου κοινωνικού ελέγχου και πολιτικής νομιμοποίησης¹⁴⁹, τη διαμόρφωση του οποίου ενδιαφέρονται ευεξήγητα να επηρεάσουν όλες οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις της χώρας¹⁵⁰. Τη μεγαλύτερη απόδειξη αυτής της χρησιμοποίησης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος από τις εκάστοτε κυρίαρχες κοινωνικο-πολιτικές εξουσίες «προς ίδιον όφελος», μας παρέχει η αντιπαράθεση των όρων «μεταρρύθμιση» και «αντιμεταρρύθμιση», που κυριάρχησε από τις αρχές του 20ού αιώνα και εξακολουθεί να κυριαρχεί μέχρι και σήμερα στα εκπαιδευτικά δρώμενα της χώρας μας. Πράγματι, δεν υπήρξε μεταρρύθμιση στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης που να μην την ακολούθησε μια αντιμεταρρύθμιση, που στην ουσία δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια προσπάθεια αναίρεσης και ακύρωσής της. Η σύγκρουση, μάλιστα, μεταξύ των συντηρητικών και των φιλελεύθερων δυνάμεων, υπήρξε σκληρή, φτάνοντας πολλές φορές σε ακρότητες με τραγικές συνέπειες¹⁵¹.

Τα γενικά αυτά συμπεράσματα που παραθέσαμε επιγραμματικά περί του ρόλου και της λειτουργίας του εκπαιδευτικού μας συστήματος, αποτελούν απότοκο της παραγωγής επιστημονικού παιδαγωγικού έργου που άρχισε στη χώρα μας μόλις τη δεκαετία του 1970¹⁵², εγκαινιάζοντας μια επιστημονική συζήτηση σχετική με τα παιδαγωγικά θέματα γενικά και την ελληνική εκπαίδευση ειδικότερα¹⁵³. Η επιστημονική αυτή καθυστέρηση είχε ως αποτέλεσμα να στερούμαστε πολλές γνώσεις οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες για την κατανόηση φαινομένων που σχετίζονται με τη δομή και το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού μας συστήματος στην ιστορική του πορεία. Το ίδιο ελλείψεις είναι και οι γνώσεις μας για την ερμηνεία του ρόλου που διαδραμάτισε το εκπαιδευτικό μας σύστημα κατά τους δύο σχεδόν αιώνες της ύπαρξής του στη ζωή και την ανάπτυξη της χώρας μας, σε συνάρτηση πάντα με το εκάστοτε ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο και τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν την Ελλάδα τόσο στο εσωτερικό όσο και στις διεθνείς της

¹⁴⁹ Μουζέλης, Ν. (1986), «Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική. Από τον Ελ. Βενιζέλο στον Ανδ. Παπανδρέου», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 156.

¹⁵⁰ Ο Δ. Γληνός στα 1927 διαπιστώνει και διατυπώνει αυτή την αλήθεια: «Κάτω, λοιπόν, τα ψέματα όλα. Το σχολείο το θέλετε όργανο της κυριαρχίας σας. Και εμείς (οι σοσιαλιστές) αγωνιζόμαστε να σας το πάρουμε. Γιατί εμείς αγωνιζόμαστε για μια δικαιότερη και ανθρωπινότερη κοινωνία...». Βλ. Γληνός, Δ. (1972), «Για να κατανοούμε την εποχή μας», στο *Εκλεκτές Σελίδες*, τεύχος 4, Αθήνα: Στοχαστής, σ. 81. (Πρωτοδημοσιεύθηκε ως κύριο άρθρο στο περιοδικό *Αναγέννηση*, τεύχος 30, χρονιά Β', Νοέμβριος 1927, σ. 97-99).

¹⁵¹ Καραφύλλης, Α. (2002), *Νεοελληνική εκπαίδευση: Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 13.

¹⁵² Αντίθετα, στην Ευρώπη και την Αμερική, αμέσως μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, παρουσιάζεται ένα ζωνρό ενδιαφέρον για το εκπαιδευτικό σύστημα και την κοινωνική αποτελεσματικότητά του, το οποίο οδηγεί σε σημαντικές έρευνες και στην εμφάνιση της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. Βλ. Blackledge, D. (2000), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, (μετάφραση: Μαρία Δελιγιάννη), Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 91.

¹⁵³ Ο Θ. Γκότοβος παραθέτει ενδεικτικά ως αποδεικτικά των διαπιστώσεών του κάποια έργα ορόσημα, όπως τα αποκαλεί, της επιστημονικής αυτής αφύπνισης κατά τη δεκαετία του '70 στη χώρα μας. Βλ. Γκότοβος, Θ. (1992), «Ο 'χρυσός αιώνας' της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική και έρευνα», στο Αθ. Γκότοβος - Γ. Μαυρογιώργος - Π. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 33,49 και 64.

σχέσεις¹⁵⁴. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, θα επιχειρήσουμε μία σύντομη αναδρομή - αρχής γενομένης από τη συγκρότηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους - της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης (στο Παράρτημα 5 παραθέτουμε πίνακες με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, τους σημαντικότερους νόμους και τα βασικά τους χαρακτηριστικά), επικεντρώνοντας στο χρονικό διάστημα μετά τον Εμφύλιο και, κυρίως, στην περίοδο της απριλιανής δικτατορίας, η οποία αποτελεί και το επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας.

Η θεμελίωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος από τους Βαυαρούς: Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, η νομοθέτηση του εκπαιδευτικού συστήματος πραγματοποιείται την πενταετία 1833-1837 από τους Βαυαρούς, οι οποίοι βάζουν τα θεμέλια ενός συστήματος που θα κυριαρχήσει στη χώρα μας για έναν ολόκληρο αιώνα¹⁵⁵. Με τα διατάγματα του 1834, 1836 και 1837 οι Βαυαροί, παραβλέποντας τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα, επιλέγουν το δρόμο της πιστής αντιγραφής ξένων προτύπων εκπαίδευσης¹⁵⁶, με αποτέλεσμα το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, παρότι άσπογο εξωτερικά για τα δεδομένα ενός ανεπτυγμένου ευρωπαϊκού κράτους, να καθίσταται απρόσφορο και αναποτελεσματικό για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, που του λείπει η οικονομική και κοινωνική οργάνωση¹⁵⁷. Επιπλέον, με την άκριτη αυτή μεταφύτευση ξένων εκπαιδευτικών προτύπων, που φαίνονται δημοκρατικά¹⁵⁸ αλλά δεν έχουν σχέση ούτε με τη διαμορφούμενη ελληνική πραγματικότητα ούτε με τις πνευματικές και υλικές ανάγκες του ελληνικού λαού, θεμελιώνεται η εξάρτηση της ελληνικής εκπαίδευσης από τα συστήματα των ευρωπαϊκών χωρών, η οποία θα αποτελέσει τόσο στο 19ο όσο και στον 20ό αιώνα το κυρίαρχο γνώρισμα του εκπαιδευτικού μας γίγνεσθαι¹⁵⁹.

Οι αρχές στη βάση των οποίων διαμορφώθηκε θεσμικά η επίσημη εκπαίδευση, δικαιολογούν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που απέκτησε από τη θεσμοθέτηση της, τα οποία και διατηρήθηκαν σε γενικές γραμμές έως και σχετικά πρόσφατα : το συγκεντρωτικό της χαρακτήρα κάτω από τον

¹⁵⁴ Φράγκος, Χ.(1987), «Πρόλογος», στο Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα: Gutenberg, σ.12.

¹⁵⁵ Η βασική οργάνωση των εκπαιδευτικών βαθμίδων θα αλλάξει μόλις το 1929 με την ίδρυση εξατάξιου Δημοτικού και εξατάξιου Γυμνασίου σχολείου. Βλ. Κάτσικας, Χ. - Θεριανός, Κ. (2007), *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 39-40.

¹⁵⁶ Για το Δημοτικό σχολείο προχώρησαν στην αντιγραφή του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος, ενώ για την Δευτεροβάθμια εκπαίδευση του Βαυαρικού (το Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο είναι μίμηση των αντίστοιχων γερμανικών σχολείων Lateinische Schule και Gymnasium). Βλ. Μπουζάκης, Σ. (1987), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 39.

¹⁵⁷ Σχολιάζοντας την εκπαιδευτική «μεταμόσχευση» των Βαυαρών, ο Χρ. Λέφας ανέφερε χαρακτηριστικά: «Το νομοσχέδιο έμοιαζε με το παπούτσι του Ξενοκράτη. Ήταν καλοστολισμένο και από άριστο δέρμα, με ένα μόνο μειονέκτημα: δεν ταίριαζε στο πόδι για το οποίο ράφτηκε». Βλ. Λέφας, Χρ. (1942), *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, σ. 1.2

¹⁵⁸ Πλάι στα «μελανά» στοιχεία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, θα πρέπει να μνημονεύσουμε και τον ιδιαίτερο και πρώιμο δημοκρατικό χαρακτήρα αυτού, ο οποίος μεταφράζεται στη θεσμοθέτηση της δωρεάν και υποχρεωτικής εκπαίδευσης μισόν αιώνα πριν θεσπιστεί αυτή στη Δ. Ευρώπη, ενώ η παροχή δωρεάν παιδείας σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης είχε προηγηθεί των περισσότερων Δυτικοευρωπαϊκών χωρών κατά έναν ολόκληρο αιώνα. Βλ. Τσουκαλάς, Κ. (2006), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 503-504.

¹⁵⁹ Ευαγγελόπουλος, Σπ. (1999), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, τόμος Α', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 60.

απόλυτο κρατικό έλεγχο, την προσήλωσή της στην ομοιομορφία και το μονοδιάστατο προσανατολισμό της στις κλασικές σπουδές σε βάρος της επιστήμης και της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης. Τα ιδιαίτερα αυτά γνωρίσματα του εκπαιδευτικού θεσμού προκάλεσαν μια ισχυρή τάση επιστροφής στο ένδοξο παρελθόν και αναβίωσης της κλασικής εποχής, ενώ παράλληλα καλλιέργησαν μια ιδιάζουσα μορφή αρχαιολατρίας, η οποία επέβαλλε την αρχαιομάθεια και τη χρήση της αρχαϊζουσας, ενός γλωσσικού, δηλαδή, κώδικα που ήταν απόλυτα ξένος προς την καθομιλουμένη γλώσσα¹⁶⁰. Ο Δ. Γληνός έγραψε σχετικά με τον προσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος: «Τον δίδαξαν (το λαό) πως για να ζήσει, να γίνει μεγάλος και δοξασμένος σαν τους μεγάλους και δοξασμένους προγόνους του, πρέπει να ξαναζωντανέψει τις φόρμες της ζωής τους. Ανάσταση του αρχαίου Πολιτισμού! Στη νεότερη Αθήνα θα ξαναπερπατήσουν Σωκράτηδες, Πλάτωνα, Φειδίε. [...] Αρκεί να ξαναγράψουμε και να μιλήσουμε την αρχαία ελληνική γλώσσα»¹⁶¹.

Η εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών όρων της χώρας και ιδιαίτερα η εμφάνιση της πρώτης αξιολογής βιομηχανικής κίνησης στη δεκαετία του 1870 θα εγκαινιάσουν μια περίοδο αισθητών δυσλειτουργικών τριγμών μεταξύ της οικονομικής και της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια να προβάλει επιτακτικά το αίτημα της μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο περιελάμβανε μια σειρά μέτρων που θα αναπροσανατόλιζαν τον εκπαιδευτικό θεσμό, ώστε να προσαρμοστεί στις ποικίλες ανάγκες του τόπου. Αίτημα που αρχίζει να αντανakλάται και σε μία σειρά νομοσχεδίων, τα οποία όμως παρέμειναν απλά νομοσχέδια¹⁶². Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από στασιμότητα στην ελληνική εκπαίδευση, καθώς δεν έγινε καμία ουσιαστική αλλαγή που να βελτιώσει τη χρονίζουσα τελμάτωση που προήλθε από τη διακυβέρνηση των Βαυαρών.

Η πρώτη μεταρρυθμιστική προσπάθεια στη νεοελληνική εκπαίδευση: Τον Οκτώβριο του 1895 κατατίθεται από τον υπουργό Παιδείας Δ. Πετρίδη και ψηφίζεται από τη Βουλή ο νόμος ΒΤΜΘ' «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής Εκπαιδύσεως»¹⁶³, ο οποίος διαμόρφωσε μια νέα πραγματικότητα στο εκπαιδευτικό σύστημα που θα διατηρηθεί έως και το 1929. Ο νόμος αυτός, καθώς ήταν ο πρώτος εκπαιδευτικός νόμος μετά το 1834, αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστική μεταρρυθμιστική προσπάθεια στη νεοελληνική εκπαίδευση. Ως θετικό αυτής της προσπάθειας

¹⁶⁰ Η γλώσσα των αναγνωστικών στο Δημοτικό σχολείο, ακόμη και στα βιβλία της Α' τάξης του Δημοτικού, ήταν η αρχαία ελληνική, ενώ κυρίαρχη θέση είχε η γραμματική της. Μάλιστα με το διάταγμα της 23ης Ιουλίου του 1856 ορίστηκε η γραμματική της αρχαίας γλώσσας ως η μόνη γραμματική που θα διδασκόταν από την Α' τάξη Δημοτικού. Βλ. Χατζηστεφανίδης, Θ. (1990), *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα: Παπαδήμας, σ. 50.

¹⁶¹ Γληνός, Δ., «Δημοκοπία - Αντίδραση - Παιδεία», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, τεύχος 2ο, χρονιά Β', Οκτώβριος 1927, σ. 45-52.

¹⁶² Ως σημαντικότερη αυτών των προσπαθειών καταγράφεται η σύνταξη των νομοσχεδίων που ετοίμασε ο τότε υπουργός Παιδείας Γ. Μιλήσης «Περί Δημοτικής και Γυμνασιακής Παιδύσεως». Βλ. Δημαράς, Α. (1990), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμος Α', Αθήνα: Ερμής, σ. μα'.

¹⁶³ Νόμος ΒΤΜΘ' «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής Εκπαιδύσεως», ΦΕΚ Α 37, 5-10-1895.

μπορεί να θεωρηθεί η δημιουργία τριών τύπων Δημοτικών σχολείων (Γραμματοδιδασκαλεία, Κοινά και Πλήρη), ώστε να παρασχεθεί η δυνατότητα στο μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού να φοιτήσει σε έναν τύπο σχολείου. Από την άλλη πλευρά, η διατήρηση της αρχαίας ελληνικής ως γλώσσα διδασκαλίας στο δημοτικό, καθώς και η τετραετής διάρκεια φοίτησης σε αυτά, θα σταθούν ανασταλτικοί παράγοντες στη βελτίωση της χαμηλής μορφωτικής κατάστασης του λαού. Το πλέον όμως αρνητικό της μεταρρυθμιστικής αυτής προσπάθειας, εκτός του το ότι άφησε σχεδόν ανέγγιχτες τις δομές της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ήταν η μη θεσμοθέτηση ενός δεύτερου σχολικού δικτύου, του τεχνικό-επαγγελματικού, γεγονός που σήμαινε τη διατήρηση της μονοδιάστατης κατεύθυνσης που κυριαρχούσε μέχρι τότε. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι με το νόμο ΒΤΜΘ' καθιερώθηκε ο θεσμός του Επιθεωρητή και του Εποπτικού Συμβουλίου για τον έλεγχο των εκπαιδευτικών. Σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξης του θεσμού, από το 1895 έως το 1982¹⁶⁴, με επίταση στα χρόνια της απριλιανής δικτατορίας, οι επιθεωρητές θα αποτελέσουν το βασικότερο εξουσιαστικό φορέα ελέγχου και πειθάρχησης όχι μόνο της εσωσχολικής εκπαιδευτικής λειτουργίας των εκπαιδευτικών, αλλά και της εξωσχολικής πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής τους δραστηριότητας¹⁶⁵.

Το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού: Δύο χρόνια αργότερα, η ταπεινωτική ήττα του 1897 προκάλεσε αναστάτωση στην ελληνική κοινωνία και βαθιά εθνική κρίση, η οποία οδήγησε σε αμφισβήτηση της βασιλικής δυναστείας και του πολιτικού κόσμου που, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θεωρήθηκαν συνυπεύθυνοι για την κατάσταση που είχε οδηγηθεί η χώρα. Η γενική αυτή δυσφορία ενίσχυσε τα ανερχόμενα στρώματα της αστικής τάξης, τα οποία, στο όνομα της ανόρθωσης της χώρας, προέβαλαν επιτακτικά το αίτημα για τη θεραπεία της εθνικής κατάπτωσης. Αποτελούσε δε κοινή πεποίθηση ότι ριζική ανόρθωση της χώρας δεν μπορούσε να συντελεστεί χωρίς να μεταρρυθμιστεί το εκπαιδευτικό σύστημα. Έτσι, μέσα στα πλαίσια της θεραπείας, ο ελληνικός φιλελευθερισμός θα παραλάβει τη σκυτάλη για να επιδιώξει τη στροφή της εκπαίδευσης, υπό τον όρο της βαθιάς μεταρρύθμισής της. Όταν στα 1902 αποκρυσταλλωνόταν μέσα στο ευρύτερο κίνημα του δημοτικισμού ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός, ήταν ένα γεγονός που απηχούσε ακριβώς αυτήν την αντίληψη. Επιγραμματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι το αίτημα για εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση απηχούσε την πρόθεση και τη βούληση για μια νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα που να ανταποκρίνεται στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Το 1982 με το νόμο 1304 καταργείται ο θεσμός του Επιθεωρητή για να αντικατασταθεί με το θεσμό του Σχολικού Συμβούλου. Βλ. Νόμος 1304 «Για την επιστημονική-παιδαγωγική καθοδήγηση και τη διοίκηση στη Γενική και τη Μέση Τεχνική- Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ Α 144, 7-12-1982.

¹⁶⁵ Φίλος, Στ. (1984), *Το χρονικό ενός Θεσμού*, Αθήνα: Βιβλία για όλους, σ. 25.

¹⁶⁶ Χαράλαμπος, Δ. (1990), *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)*, Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Α.Π.Θ, Θεσ/νίκη, σ. 32-3.

Αν ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός εκπροσωπεί το φιλελεύθερο εκπαιδευτικό ρεύμα, ισχυρός αντίπαλός του θα αναδειχθεί το συντηρητικό εκπαιδευτικό ρεύμα που εμφανίζεται από τη μια ως εκπρόσωπος της παράδοσης - όπου την παράδοση στην εκπαίδευση την εκφράζει ο κλασικιστικός προσανατολισμός της - και από την άλλη εμφανίζει τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό ως αιρετικό κίνημα που επιδιώκει να υποσκάψει τα παραδεδομένα ιερά και όσια του έθνους. Καθώς η παράδοση θεωρείται ότι είναι εκείνο το στοιχείο που βοήθησε το έθνος κατά το παρελθόν να επιβιώσει μέσα από τις σκληρές δοκιμασίες της ιστορικής συγκυρίας και ότι συνεχίζει να είναι η πρωταρχική βάση πάνω στην οποία θα στηρίζεται το παρόν και το μέλλον του, οι εκπρόσωποι του συντηρητικού ρεύματος δεν θα αργήσουν να καταλογίσουν στο κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού αντεθνικές προθέσεις.

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1913: Στο ξεκίνημα, ωστόσο, του 20ού αιώνα το πολιτικό σκηνικό της χώρας αλλάζει. Το κίνημα στο Γουδί, το 1909, έχει ως συνέπεια την άνοδο της αστικής τάξης στην εξουσία, με επικεφαλής τον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος ως εκφραστής του φιλελευθερισμού αφομοιώνει τα αιτήματα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην εκπαιδευτική του πολιτική. Έτσι, στην περίοδο που βρίσκεται στο πολιτικό προσκήνιο και με πρώτο συμπαραστάτη του τον Εκπαιδευτικό Όμιλο¹⁶⁷, προσπαθεί - άλλοτε με ισχυρή και άλλοτε με ανίσχυρη βούληση - να τα μετουσιώσει σε νομοθετική πραγματικότητα. Στα ανήφιστα νομοσχέδια του 1913 απαντώνται τα βασικά αιτήματα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού¹⁶⁸. Ωστόσο, το βασικό αίτημα για εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση δεν τίθεται ως ζήτημα στα συγκεκριμένα νομοσχέδια, κι' αυτό γιατί η καθαρεύουσα το 1911, με το άρθρο 107 του Συντάγματος, έχει ήδη κατοχυρωθεί ως επίσημη γλώσσα του κράτους¹⁶⁹. Στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων ο Δ. Γληνός επισημαίνει τις δομικές αδυναμίες και τα χρόνια προβλήματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: η έλλειψη πρακτικού προσανατολισμού, ο ψευτοκλασικισμός, η μονολιθικότητα, η

¹⁶⁷ Το Νοέμβριο του 1910 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, το σπουδαιότερο παιδαγωγικό και αγωνιστικό κέντρο των δημοτικιστών, του οποίου τα μέλη θα παίξουν σημαντικό ρόλο σε όλες τις προσπάθειες αλλαγών στην εκπαίδευση που επιχειρήθηκαν στην περίοδο 1910-1930 από τις κυβερνήσεις του Βενιζέλου. Για τον Ε.Ο. (ο οποίος μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα έφτασε τα 650 μέλη) και τα ηγετικά στελέχη του (Δ. Γληνός, Α. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης) ο στόχος ήταν συγκεκριμένος και ενιαίος: η χώρα είχε ανάγκη περισσότερο από ποτέ την γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Βλ. Κάτσικας, Χ. - Θεριανός, Κ. (2007), *Ιστορία της...*, ό.π., σ. 124.

¹⁶⁸ Σε ότι αφορά την Πρωτοβάθμια εκπαίδευση προβλέπεται εξάχρονο Δημοτικό σχολείο υποχρεωτικό για όλους και κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών. Σε ότι αφορά τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση τα Ελληνικά σχολεία μετονομάζονται σε Αστικά, προβλέπεται να είναι τριχρονα και, παρά το γεγονός ότι δεν αίρεται ο ανθρωπιστικός τους χαρακτήρας, ενισχύεται ο πρακτικός τους προσανατολισμός. Τέλος, το Γυμνάσιο προβλέπεται να είναι εξάχρονο και στις τέσσερις τελευταίες τάξεις διαιρείται σε φιλολογικό και πραγματικό τμήμα, όπου στο τελευταίο καταργούνται τα λατινικά. Βλ. Καραφύλλης, Α. (2002), *Νεοελληνική ...*, ό.π., σ. 89-90.

¹⁶⁹ Η συνταγματική προστασία της καθαρεύουσας καταγράφεται ως μία σαφής υποχώρηση του Βενιζέλου. Ο ίδιος, θέλοντας να δικαιολογηθεί για αυτήν του την υποχώρηση, το 1914, σε ομιλία του σε μέλη δημοτικιστικών συλλόγων στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου επισήμανε: «Γνωρίζετε πολύ καλά πόσον βραδέως εισχωρεί και επιβάλλεται μία ιδεολογία. [...] Εγώ είμαι δημοτικιστής. [...] Επερίμενα να αποκτήσω γόητρον και κύρος επί του ελληνικού λαού, διά να απευθυνθώ προς αυτόν και να του φωνάξω απερίφραστα πόσον παρασύρεται και απατάται υπό των δημαγωγών, όταν στιγματίζει ως προδότας εκείνους που του μανθάνουν την πραγματικά εθνικήν του γλώσσα». Βλ. Κοντονή, Α. (1997), *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Αθήνα: Κριτική, σ. 175.

αδυναμία καθιέρωσης μιας λαϊκής παιδείας, οι ελλείψεις σχολείων και η αυταρχική διοίκηση¹⁷⁰. Οι ισχυρές αντιδράσεις των συντηρητικών κύκλων, αλλά και η μη σθεναρή υποστήριξη των νομοσχεδίων από τη μεριά της κυβέρνησης έχουν ως τελικό αποτέλεσμα την καταψήφισή τους.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917: Στα 1917, εποχή που ο Βενιζελισμός βρίσκεται σε φάση ριζοσπαστικοποίησης με το κίνημα της Εθνικής Αμύνης, η δημοτική γλώσσα, για πρώτη φορά στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, εισάγεται στο δημοτικό σχολείο, ενώ παράλληλα καταργούνται τα αρχαία ελληνικά σε αυτή τη βαθμίδα εκπαίδευσης. Μέσα στη διετία 1917-19 εισάγονται στο δημοτικό σχολείο δέκα νέα αναγνωστικά εγχειρίδια, γραμμένα στη δημοτική γλώσσα και απαλλαγμένα από τους ηθικολογικούς δογματισμούς και την πατριωτική ρητορεία των παλιών βιβλίων¹⁷¹. Η υιοθέτηση, όμως, των νεωτεριστικών αυτών μέτρων διαμορφώνει εν δυνάμει μια ανάλογη αντιφιλελεύθερη εκπαιδευτική πολιτική. Έτσι, το 1920 με την πτώση του Βενιζέλου γκρεμίζεται ουσιαστικά και τυπικά από τη νέα κυβέρνηση και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917. Το σκηνικό αυτό, μέτρα-αντίμετρα, μεταρρύθμιση-αντιμεταρρύθμιση, θα αποτελέσει μέχρι και την πτώση του απριλιανού καθεστώτος το μονιμότερο τελετουργικό στοιχείο της σύγκρουσης ανάμεσα στη φιλελεύθερη εκπαιδευτική πολιτική, που εκφράζει το αίτημα για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και στη συντηρητική εκπαιδευτική πολιτική, που εκφράζει και αμύνεται της συνέχειας της κλασικιστικής εκπαιδευτικής παράδοσης.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929: Δύο χρόνια αργότερα, η Μικρασιατική καταστροφή θα σηματοδοτήσει μια πρωτοφανή για τα δεδομένα της χώρας πολιτική αστάθεια. Είναι ενδεικτικό ότι σε οκτώ χρόνια (1920-28) άλλαξαν 34 κυβερνήσεις, 25 υπουργοί Παιδείας, ενώ τα πραξικοπήματα βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη¹⁷². Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ήταν ότι κάθε υπουργός Παιδείας, μόλις αναλάμβανε καθήκοντα, αναιρούσε τους νόμους του προκατόχου του. Η κατάσταση αυτή θα τερματιστεί τον Απρίλιο του 1929, όταν η κυβέρνηση του Βενιζέλου με τους Νόμους 4373¹⁷³ και 4397¹⁷⁴ θα προωθήσει και θα κάνει πραγματικότητα την επιδιωκόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η μεταρρύθμιση του 1929, που ήταν ένα αμάλγαμα επανάληψης και συνέχειας της απόπειρας του 1913 και του 1917, επιχείρησε να προσαρμόσει την ελληνική εκπαίδευση στη σύγχρονη πραγματικότητα και στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Φραγκουδάκη, Α. (1970), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Κριτική, σ. 34.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 43.

¹⁷² Τσουκαλάς, Κ. (1981), *Η ελληνική τραγωδία...*, ό.π., σ. 31.

¹⁷³ Νόμος 4373 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσεως», ΦΕΚ Α 297, 20-08-1929.

¹⁷⁴ Νόμος 4397 «Περί Στοιχειώδους Εκπαίδευσεως», ΦΕΚ Α309, 24-08-1929.

¹⁷⁵ Τα κύρια στοιχεία της μεταρρύθμισης ήταν: Η γενίκευση του υποχρεωτικού εξάχρονου δημοτικού σχολείου, ο χωρισμός της εξάχρονης μέσης εκπαίδευσης σε γυμνάσιο και πρακτικό λύκειο, η εισαγωγή εισιτηρίων εξετάσεων από το δημοτικό στο γυμνάσιο και η ίδρυση κατώτερων και μέσων επαγγελματικών σχολών, όπου για πρώτη φορά στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης καθιερώνεται δεύτερο σχολικό δίκτυο, της τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης. Βλ. Μπάμπης Νούτσος, «Ο Δ. Γληνός και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929», *Η Αυγή*, 13/02/2004.

Ωστόσο, αν εξετάσουμε στην πορεία του τον ιδεολογικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης, έτσι όπως εκφράζεται και υλοποιείται από τις φιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις, θα παρατηρήσουμε πολλές φορές παλινωδίες, οπισθοχωρήσεις και συμβιβασμούς της φιλελεύθερης παράταξης, που συσκοτίζουν τους εκπαιδευτικούς στόχους της και δημιουργούν ασάφεια και σύγχυση στην εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθεί. Για παράδειγμα, το 1929, μόλις λίγους μήνες μετά από την πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, η ίδια κυβέρνηση θα φέρει στη Βουλή και θα ψηφιστεί ο νόμος 4229, γνωστός ως «Ιδιώνυμο», βάση του οποίου ποινικοποιούνται τα πολιτικά φρονήματα ή πιο συγκεκριμένα η «διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών». Το άρθρο 6 του νόμου κάνει ειδική μνεία στους εκπαιδευτικούς: «Εκπαιδευτικοί και μη υποπέσοντες εις αξιόποινον πράξιν του παρόντος νόμου, εφόσον προπαγανδίζουν κομμουνιστικές ιδέες απολύονται οριστικά από την υπηρεσία τους με απόφαση του πειθαρχικού συμβουλίου...»¹⁷⁶.

Ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου, στην ομιλία του στο συνέδριο των Επιθεωρητών το 1930 προβαίνει σε ένα αντικομμουνιστικό ντελίριο, υποδεικνύοντας άμεσα στους «επιστημονικά καταρτισμένους» επιθεωρητές της εκπαίδευσης προς τα πού έπρεπε να στρέψουν τα πυρά τους και την «επιστημοσύνη» τους για να γίνει «καλύτερο» το σχολείο: «Χαίρω διά την διαβεβαίωσίν σας ότι κανείς εξ υμών δεν έχει κομμουνιστήν δάσκαλον εις την περιφέρειά του. Το γεγονός αυτό μου επιτρέπει να διακηρύξω προς την ελληνικήν κοινωνίαν, ότι η Ελληνική Παιδεία παραμένει πιστή και αφοσιωμένη εις τα ιδεώδη του Έθνους»¹⁷⁷. Ο ίδιος υπουργός με εγκύκλιό του προς τους γενικούς επιθεωρητές και τους επιθεωρητές των δημοτικών σχολείων Μακεδονίας και Θράκης (αριθμός υπουργικής απόφασης 21688, 18/4/1931) επισείει την προσοχή τους για να λάβουν τα «προσήκοντα μέτρα κατά της κομμουνιστικής προπαγάνδας»¹⁷⁸, ενώ σε δηλώσεις του στην εφημερίδα *Πατρίς* διευκρινίζει: «Ημείς προκειμένου περί διδασκάλων προχωρούμεν πέραν του ‘Ιδιωνύμου’. Διότι το Ιδιώνυμον, προς τιμωρίαν, ζητεί προπαγάνδαν των κομμουνιστικών ιδεών, ενώ το Υπουργείον, διά την απόλυσιν των διδασκάλων, αρκείται εις την ύπαρξιν και διαπίστωσιν του κομμουνιστικού φρονήματος»¹⁷⁹, που σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί δεν τιμωρούνται για τις πράξεις τους αλλά για τις ιδέες τους. Τα σχόλια είναι περιττά.

Η ελληνική εκπαίδευση την περίοδο 1932-1940: Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1929 υπήρξε και αυτή σύντομη, αφού η μετά το 1932 αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, με την ανάληψη της εξουσίας από τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις, θα σημάνει το σταδιακό παροπλισμό του πνεύματος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αρχής γενομένης από το επίμαχο γλωσσικό ζήτημα,

¹⁷⁶ Νόμος 4229 «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», ΦΕΚ Α 245, άρθρο 6, 25-07-1929, σ. 2156.

¹⁷⁷ Κάτσικας, Χ. - Θεριανός, Κ. (2007), *Ιστορία της ...*, ό.π., σ. 158-9.

¹⁷⁸ Μπουζάκης, Σ. (1997), *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, τόμος Α', Αθήνα: Gutenberg, σ. 357-358.

¹⁷⁹ Σακελλαρίου, Χ. (1985), *Μιχάλης Παπαμαύρος*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 96-97.

όπου η δημοτική περιορίζεται στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Το 1933 καταργούνται τα Ενιαία Διδασκαλεία, ενώ την ίδια χρονιά με το νόμο 5802 ιδρύονται οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες, οι οποίες επί εξήντα σχεδόν χρόνια θα αποτελέσουν τη μοναδική μήτρα παραγωγής δασκάλων¹⁸⁰. Η δικτατορία του Κονδύλη, το 1935, αναστέλλει τη μεταρρύθμιση του 1929, ως «εθνοφόρο»¹⁸¹, ενώ το 1936 η άνοδος στην εξουσία του Ι. Μεταξά σηματοδοτεί την ολοκληρωτική μεταβολή του διαμορφωμένου από το 1929 εκπαιδευτικού συστήματος. Από την εγκύκλιο της 17ης Νοεμβρίου 1936 του υπουργού Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλου διαφαίνεται η αντίληψη του καθεστώτος: «η κατά την τελευταίαν εικοσαετίαν κρατήσασα κατάστασις μοιραίως επηρέασε και την εκπαίδευσιν. Άνθρωποι ανίκανοι προσεπάθησαν να υπονομεύσουν την θρησκείαν, την πατρίδα και την οικογένειαν [...] ενεφάνησαν δε την αποσυνθετικήν αυτών προσπάθειαν ως εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ενώ το σχολείον χρησιμοποιείτο ουχί σπανίως ως μέσον της προπαρασκευής της κομμουνιστικής επιβολής»¹⁸². Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου θα προχωρήσει σε εκτεταμένες αλλαγές του εκπαιδευτικού συστήματος, με την ουσιαστική συρρίκνωση του Δημοτικού σχολείου στα τέσσερα χρόνια και την επέκταση του Γυμνασίου στα οκτώ. Ο κλασικιστικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης θα αποκτήσει νέα χρησιμότητα σε σχέση με τις ιδεολογικές επιλογές του καθεστώτος και τον επαγγελλόμενο «Γ' Ελληνικό Πολιτισμό», ενώ τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία που προέβλεπε η μεταρρύθμιση του 1929 δεν θα γίνουν ποτέ πραγματικότητα¹⁸³.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι παρά τις μικρές αλλαγές, εκατό και πλέον χρόνια μετά από την πρώτη νομοθετική οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, τίποτε δεν φαίνεται να έχει αλλάξει στην ελληνική εκπαίδευση. Καμιά μεταρρυθμιστική προσπάθεια δεν κατάφερε να προχωρήσει, κανένα μέτρο δεν μπόρεσε να υλοποιηθεί και το σύστημα παρέμεινε στάσιμο και μονολιθικό. Η διασφάλιση της εξάχρονης δημοτικής εκπαίδευσης, ο αναπροσανατολισμός από τον κλασικισμό στο πρακτικό και επιστημονικό πνεύμα, ο περιορισμός των αρχαίων ελληνικών, η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και η δημιουργία δικτύου τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης είναι ζητήματα που, ύστερα από μία περίοδο άκαρπων αγώνων, εκκρεμούν στην αφετηρία του μεταπολεμικού κράτους αναμένοντας το νομοθέτη τους.

¹⁸⁰ Νόμος 5802 «Περί ιδρύσεως Παιδαγωγικών Ακαδημιών», ΦΕΚ Α 286, 29-09-1933.

¹⁸¹ Καλαντζής, Κ. (2002), *Η παιδεία εν Ελλάδι, 1935-1951*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 57.

¹⁸² Δημαράς, Α. (1990), *Η μεταρρύθμιση...*, τόμος Β', ό.π., σ. 184.

¹⁸³ Συγχρόνως, το καθεστώς Μεταξά απαγόρευσε κείμενα όπως ο *Επιτάφιος* του Περικλή και προχώρησε στην καύση χιλιάδων αντίτυπων 752 απαγορευμένων βιβλίων στο κέντρο της Αθήνας. Απαγορεύτηκε επίσης η κυκλοφορία 445 λογοτεχνικών βιβλίων των Καζαντζάκη, Γληνού, Σικελιανού, Παπαδιαμάντη, Μπρεχτ, Γκόργκι, Τολστόι κ.ά. Βλ. Σέρβος, Δ. (2001), *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 95-103.

γ) Η νεοελληνική εκπαίδευση στη μεταπολεμική - προδικτατορική περίοδο 1950 - 1967

Όπως και μετά τον «πόλεμο της ντροπής» του 1897, έτσι και στην αφετηρία του μεταπολεμικού κράτους, τα τραγικά προβλήματα που προκάλεσαν ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος και η Κατοχή - εκτός των άλλων - και στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας μας¹⁸⁴ επέτειναν τη συνειδητοποίηση της εκπαιδευτικής κρίσης, η οποία, με διαπιστωμένο τον αναχρονιστικό και δυσλειτουργικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, απαιτούσε άμεσο προσδιορισμό του εκπαιδευτικού προβλήματος και υπόδειξη συγκεκριμένων προτάσεων και μέτρων για τη θεραπεία της. Εξάλλου, η προοπτική ενός γοργά εξελισσόμενου μεταπολεμικού κόσμου, γεννούσε ελπίδα και προσδοκίες για το ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει η εκπαίδευση στην ανασυγκρότηση και την οικονομική ανάπτυξη του κατεστραμμένου από τον πόλεμο κράτους και στην ικανοποίηση των ποικίλων αναφυομένων αναγκών της ελληνικής κοινωνίας.

Το «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας»: Αυτή η επιτακτική ανάγκη για τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος, οδήγησε τις δυνάμεις της Αριστεράς το 1944, πριν ακόμη τελειώσει ο πόλεμος, στη διαμόρφωση ενός συγκροτημένου εκπαιδευτικού συστήματος, του «*Σχεδίου μιας Λαϊκής Παιδείας*»¹⁸⁵, με την προοπτική να χρησιμοποιηθεί αυτό μεταπολεμικά για την οργάνωση μιας εκπαίδευσης που να ανταποκρίνεται στις νέες κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας. Επιγραμματικά, το σχέδιο αυτό περιείχε, κατά τη γνώμη μας, τις πιο προοδευτικές για την αντιμετώπιση του εκπαιδευτικού προβλήματος αντιλήψεις που διατυπώθηκαν μέχρι τότε. Σύμφωνα με αυτό, η εκπαίδευση απέβλεπε στη διαμόρφωση ελεύθερων και δημιουργικών ατόμων που θα απέβαιναν φορείς της λαϊκής θέλησης και υπερασπιστές της εθνικής ελευθερίας, ανεξαρτησίας και αξιοπρέπειας. Η διάπλαση τέτοιων πολιτών απαιτούσε μια παιδεία που θα καλλιεργούσε κάθε εθνική ζωντανή αξία και συνάμα θα ήταν ανοιχτή στη γνώση και την πείρα των άλλων εθνών, μια παιδεία απαλλαγμένη από κάθε σοβινιστικό πνεύμα, ικανή να ωθεί τα έθνη σε φιλειρηνική συνύπαρξη, άμιλλα και συνεργασία για την πρόοδο της ανθρωπότητας¹⁸⁶. Αυτός ο επαναπροσδιορισμός του ρόλου και των στόχων της εκπαίδευσης, προϋπέθετε ως γλωσσικό όργανο του εκπαιδευτικού συστήματος τη δημοτική, απλοποιημένη ως προς τους τόνους, τα πνεύματα και τα διπλά γράμματα και απαλλαγμένη από την ιστορική της ορθογραφία¹⁸⁷.

¹⁸⁴ «Στην Κατοχή σχολεία κλείνονται, σχολικά κτήρια πυρπολούνται, επιτάσσονται ή αχρηστεύονται, τα παιδιά γυρίζουν στους δρόμους εξαθλιωμένα και πεινασμένα, ο αναλφαβητισμός ογκώνεται, η αμάθεια φουντώνει και το φασιστικό σκοτάδι πυκνώνει». Βλ. Σωτηρίου, Κ. (1966), «Η παιδεία μας στα τελευταία πενήντα χρόνια», στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Συζητήσεις - Κρίσεις - Απόψεις (1956-1965)*, Αθήνα: Προοδευτική Παιδεία, σ. 17.

¹⁸⁵ Την επεξεργασία του *Σχεδίου*, του οποίου εμπνευστής αν όχι συντάκτης ήταν ο Δ. Γληνός, ανέλαβαν δύο επιτροπές, η μία κοντά στο Ε.Α.Μ. και η άλλη κοντά στην Ε.Π.Ο.Ν., οι οποίες το υπέβαλαν στη Γραμματεία της Π.Ε.Ε.Α. (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) το 1944.

¹⁸⁶ *Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας*, εισήγηση του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν. στη Γραμματεία Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α., Αθήνα: Δελτίον αποφάσεων της Π.Ε.Ε.Α., χρόνος 1ος, αριθμός φύλλου 15, Ιούλιος 1944, σ. 1-3.

¹⁸⁷ Ο.π., σ. 4-5.

Τέτοιου είδους, όμως, ριζοσπαστικοί γλωσσοεκπαιδευτικοί προσανατολισμοί, απαιτούν τη δυνατότητα μιας ριζικής κοινωνικο-πολιτικής αλλαγής, την οποία, ωστόσο, ακυρώνει οριστικά η εμφύλια σύγκρουση και το πλέγμα της εξουσίας που διαμορφώνεται μετά τη στρατιωτική και πολιτική συντριβή της Αριστεράς. Έτσι, στο μετεμφυλιακό αυταρχικό κράτος, που θεσμοθετείται ως αποτέλεσμα της νίκης της «εθνικόφρονος» παράταξης, το μεν εκπαιδευτικό σύστημα τίθεται στην υπηρεσία της οικοδόμησης του αντικομμουνιστικού κράτους, το δε σχολείο καθίσταται σε όργανο ιδεολογικής χειραγώγησης και αστυνομικής περιφρούρησης, προκειμένου οι «νικητές» να παγιώσουν την αμφιλεγόμενη κυριαρχία τους και να εξασφαλίσουν τη μακροβιότητα και ανθεκτικότητα της εξουσίας τους. Μέσα στα πλαίσια λοιπόν της μετεμφυλιακής πραγματικότητας, το αίτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης κρίνεται καταδικαστέο και απορριπτέο από το σύνολο σχεδόν των συντηρητικών στοιχείων της αστικής τάξης και, μάλιστα, ύποπτο συνοδοιπορίας, επομένως επικίνδυνο για την υπόσταση του ελληνικού έθνους.

Η συνταγματική κατοχύρωση του ελληνοχριστιανικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης: Το πρώτο άξιο λόγου νομοθέτημα της μετεμφυλιακής περιόδου είναι ο Αναγκαστικός Νόμος 1823 του 1951 «Περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως», ο οποίος θεσμοθετείται από τυπικά φιλελεύθερη κυβέρνηση που βρίσκεται όμως σε ουσιαστική αδυναμία - και απροθυμία - να υλοποιήσει και να ασκήσει μια εκπαιδευτική πολιτική φιλελεύθερης έμπνευσης¹⁸⁸. Ο Α.Ν. 1823 είναι ο πρώτος νόμος της μεταπολεμικής περιόδου που επείγεται να ορίσει ότι η εκπαίδευση επιδιώκει να διαπλάσει πολίτες στα πλαίσια των Ελληνοχριστιανικών ιδεωδών, αφήνοντας να διαφανούν καθαρά οι μελλοντικές ιδεολογικές κατευθύνσεις του εκπαιδευτικού συστήματος¹⁸⁹. Θα πρέπει δε να υπογραμμίσουμε ότι ο όρος Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, παρότι τετριμμένος και κοινότυπος στις λοιπές χρήσεις του, ως όρος είναι εντελώς πρωτότυπος σε επίπεδο εκπαιδευτικής νομοθεσίας. Το όλο ζήτημα αποκτά ξεχωριστή σημασία εάν συνεκτιμηθεί το ότι ο νόμος 1823 εμφανίζεται ως Αναγκαστικός Νόμος λίγους μήνες πριν από την έγκριση και δημοσίευση του νέου Συντάγματος της χώρας, γεγονός που προοιωνίζει και προδικάζει σε μεγάλο βαθμό και τη συνταγματική διάταξη για την εκπαίδευση. Θα μπορούσαμε λοιπόν εύλογα να υποστηρίξουμε ότι η μόνη πραγματική επιδίωξη του συγκεκριμένου νόμου είναι να καθορίσει τα ιδεολογικά πλαίσια μέσα στα οποία θα λειτουργήσει η εκπαίδευση του μεταπολεμικού κράτους, τα οποία θα κατοχυρωθούν στο άμεσο μέλλον και συνταγματικά.

¹⁸⁸ Ο Γ. Παπανδρέου, υπουργός Παιδείας και κύριος εκπρόσωπος του φιλελεύθερου πολιτικού χώρου διέρχεται τη φάση της σταδιοδρομίας του που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλλον συντηρητικός παρά φιλελεύθερος. Είναι ενδεικτικό ότι στις αρχές του 1951 αποπέμπει τον Ε. Παπανούτσο από Γενικό Γραμματέα του υπουργείου με τη δικαιολογία ότι κατά την εμφύλια σύγκρουση δεν υπήρξε δριμύς πολέμιος του κομμουνισμού. Έτσι, όταν προωθείται ο Α.Ν. 1823, επίλεκτος συνεργάτης του υπουργού είναι ο συντηρητικός Κ. Γεωργούλης. Βλ. Παπανούτσος, Ε.Π. (1982), *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Φιλιππότης, σ. 62-3.

¹⁸⁹ «Η Μέση Εκπαίδευσις επιδιώκουσα την διάπλασιν χρηστών πολιτών εν των πλαισίων των ιδεωδών του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού ...». Βλ. Α. Ν. 1823 «Περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ Α 150, 28-05-1951, άρθρο 1, σ. 1039.

Πράγματι, η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές της 9ης Σεπτεμβρίου 1951 θα προχωρήσει το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς στην κύρωση του σχεδίου Συντάγματος, το οποίο τίθεται σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου του 1952. Αν και το Σύνταγμα ψηφίζεται κάτω από φιλελεύθερο κυβερνητικό πέπλο, στη διαμόρφωση του άρθρου του Συντάγματος που αφορά την εκπαίδευση (άρθρο 16), η συντηρητική και η φιλελεύθερη πλευρά, οι οποίες όπως είδαμε στα χρόνια της εμφύλιας σύγκρουσης συγκλίνουν και συμμαχούν μπροστά στον κίνδυνο του κοινού εχθρού, φαίνεται να συναινούν ως προς την ανάγκη ιδεολογικής κατεύθυνσης της εκπαίδευσης προς τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό: «Εις πάντα τα σχολεία Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδευσεως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικὴν και πνευματικὴν αγωγὴν και την ανάπτυξιν της εθνικῆς συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικῶν κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ»¹⁹⁰. Η κατοχύρωση του ελληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ως επίσημη συνταγματική κατεύθυνση είναι προϊόν των εμπειριῶν του Εμφυλίου και αμυντική πρόβλεψη του μετεμφυλιακού κράτους. Ο Γ. Μπακόπουλος, πρόεδρος της Αναθεωρητικῆς Επιτροπῆς που συγκροτήθηκε για να καταρτίσει το Σχέδιο Συντάγματος θα πει χαρακτηριστικά: «Ασφαλῶς η συνταγματική αὐτή διάταξις θα εἶχε τεθεῖ ἀπὸ παλαιότερα στο Σύνταγμα, εἴαν οἱ πάπποι μας ἢ πατέρες μας εφανατᾶζοντο, ὅτι θα ἦτο δυνατόν να εμφανιστοῦν νοσηροὶ ἐγκέφαλοι, οἱ ὁποῖοι θα ηπεῖλουν την βάσιν της εκπαιδευσεως, η ὁποία ἦτο πάντοτε ο ελληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς και ο εθνισμὸς»¹⁹¹. Συντηρητικοὶ και φιλελεύθεροι συναινούν ἐπίσης και στη διατήρηση του άρθρου 107 του Συντάγματος του 1911, που διασφαλίζει την καθαρεύουσα ως επίσημη γλῶσσα του κράτους και συνακόλουθα και της εκπαίδευσης¹⁹². Η συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας ως ἐπίσημης γλῶσσας του κράτους και της εκπαίδευσης, αντανakλά τη νέα τροπὴ του γλωσσικοῦ ζητήματος κάτω ἀπὸ το πρίσμα της μετεμφυλιακῆς πραγματικότητας, ὅπου η ἀντίθεση στη δημοτική γλῶσσα προσλαμβάνει συμβολικὲς ιδεολογικὲς διαστάσεις και προεκτάσεις. Η καθαρεύουσα φαντάζει ως εθνικὸ σύμβολο, ἐνῶ ἀντίθετα, η δημοτική γλῶσσα που υποστηρίχθηκε και χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τους εσωτερικοὺς αντιπάλους, μέσα ἀπὸ μία διαδικασία ταύτισής της με τον κομμουνισμό, θεωρεῖται ἐκ προοιμίου απορριπτέα. Μέσα στις τρέχουσες λοιπὸν συγκυρίες, η αναγνώριση ἀπὸ την πλευρά του φιλελεύθερου εκπαιδευτικοῦ ρεύματος της επικράτησης των υποστηρικτῶν της καθαρεύουσας θεωρεῖται επιβεβλημένη.

Ο Ε.Σ. και η υπέρβαση του αιτήματος της εκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης: Το 1952, το κόμμα του Ελληνικοῦ Συναγερμοῦ, κάτω ἀπὸ την ηγεσία του Α. Παπάγου, αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας. Η κυβέρνηση του Ε.Σ., μέσα σε μια κοινωνία που ζοῦσε ὑπὸ το κράτος της οικονομικῆς

¹⁹⁰ *Σύνταγμα της Ελλάδος*, ΦΕΚ Α 1, 1-1-1952, ἀρθρο 16, σ. 5.

¹⁹¹ *Εστενογραφημένα πρακτικά της Επιτροπῆς Αναθεωρήσεως του Συντάγματος (ψήφισμα ΕΗ')*, Ἐκ του Εθνικοῦ Τυπογραφείου, Ἐν Αθήναις 1953, σ. 694-95.

¹⁹² «Επίσημος γλῶσσα του Κράτους εἶναι ἐκείνη εις την ὁποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της Ελληνικῆς νομοθεσίας τα κείμενα». *Σύνταγμα της Ελλάδος*, ΦΕΚ Α 1, 1-1-1952, ἀρθρο 107, σ. 17.

ανασυγκρότησης, θα σταθεί αρνητική απέναντι στο αίτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αφήνοντας το εκπαιδευτικό σύστημα με όλα εκείνα τα δυσλειτουργικά μεν για τις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας χαρακτηριστικά, λειτουργικά δε για τις - απόλυτης προτεραιότητας - πολιτικές και ιδεολογικές ανάγκες του αντικομμουνιστικού μεταπολεμικού κράτους. Έτσι, η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική, με κύριο χαρακτηριστικό την απόλυτη νομοθετική αδράνεια, θα περιοριστεί και θα αναλωθεί σε ό,τι το συντηρητικό εκπαιδευτικό ρεύμα αποκαλούσε «λειτουργική αρτίωση» της εκπαίδευσης. Η άσκηση αυτής της πολιτικής είχε δύο βασικούς στόχους. Ο πρώτος αποσκοπούσε στην ανόρθωση της υλικοτεχνικής υποδομής της εκπαίδευσης που μετά τον πόλεμο και τον εμφύλιο είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές. Ο δεύτερος ήταν η παράκαμψη του αιτήματος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης¹⁹³. Χαρακτηριστική αυτής της παράκαμψης είναι η δήλωση του Κ. Γεωργούλη, Γενικού Γραμματέα του υπουργείου Παιδείας : «Μία εκ των κακών κληρονομιών του παρελθόντος υπήρξε και η εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική νοοτροπία, τα επακόλουθα της οποίας υπήρξαν καταστρεπτικά. [...]. Υπό το κράτος της ψυχώσεως αυτής παραμελήθη εις το παρελθόν η λειτουργική αρτίωσις της ελληνικής παιδείας. [...] Ενώπιον μίας τόσον στρεβλής νοοτροπίας, αντετάξαμεν επίμονον άρνησιν αδιαφορούντες προς οιαδήποτε επίκρισιν»¹⁹⁴.

Η συγκρότηση και τα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας του 1957: Η ανάγκη, ωστόσο, εκσυγχρονισμού και ανασυγκρότησης της χώρας εν όψει της ευρωπαϊκής ενοποίησης, γεννά από τα μέσα της δεκαετίας του '50 αναδρομικούς προβληματισμούς για το ρόλο της εκπαίδευσης, οι οποίοι θα οδηγήσουν σε μια επανατοποθέτηση του εκπαιδευτικού ζητήματος και έναν επαναπροσδιορισμό των στόχων της εκπαιδευτικής πολιτικής με σκοπό, μετά από δεκάχρονη καθυστέρηση, την προσαρμογή της εκπαίδευσης στην οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική της χώρας. Προς το σκοπό αυτό θα συγκροτηθεί στις 14 Ιουνίου 1957 από την κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή (Ε.Ρ.Ε.) ειδική Επιτροπή Παιδείας, η οποία θα αναλάβει το έργο της μελέτης των εκπαιδευτικών προβλημάτων. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική προσπάθεια να καταγραφούν τα προβλήματα της παιδείας και να διατυπωθούν προτάσεις για την αντιμετώπισή τους. Η επιτροπή Παιδείας, μετά από 53 συνεδριάσεις, θα παραδώσει τον Ιανουάριο του 1958 τα πορίσματά της στον πρωθυπουργό, τα οποία στηρίζονται σε οκτώ βασικές αρχές¹⁹⁵ :

1. Η παιδεία είναι η πλέον παραγωγική και θετική επένδυση και γι' αυτό θα πρέπει να δοθεί απόλυτη προτεραιότητα στο εκπαιδευτικό ζήτημα.
2. Το ενδιαφέρον της πολιτείας θα πρέπει να εκδηλωθεί έμπρακτα με την προσφορά όλων των απαραίτητων οικονομικών μέσων για την ανόρθωσή της.

¹⁹³ Χαράλαμπος, Δ. (1990), *Εκπαιδευτική πολιτική και ...*, ό.π., σ. 129-131.

¹⁹⁴ Γεωργούλης, Κ., «Οι συζητήσεις της Ε' τακτικής γενικής συνέλευσης της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων», στο περιοδικό *Πλάτων* (Εκτακτον Αυτοτελές Παράρτημα), 30 Απριλίου 1952, σ. 23-24.

¹⁹⁵ *Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας* (24 Ιουνίου 1957 - 10 Ιανουαρίου 1958), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1958, σ. 20-22 .

3. Υπάρχει άμεση ανάγκη ανακαίνισης της οργάνωσης και των αναλυτικών προγραμμάτων των σχολείων, καθώς τα ισχύοντα, που είχαν συνταχθεί προπολεμικά, δεν ανταποκρίνονται στις νέες κοινωνικές απαιτήσεις.
4. Ο εμπορούμενος εκ του ελληνικού και χριστιανικού πνεύματος ανθρωπισμός αποτελεί το απαρασάλευτο βάθρο για την εκπαίδευση των νέων. Ως εκ τούτου το ελληνικό σχολείο πρέπει να δώσει στο πρόγραμμά του εξέχουσα θέση στα αγαθά της «κλασικής παιδείας», όχι όμως με τη στενή, αλλά με την ευρεία έννοια του όρου.
5. Το ελληνικό σχολείο πρέπει να φροντίσει ώστε να γίνει συνείδηση στους νέους η ενότητα του έθνους κατά την ιστορική του σταδιοδρομία. Ο «Ελληνισμός» πρέπει να γίνει βίωμα μέσα στη συνείδησή τους, γι' αυτό το σχολείο έχει την υποχρέωση να διδάξει και τη δημοτική και την καθαρεύουσα, αφού και οι δύο γλώσσες αποτελούν τη σημερινή πραγματικότητα.
6. Θα πρέπει να θεμελιωθεί και να αναπτυχθεί η επαγγελματική εκπαίδευση και ιδιαίτερα η τεχνική, καθώς η Ελλάδα επιβάλλεται να προσαρμοστεί στους νέους όρους παραγωγής με τη μόρφωση ειδικευμένων στελεχών.
7. Η εκπαίδευση δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι προνόμιο μόνο των λίγων, γι' αυτό ενδείκνυται να παρέχονται τα οικονομικά μέσα από την πολιτεία στους ικανούς και άπορους νέους για να σπουδάσουν ανάλογα με την κλίση τους.
8. Το θέμα της εκπαίδευσης δεν πρέπει να αποτελεί αντικείμενο κομματικών ή προσωπικών ανταγωνισμών αλλά να τεθεί σε καθαρά εθνική και επιστημονική βάση.

Αυτή ήταν σε γενικές γραμμές η φιλοσοφία των προσπαθειών για τη νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Από τα παραπάνω πορίσματα διαφαίνεται καθαρά η αδυναμία των μελών της Επιτροπής Παιδείας¹⁹⁶ να επιλέξουν με σαφήνεια τον ιδεολογικό άξονα της νέας εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι αντιφάσεις που διαφαίνονται στα πορίσματα, οι αμφιθυμίες και οι αμφιταλαντεύσεις ανάμεσα σε μια γενική παιδεία, προσκολλημένη στα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη της κλασικιστικής εκπαίδευσης και σε μια τεχνοκρατική παιδεία, ικανή να ανταποκριθεί στις σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας, θα προδικάσουν την προτεινόμενη εκπαιδευτική πολιτική. Παρ' όλα αυτά, οι προτάσεις της επιτροπής, οι οποίες εκδίδονται το 1958 από το Εθνικό Τυπογραφείο σε ιδιαίτερο τόμο, θα φέρουν για πρώτη φορά σε αντιπαράθεση τη συντηρητική πολιτική εξουσία με το σύνολο σχεδόν των ιδεολογικών εκπροσώπων του συντηρητικού εκπαιδευτικού ρεύματος, το

¹⁹⁶ Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο υπουργός Παιδείας Α. Γεροκωστόπουλος και μέλη αυτής: ο Ε. Παπανούτσος, ο βουλευτής Α. Λαϊμός, ο Γ. Παλαιολόγος (Γενικός διευθυντής της Μαρασλείου Παιδ. Ακαδημίας), ο Θ. Παρασκευόπουλος (Επίτιμος Εκπαιδευτικός Σύμβουλος) και οι καθηγητές Πανεπιστημίου Α. Ζέρβας (Φυσικών Επιστημών), Ι. Θεοδωρακόπουλος (Φιλοσοφικής Σχολής), Ν. Λούρος (Ιατρικής), Κ. Μπόνης (Θεολογικής), Α. Τσιριντάνης (Νομικής), Χ. Φραγκίσκας (Νομικής) και ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Δ. Πίππας. Βλ. Ευαγγελόπουλος, Σ. (1999), *Ελληνική εκπαίδευση*, τόμος Β' (20ός αιώνας), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 85.

οποίο νιώθοντας ανασφάλεια μπροστά σε οποιαδήποτε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τις πιθανές επιπτώσεις της στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, θα αντιδράσει έντονα απέναντι στα συγκεκριμένα αιτήματα και, κυρίως, στο αίτημα της επικίνδυνης για την κατάλυση της κλασικής παιδείας και εθνικής παράδοσης τεχνοκρατικής οργάνωσης της εκπαίδευσης¹⁹⁷.

Τα νομοθετικά μέτρα της κυβέρνησης Καραμανλή: Η αντίδραση αυτή, που αποτελεί τη συνολική καταδίκη της επιχειρούμενης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, σε συνδυασμό με τη θεαματική και απροσδόκητη άνοδο της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, θα αναγκάσει τη συντηρητική πολιτική εξουσία να επαναπροσδιορίσει και να περιορίσει το «άνοιγμα» της εκπαιδευτικής της πολιτικής. Έτσι, το 1959 η κυβέρνηση της ΕΡΕ με τα νομοθετικά διατάγματα 3971¹⁹⁸ και 3973¹⁹⁹ θα αρκεστεί σε επιδερμικές θα λέγαμε αλλαγές, οι οποίες δεν θίγουν ούτε την ουσία του εκπαιδευτικού προβλήματος ούτε το πνεύμα και τους προσανατολισμούς της εκπαίδευσης. Και αυτό για δύο κυρίως λόγους: Πρώτον, διότι η υποχρηματοδότηση της εκπαίδευσης και η απουσία εξοπλισμού και ειδικού εκπαιδευτικού προσωπικού θα ακυρώσουν στην πράξη το αναμφισβήτητο θετικό βήμα προς την ανάπτυξη της τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης. Επιπλέον, η φοίτηση σε όλες τις δημόσιες Τεχνικές Σχολές απαιτούσε την καταβολή διδάκτρων, που σε συνδυασμό με τις εισαγωγικές εξετάσεις, έκανε ανέφικτη την παρουσία παιδιών των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Δεύτερον, επειδή - παρά τις όποιες εξαγγελίες - το εξάχρονο κυρίαρχο και μονολιθικό Γυμνάσιο καθώς και ο κλασικιστικός προσανατολισμός του θα παραμείνουν ως έχουν²⁰⁰, γεγονός που φανερώνει την αδυναμία της κυβέρνησης να απεγκλωβιστεί από τις θεμελιώδεις προδιαγραφές της ελληνοχριστιανικής εκπαιδευτικής πολιτικής που χάραξαν οι προκάτοχοί της στην αφετηρία του μεταπολεμικού κράτους. Έτσι, η είσοδος στη δεκαετία του 1960, στο διάστημα της οποίας θα παρουσιαστεί μια εντυπωσιακή ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και μια σημαντική αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, θα βρει την ελληνική εκπαίδευση με τα ίδια αδιέξοδα.

¹⁹⁷ Αυτή η έντονη αντίδραση εκδηλώνεται άμεσα από τη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, ένα χώρο με αυξημένο κοινωνικό κύρος και με δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης και επιρροής. Βλ. Χαράλαμπος, Δ. (1990), *Εκπαιδευτική πολιτική και ...*, ό.π., σ. 170 και 180.

¹⁹⁸ Με το Ν.Δ. 3971 προβλέπεται η ίδρυση εξατάξιων Γυμνασίων που καταργούν τα μέχρι τώρα οκτατάξια. Οι τρεις πρώτες τάξεις έχουν ενιαίο πρόγραμμα με βάση την ανθρωπιστική παιδεία, ενώ στις τρεις τελευταίες τάξεις, πέρα από την κλασική και πρακτική κατεύθυνση, μπορούν να λειτουργήσουν και νέες κατευθύνσεις (τεχνική, αγροτική, ναυτική, οικονομική, ξένων γλωσσών και οικιακής οικονομίας). Ακόμη προβλέπεται η ίδρυση δύο (Αθήνα και Θεσ/νίκη) δημόσιων Τεχνικών Σχολών Υπομηχανικών και η ίδρυση σε έξι επαρχιακές πόλεις (Ιωάννινα, Κοζάνη, Καβάλα, Αλεξανδρούπολη, Χαλκίδα και Καλαμάτα) δημόσιων Τεχνικών Σχολών Βοηθών-Εργοδηγών. Τέλος, σε ότι αφορά το θέμα της γλώσσας, η δημοτική θα διδάσκεται στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου, ενώ στις υπόλοιπες τάξεις θα διδάσκεται η καθαρεύουσα. Βλ. Ν.Δ.3971 «Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδευσεως, Οργανώσεως της Μέσης Εκπαιδευσεως και Διοικήσεως της Παιδείας», ΦΕΚ Α 187, 7-09-1959.

¹⁹⁹ Με το Ν.Δ. 3973 οι διάφορες τεχνικές και επαγγελματικές σχολές, που υπάγονταν στη δικαιοδοσία άλλων Υπουργείων, τέθηκαν κάτω από τον έλεγχο του υπουργείου Παιδείας. Βλ. Ν.Δ. 3973 «Περί ενοποιήσεως και συντονισμού της Διοικήσεως της Επαγγελματικής Εκπαιδευσεως», ΦΕΚ Α 187, 7-09-1959.

²⁰⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι στο κλασικό Γυμνάσιο εγγραφόταν το 74% των αποφοίτων του Δημοτικού, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στα σχολεία της φυσικομαθηματικής κατεύθυνσης ήταν 20,3%, στις εμπορικές σχολές 2,7% και στις ξένες γλώσσες 1,9%. Βλ. Ιμβριώτη, Ρ. (1966), «Παιδεία, ο παρίας του κράτους», στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Συζητήσεις - Κρίσεις - Απόψεις 1956-1965*, Αθήνα: Προοδευτική Πορεία, σ. 120.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964: Το Νοέμβριο του 1963, η αλλαγή του ισχύοντος από το 1952 συντηρητικού πολιτικού σκηνικού φέρνει θριαμβευτικά στην εξουσία μια νέα κυβέρνηση, φιλελεύθερη, στην εκλογική νίκη της οποίας κρίνεται πως έπαιξαν σημαντικό ρόλο οι θέσεις του κόμματος (Ε.Κ.) απέναντι στο χρόνιο πρόβλημα της εκπαίδευσης²⁰¹. Η νέα κυβέρνηση, πιστή στις προεκλογικές της διακηρύξεις, αναλαμβάνει ευθύς αμέσως την υλοποίηση των προγραμματικών της θέσεων για την εκπαίδευση. Ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, ο οποίος θα αναλάβει και το υπουργείο Παιδείας, ανάγοντας το εκπαιδευτικό ζήτημα σε ένα από τα θέματα πρώτης προτεραιότητας, προχωρεί άμεσα σε μια ριζική αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης, γνωστής ως εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Η κυβέρνηση θα υποβάλει στη Βουλή τρία νομοσχέδια, εκ των οποίων, λόγω των πολιτικών εξελίξεων, θα προλάβει να ψηφιστεί μόνο το πρώτο: τον Οκτώβριο του 1964 το νομοσχέδιο «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως» (το μετέπειτα Ν.Δ. 4379) και το Μάιο του 1965 τα νομοσχέδια «Περί Τεχνικής Εκπαιδεύσεως»²⁰² και «Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίων»²⁰³. Στις τρεις ξεχωριστές εισηγήσεις των παραπάνω νομοσχεδίων, εισηγήσεις στις οποίες αναλύεται διαχρονικά και σε βάθος η ελληνική κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώθηκε τον 19ο και 20ό αιώνα, αποτυπώνεται όλη η φιλοσοφία που διέπει τη νέα μεταρρυθμιστική προσπάθεια.

Οι σημαντικές αλλαγές που εισάγονται στο χώρο της εκπαίδευσης με το Ν.Δ. 4379 είναι οι εξής²⁰⁴:

- Καθιερώνεται η δωρεάν παροχή παιδείας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες.
- Ως εκπαίδευση πρώτου βαθμού παραμένει το εξαετές Δημοτικό σχολείο, ενώ η Μέση εκπαίδευση διχοτομείται σε δύο τριετείς διαδοχικούς και αυτοτελείς τύπους σχολείων: το Γυμνάσιο και το Λύκειο.
- Η δημοτική αποβαίνει αποκλειστικά γλώσσα της διδασκαλίας στο Δημοτικό και ισότιμη με την καθαρεύουσα στο Γυμνάσιο και το Λύκειο.
- Επεκτείνεται σταδιακά η υποχρεωτική εκπαίδευση από έξι σε εννέα έτη.
- Καταργούνται οι εισαγωγικές εξετάσεις για το Γυμνάσιο.
- Καθιερώνεται στο Γυμνάσιο η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών αποκλειστικά από μεταφράσεις.

²⁰¹ Δημαράς, Α. (1990), *Η μεταρρύθμιση που ...*, τόμος Β', ό.π., σ. ξ'.

²⁰² Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο προέβλεπε την ίδρυση Τεχνικού και Επαγγελματικού Γυμνασίου και Λυκείου, την ίδρυση Σχολών Εξειδίκευσης Τεχνικών και την καθιέρωση Ανώτατης Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης. Βλ. Παράρτημα 5, σ. 168.

²⁰³ Στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου προτείνεται η ίδρυση ενός δεύτερου πανεπιστημίου στην Αθήνα, του «Αττικού», προκειμένου να συμπεριλάβει τις Σχολές Α.Σ.Ο.Ε.Ε., Γεωπονική, Πάντειο και Βιομηχανική Σχολή, η ίδρυση πανεπιστημίων στα Ιωάννινα και την Κρήτη, παράρτημα του Πολυτεχνείου Θεσ/νίκης στη Λάρισα και η ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας στην Κέρκυρα με σχολή Καλών Τεχνών και Τουριστικής Ακαδημίας. Βλ. Μπουζάκης, Σ. (1987), *Νεοελληνική ...*, ό.π., σ. 103.

²⁰⁴ Ν.Δ. 4379 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ Α 182, 24-10-1964, σ. 895-900.

- Καταργείται οριστικά το μάθημα των λατινικών στο Γυμνάσιο.
- Εισάγονται νέα μαθήματα στο Λύκειο: Στοιχεία Φιλοσοφίας και Ψυχολογίας, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Στοιχεία Οικονομικής Επιστήμης και Στοιχεία του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, όπου το τελευταίο εισάγεται και στο Γυμνάσιο.
- Καθιερώνεται το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο (Πανελλήνιες εξετάσεις για τη μετάβαση από το Λύκειο στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, αντί για τις χωριστές κατά Σχολές εισιτήριες εξετάσεις που διενεργούνταν έως τότε).
- Αυξάνονται τα έτη φοίτησης στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες από δύο σε τρία έτη.
- Ιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, με κύρια έργα του την επιστημονική έρευνα των εκπαιδευτικών προβλημάτων και τη μετεκπαίδευση του διδακτικού και εποπτικού προσωπικού της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Είναι εμφανές ότι με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 θεσμοθετείται ένα πλήρες αναδιοργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα που αντανακλά τη μεταβολή όχι μόνου του τύπου αλλά και του πνεύματος της μέχρι πρότινος ισχύουσας εκπαιδευτικής πολιτικής. Ο ριζικός, ωστόσο, αυτός αναπροσανατολισμός του εκπαιδευτικού γίνεσθαι, δεν φαίνεται να είναι απαλλαγμένος από παλινωδίες, αμφισημίες και αντιφάσεις. Οι αντιλήψεις των εισηγητών του απηχούν ένα μίγμα φιλελεύθερης και συντηρητικής ιδεολογίας που αποτυπώνεται τόσο στο χαρακτήρα της «Εθνικής Παιδείας», η οποία παραμένει κατά βάση «ουμανιστική» όσο και στους στόχους της εκπαίδευσης, όπου εξαιρείται ο εθνικός, θρησκευτικός και ηθικοπλαστικός ρόλος του σχολείου²⁰⁵. Τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης επιβάλλει, κατά τους εισηγητές, «η μακρά παράδοση του έθνους και η έννοια της υψηλόφρονος αγωγής», με τη διαφορά ότι ο ανθρωπισμός αυτός «δεν προσηλώνεται εις την παθητικήν λατρείαν νεκρών τύπων του παρελθόντος, αλλά πιστός εις το βαθύτερον νόημα της Εθνικής Παιδείας και της Χριστιανικής Πίστεως, εγκολπώνεται τα μεγάλα πνευματικά ρεύματα της εποχής»²⁰⁶. Η ίδια υποχώρηση παρατηρείται και στο θέμα της γλώσσας, όπου η ατολμία και η διστακτικότητα της κυβέρνησης παρατείνει το καθεστώς της διγλωσσίας²⁰⁷. Επιπλέον, δίπλα στα ριζοσπαστικά για την εποχή μέτρα της μεταρρύθμισης (δωρεάν παιδεία, επέκταση υποχρεωτικής εκπαίδευσης) εντοπίζονται κάποια βασικά χαρακτηριστικά που παραμένουν ακίνητα, όπως ο αυστηρά συγκεντρωτικός, απόλυτα ελεγχόμενος και ιεραρχικά δομημένος χαρακτήρας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

²⁰⁵ Ο εμπνευστής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Ε. Παπανούτσος, διευκρινίζει ότι «ο ιδεολογικός άξονας του Νέου Σχολείου είναι ο ανθρωπισμός, όχι όμως ο απολιθωμένος, ο τυπολατρικός ανθρωπισμός, αλλά ένας άλλος, ανανεωμένος και ουσιαστικός, εκείνος που απαιτεί απ' τον καθένα μας να σέβεται και να τιμά τον άνθρωπο σαν μια γόνιμη, δημιουργική δύναμη, ηθική κατά πρώτο λόγο». Βλ. Παπανούτσος, Ε. Π., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Τα "Υπέρ" και τα "Κατά"». Συζήτηση στοργυλής τραπέζης, στο περιοδικό *Άλφα*, τεύχος 27, 6 Οκτωβρίου 1965, σ. 97.

²⁰⁶ Εισηγητική Έκθεση του Ν.Δ. 4379 *Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως*, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1964, σ. 11.

²⁰⁷ Οι εισηγητές της μεταρρύθμισης θα ισχυριστούν ότι δεν έχουν δικαίωμα να αγνοήσουν το υπάρχον γλωσσικό καθεστώς προβαίνοντας σε μία αυθαίρετη λύση του γλωσσικού προβλήματος. Βλ. Στο ίδιο, σ. 29.

Παρ' όλες, ωστόσο, τις αδυναμίες που μπορεί κάποιος να επισημάνει στο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο του 1964, είναι γεγονός ότι «έχει πάρα πολλά γόνιμα σημεία, που, αν εφαρμοστούν σωστά, θα συντελέσουν στον εκσυγχρονισμό και εκδημοκρατισμό του σχολείου και θα βοηθήσουν να γίνει η παιδεία ανεμπόδιστα κτήμα του λαού»²⁰⁸. Η προσωπική αυτή γνώμη της Ρ. Ιμβριώτη εκφράζει τη γενικότερη αποδοχή που επιφυλάσσει η Αριστερά στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, όπως φαίνεται και στην ανακοίνωση της Επιτροπής Παιδείας της Ε.Δ.Α.²⁰⁹, η οποία αφήνει ανοιχτή την πιθανότητα σύμπλευσης των δύο κομμάτων στο εκπαιδευτικό ζήτημα²¹⁰. Αυτή ακριβώς η υποψία σύμπλευσης είναι που διεγείρει την κομμουνιστική φοβία της συντηρητικής παράταξης, η οποία βλέπει το βασικότερο ιδεολογικό της στήριγμα να κλονίζεται. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το συντηρητικό κατεστημένο, εκπροσωπούμενο από τους ίδιους κύκλους και φορείς οι οποίοι πολέμησαν και τις προηγούμενες εκπαιδευτικές προσπάθειες και, μάλιστα, με τα ίδια επιχειρήματα²¹¹, θα αντιδράσει απέναντι στο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο. Μια αντίδραση, που με τη στράτευση όλων των δυνάμεων των συντηρητικών διανοούμενων, θα πάρει τη μορφή οργανωμένης εκστρατείας και ανένδοτης πολεμικής εναντίον της εκπαιδευτικής αυτής προσπάθειας²¹².

Το συντηρητικό εκπαιδευτικό ρεύμα, με κύριους εκπροσώπους τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών²¹³ και την Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων²¹⁴, θα εστιάσει την κριτική του σε δύο κυρίως εξαγγελθέντα εκπαιδευτικά μέτρα: πρώτον, στη διαίρεση του παραδοσιακού Γυμνασίου σε δύο αυτοτελείς κύκλους, που σημαίνει ότι «το κλασικόν Γυμνάσιον εξαρθρώνεται

²⁰⁸ Ιμβριώτη, Ρ. (1980), *Παιδεία και Κοινωνία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 43.

²⁰⁹ «Η ΕΔΑ με ικανοποίηση σημειώνει την εξέχουσα θέση που δίνει ο κ. πρωθυπουργός στο πρόβλημα της παιδείας. [...] Αν γίνουν όσα εξαγγέλλονται θα είναι μία γερή προσπάθεια να μετριαστεί η τεράστια απόσταση που χωρίζει την ελληνική εκπαίδευση από την Παιδεία όλων των ευρωπαϊκών κρατών». Βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής Παιδείας της ΕΔΑ (23/11/1963), στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Συζητήσεις-Κρίσεις-Απόψεις 1956-1965*, Αθήνα: Προοδευτική Πορεία, σ. 302.

²¹⁰ Αθανασιάδης, Γ., «Η πραγματική αξία των κυβερνητικών μέτρων για την Εκπαίδευση», στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, τόμος 16, τεύχος 11, Δεκέμβριος 1964, σ. 89-90.

²¹¹ Το κριτήριο της εθνικοφροσύνης, έτσι όπως διαμορφώθηκε κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, αποτελεί το σημείο αναφοράς στην κριτική κάθε εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Βλ. Χαραλάμπους, Δ. (1990), *Εκπαιδευτική ...*, ό.π., σ. 215.

²¹² Το κυριότερο όργανο που επιστρατεύεται σε αυτή την πολεμική είναι η εφημερίδα *Καθημερινή*, το σοβαρότερο έντυπο της συντηρητικής παράταξης, η οποία σε διάστημα έξι μηνών (από 19 Ιουλίου έως 20 Δεκεμβρίου του 1964) φιλοξενεί πάνω από 40 επώνυμα άρθρα με εχθρικό για το νομοσχέδιο της Ε.Κ. περιεχόμενο. Η πατρότητα της πλειοψηφίας των άρθρων ανήκει στον Κ. Γεωργούλη (25 άρθρα), ο οποίος αναδεικνύεται με αυτόν τον τρόπο ο πιο σφοδρός πολέμιός της. Βλ. Αδάμου, Μ. (2002), *Το εκπαιδευτικό ...*, ό.π., σ. 248-9.

²¹³ Η Φιλοσοφική Σχολή σε υπόμνημά της διατείνεται ότι «πολλά εκ των εξαγγελθέντων μέτρων είναι άκρως αντίθετα προς το συμφέρον της Εθνικής Εκπαιδευσεως και της Ελληνικής Παιδείας», θεωρεί ότι η διαίρεση του Γυμνασίου συνεπάγεται «τον περιορισμόν της πνευματικής αναπτύξεως του έθνους» και πιστεύει ότι από τη στιγμή που «η εκπαίδευσις των Ελλήνων έχει ως ιδανικά της τα ιδανικά του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού είναι αδύνατον να υπάρξη εγκύκλιος παιδεία άνευ των αρχαίων Ελληνικών και των Λατινικών». Βλ. «Υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου των Αθηνών επί των κυβερνητικών μέτρων περί παιδείας», στο Δημαράς, Α. (1990), *Η μεταρρύθμιση...*, τόμος Β', ό.π., σ. 275-78.

²¹⁴ Η Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων τονίζει σε ανακοίνωσή της ότι τα προτεινόμενα μέτρα «θα επιφέρουν επικίνδυνον δια το έθνος μορφωτικήν οπισθοδρόμησιν και ανεπιθύμητον καθίζησιν του εθνικού φρονηματισμού», θεωρεί ότι «η διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών από μεταφράσεις αποτελεί ανάξιον προσοχής παραδοξολόγημα» και ότι «η ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου είναι απροσάρμοστος μεταφύτευσις εις την Χώραν μας ξένου εκπαιδευτικού θεσμού που αποσκοπεί εις την ικανοποίησιν των φιλοδοξιών διαφόρων εγκεφάλων». Βλ. Στο ίδιο, σ. 279-80.

και κατ' ουσίαν παύει να υπάρχει»²¹⁵ και δεύτερον, στην κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών από το πρωτότυπο, η οποία βρίσκεται «εις έκδηλον αντίθεσιν προς τα προγράμματα τα ισχύοντα εις τας δυτικές ευρωπαϊκάς χώρας και εις πλήρην συμφωνίαν με τα προγράμματα τα νομοθετημένα εις τα Σοβιέτ και εις τας χώρας του Παραπετάσματος»²¹⁶, άποψη που αποτυπώνει τη μονιμότερη και κυριότερη φοβία - σύνδρομο του συντηρητικού κατεστημένου κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Επίσης, οξεία κριτική ασκήθηκε και για την εισαγωγή του μαθήματος «Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος», όπου ο Κ. Τσάτσος διερωτάται: «ποιού πολιτεύματος τυχόν, θα έπρεπε να γίνει μάθημα; Αφού το πολίτευμά μας ε ί ν α ι δημοκρατία! Είναι εκδήλωσης πείσματος η διατύπωση αυτής της λέξεως και όχι ουσίας»²¹⁷. Το πόσο σταθερή ήταν η δημοκρατία στη χώρα μας θα αποδειχθεί πολύ σύντομα με την κατάλυσή της.

Τελικά, οι οικονομικές και κοινωνικές αναγκαιότητες, που μετουσίωσαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 από θεωρητική θέση σε νομοθετική πράξη, δεν στάθηκαν αρκετές για την επιβίωσή της. Και δεν στάθηκαν αρκετές για την επιβίωσή της, γιατί από την ώρα της γέννησής της εμπεριείχε και τους όρους της κατάργησής της, αφού μέσα στις ιδιάζουσες συνθήκες του μετεμφυλιακού κράτους τα δύο μεγάλα κόμματα δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν μια συναινετική εκπαιδευτική πολιτική, ικανή να αντέξει στο χρόνο. Οι κυβερνήσεις αποστασίας, που αναλαμβάνουν την εξουσία αμέσως μετά την πτώση της κυβέρνησης του Κέντρου, θα δρομολογήσουν την αναστολή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, η οποία αν και δεν εγκαταλείπεται φανερά ούτε καταργείται τυπικά, βάλλεται ωστόσο ποικιλοτρόπως. Το πρώτο σημείο προς το οποίο στρέφονται τα πυρά είναι τα βιβλία τα οποία είχαν παραχθεί στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης. Ο νέος υπουργός Παιδείας Ε. Σαββόπουλος θα υποστηρίξει ότι η παραγωγή των νέων βιβλίων δεν έγινε με σύννομες διαδικασίες, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο «πολτοποίησής» τους²¹⁸, ενώ σύσσωμη η συντηρητική παράταξη θα καταγγείλει τη συνωμοσία κατά της παιδείας και της πατρίδας²¹⁹. Είναι εμφανές ότι ο ευρύτερος στόχος της όλης επίθεσης δεν ήταν μόνο το χτύπημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αλλά και η καλλιέργεια κλίματος καταστροφής του έθνους από τον επερχόμενο και άμεσο κομμουνιστικό κίνδυνο, ο οποίος θα αποσοβηθεί χάρη στην έγκαιρη επέμβαση των συνταγματαρχών, οι οποίοι θα γκρεμίσουν μαζί με το δημοκρατικό πολίτευμα και τη μεταρρύθμιση του 1964.

²¹⁵ Γεωργούλης, Κ., «Τα αναχρονιστικά και απροσάρμοστα προς την ελληνοχριστιανική παράδοση σημεία της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως», στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 6-09-1964, σ. 3.

²¹⁶ Γεωργούλης, Κ., «Η αντιδημοκρατική και συνοδοιποριακή νοοτροπία της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως», στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 13-09-1964, σ. 2.

²¹⁷ Τσάτσος, Κ., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Τα “Υπέρ” και τα “Κατά”». Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης, στο περιοδικό *Άλφα*, τεύχος 27, 6 Οκτωβρίου 1965, σ. 102.

²¹⁸ «Προς Πολτοποίηση», στο Δημαράς, Α. (1990), *Η μεταρρύθμιση...*, τόμος Β', ό.π., σ. 290.

²¹⁹ Γεωργούλης, Κ., «Οι υπονομευταί της παιδείας απειλούν να εξαπολύσουν το χάος και τον σκοταδισμό», στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 10- 9-1965, σ.1.

δ) Η εκπαιδευτική πολιτική του απριλιανού καθεστώτος 1967-1974

«Δεν θέλουμε σοφούς, θέλουμε πιστούς».

Κ. Καλαμπόκας, υπουργός Παιδείας της χούντας

Η πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας από τους στρατιωτικούς την 21η Απριλίου του 1967 θα σημάνει την αφετηρία της επτάχρονης δικτατορίας. Το απριλιανό καθεστώς, ανατρέποντας το υπάρχον αδύναμο πολιτικό σκηνικό, θα επιχειρήσει να επιβάλλει τη νομιμοποίηση της επέμβασής του επιτείνοντας όλα εκείνα τα γνωρίσματα που συνθέταν τη φυσιογνωμία του μεταπολεμικού κράτους. Επιδιώκοντας να δικαιολογήσει την ύπαρξή του με την δήθεν ανάπτυξη του κομμουνιστικού κινδύνου και θέτοντας ως κύρια αποστολή του την ανάσχεσή του, θα υιοθετήσει ως κυρίαρχη ιδεολογία του την αντικομμουνιστική ιδεολογία του μετεμφυλιακού κράτους με μια συνέπεια, μάλιστα, που θυμίζει τη φανατική αφοσίωση των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων. Η έμμονη αυτή ιδέα της διάβρωσης του κράτους από τον κομμουνισμό δεν μπορούσε να εξαιρέσει την εκπαίδευση. Όπως χαρακτηριστικά θα επισημάνει ο ιθύνουν νους του απριλιανού πραξικοπήματος: «υπήρχεν, επίσης, λόγω κουφότητας και συνοδοιπορίας των ιθυνόντων, η μεθοδική διοχέτευσις των συνθημάτων και των αρχών του κομμουνισμού εις την εκπαίδευσιν. Είχομεν φθάσει εις το κατάντημα, εγκεκριμένα διδακτικά βιβλία ιστορίας της Μέσης εκπαίδευσεως να αποτελούν αντιγραφήν σοβιετικών συγγραμμάτων, τα οποία είναι παγκοσμίως γνωστόν πόσον χοντροειδώς υποτάσσουν την ιστορικήν αλήθειαν εις την εκάστοτε προπαγανδιστικήν σκοπιμότητα»²²⁰.

Η αντικομμουνιστική αυτή υστερία, σε συνδυασμό με την έντονη επαναπροβολή του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους «ως κορωνίδας της κοσμοθεωρητικής θεμελίωσεως»²²¹ της απριλιανής δικτατορίας και η συνεπαγόμενη στροφή προς την «καθ' ημάς αρχαιότητα», θα δημιουργήσουν μια ιδεολογία αντιπαραθετική, ως ένα βαθμό, με την ιδέα του εκσυγχρονισμού που είχαν ακολουθήσει οι κυβερνήσεις της κοινοβουλευτικής περιόδου, οι οποίες μέμφονταν ακατάπαυστα από το καθεστώς: « αι άνευ ιδεολογικού περιεχομένου και επικαλύμματος επιδιώξεις εξευρωπαϊσμού και ευημερίας, αι οποίαι διακηρύχθησαν κατά το παρελθόν, όχι μόνον δεν απετέλεσαν πηγήν εμπνεύσεως και κίνητρον δραστηριότητος, αλλ' απεδείχθησαν συνθήματα διασπαστικά. [...] Έπρεπε να έλθη ο Στρατός εις το προσκήνιον της πολιτικής, δια να οδηγηθώμεν εκ νέου προς πηγήν με τα εθνικά νάματα. [...] Το πνεύμα της κοσμοθεωρίας του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού προσδιορίζει και το πνεύμα της Επαναστάσεώς μας»²²².

²²⁰ Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Ε', ό.π., Φεβρουάριος 1970, σ. 34.

²²¹ Βρυώνης, Κ. (1969), *Το Ελληνοχριστιανικόν Ιδεώδες του αγónος της Ανεξαρτησίας, κοσμοθεωρητικόν βάθρον της Επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967*, Αθήναι, σ. 7.

²²² Παττακός, Στ., «Προς το νέον ελληνικόν λυκαυγές “Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών”», στο περιοδικό *Θέσεις και Ιδέαι*, τόμος Α', τεύχος 5, Μάιος 1968, σ. 436.

Μέσα σε αυτό το γενικότερο ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα, το καθεστώς των συνταγματαρχών αναλαμβάνει την υποχρέωση να αναμορφώσει την εκπαίδευση. Ο τρόπος που θα το πετύχει αντανακλάται στην παραισθητική σύλληψη της πραγματικότητας των παρακάτω αποσπασμάτων: «κατεκρημνίζετο ο έτερος πόλος της εθνικής κοινότητας των Ελλήνων, η Παιδεία, η οποία αδιστάκτως παρεδίδετο εις το Κομμουνιστικόν κόμμα και εις την αθλιωτέραν του πανσλαβικού κομμουνισμού Συνοδοιορίαν [...]. Κι ενώ κατεκρημνίζετο η Παιδεία, ενώ εδιδάσκετο διά του επίσημου σχολικού βιβλίου ότι η μεσαιωνική Ελλάς ήτο βουλγαρική, ενώ αποσυνετίθετο η σχολική γλώσσα υπό την μορφήν της λεγόμενης δημοτικής, ενώ κατηγορούντο τα Αρχαία Ελληνικά, ενοχλητικά βεβαίως διότι άγουν τους ελληνόπαιδας εις τας εθνικάς τους ρίζας, η ταλαίπωρος νεολαία εξηθρούτο και παρέπαιε και σιγά-σιγά προσηρτάτο εις την Ανατροπήν»²²³. Σύμφωνα δε με αρθρογράφο της *Βραδυνής*, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, το «ηθικόν αυτόν τέρας» φέρει την κύρια ευθύνη για τον πολιτικό εκτροχιασμό της νεολαίας: «Αποτέλεσμα ήτο η βαθειά μόλυνσις, ο εκτροχιασμός της ελληνικής νεολαίας, ο κατακλυσμός της αγραμματοσύνης, η άφθονος ζωγραφική σφυροδρεπάνων εις τας προσόψεις των σχολικών κτιρίων, τα ταραχώδη συλλαλητήρια υπέρ των Βιετκόγκ από αφηνιασμένα παιδιά, τα οποία προφανώς ουδέποτε είχαν ακούσει περί των δεκάδων εθνών που στενάζουν, υπόδουλα, υπό το ερυθρόν πέλμα»²²⁴.

Τα πρώτα εκπαιδευτικά μέτρα των πραξικοπηματιών: Τα παραπάνω αποσπάσματα καθιστούν προφανές ότι η αναμορφωτική δραστηριότητα του καθεστώτος στο χώρο της εκπαίδευσης ισοδυναμούσε με την ολοκληρωτική ανατροπή των εκπαιδευτικών μέτρων που είχε θεσπίσει η τελευταία κοινοβουλευτική κυβέρνηση της Ε.Κ. Έτσι, στις 8 Μαΐου, μέσα στο κλίμα της πρώτης μεταπραξικοπηματικής ορμής, με τηλεγραφική διαταγή του Υπουργείου Παιδείας διακόπτεται η διδασκαλία του μαθήματος «Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος», ενώ οι ώρες του μαθήματος διατίθενται για να αναπτύσσονται στους μαθητές των σχολείων το «νόημα και οι σκοποί της Επανάστασεως»²²⁵. Λίγες ημέρες αργότερα (στις 16 Μαΐου) ο υπουργός Παιδείας Κ. Καλαμπόκας με εγκύκλιό του προς όλα τα σχολεία της χώρας θα δώσει σαφείς οδηγίες/εντολές για τους σκοπούς του σχολείου όπως και για τα καθήκοντα διδασκόντων και διδασκομένων : «Το σχολείον οφείλει να μεριμνά διά την ευπρεπή εμφάνισιν και την κόσμιαν συμπεριφοράν των μαθητών. Η εκκεντρική κόμμωσις και ενδυμασία διά τα θήλεα, η μακρά και ατημέλητος κόμη και ουχί ευπρεπής ενδυμασία διά τους άρρενας είναι απαράδεκτα. [...] Το σχολείον οφείλει να παρακολουθή την εξωσχολικήν ζωήν και συμπεριφοράν των μαθητών του. Τα εξωσχολικά αναγνώσματα των μαθητών αποτελούν

²²³ Φωτιάδης, Ε., «Η 21η Απριλίου», στο περιοδικό *Θέσεις και Ιδέαι*, τόμος Α', τεύχος 4, Απρίλιος 1968, σ. 331-332.

²²⁴ Βεντήρης, Ν., «Αι πτέρυγες της αύριον», στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 6-5-1967, σ. 3.

²²⁵ «Από 8 Μαΐου 1967 διακόπτομεν διδασκαλίαν μαθήματος Στοιχείων Δημοκρατικού Πολιτεύματος. [...] Εις προβλεπόμενας ώρας διδασκαλίας ανωτέρω μαθήματος θα αναπτύσσεται εις μαθητάς νόημα και σκοποί της Επανάστασεως και ότι αυτή είναι γνησίως ελληνική, μη στρεφόμενη εναντίον Εθνικών κομμάτων». Βλ. Δημαράς, Α. (1990), *Η μεταρρύθμιση που δεν ...*, τόμος Β', ό.π., σ. 292.

επίσης μέγα θέμα, το οποίον οφείλει να αντιμετωπίσει. [...] Επιπλέον, οφείλομεν να υπομνήσωμεν ότι ποικίλαι οργανώσεις αντεθνικών και αντικοινωνικών επιδιώξεων ενεφανίσθησαν τα τελευταία έτη υπό αθώους και συγκινητικούς τίτλους και προσεπάθησαν να παρασύρουν την μαθητιώσα νεότητα. [...] Η ευθύνη του σχολείου δια την συμμετοχήν μαθητών εις οργανώσεις και επιτροπάς είναι τεραστία. Εις ουδεμίαν οργάνωσιν επιτρέπεται να μετέχουν οι μαθηταί πλην του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων, του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Νεότητος, και της φοιτήσεως εις τα Κατηχητικά Σχολεία. [...] Εκπαιδευτικοί μη πιστεύοντες εις τα Ιδεώδη και τας αξίας του Έθνους, δεν έχουν θέσιν εις την εκπαίδευσιν. Αι εθνικαί αξιαί όμως είναι αρρήκτως συνδεδεμέναι προς τας Χριστιανικάς αξίας. Η ελληνική παράδοσις και η Χριστιανική ηθική αποτελούν την Μητέρα-Γήν δια την ελληνικήν παιδείαν. [...] Η καλλιέργεια της Εθνικής και Χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών αποτελεί τον πρώτο και μέγιστο στόχο της όλης σχολικής εργασίας, γι' αυτό και επιβάλλεται ο τακτικός εκκλησιασμός των διδασκόντων και των διδασκομένων και η εκτέλεσις των θρησκευτικών καθηκόντων τους, όπως της εξομολογήσεως και της μετανοίας»²²⁶.

Η κατάργηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964: Πρωταρχικό, λοιπόν, μέλημα του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν η συγκρότηση ενός αυστηρά οριοθετημένου πλαισίου επιτήρησης, ελέγχου και πειθαρχίας, έτσι ώστε ανενόχλητο τους επόμενους μήνες να επιδοθεί, μέσα από μια σειρά αναγκαστικών νόμων και βασιλικών διαταγμάτων, στη μεθοδική και έντονα αντιδραστική αποδόμηση της προϋπάρχουσας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Η αρχή θα γίνει με τον Α.Ν. 40, στις 21.6.1967, ο οποίος καταργεί το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο, ενώ στα κριτήρια επιλογής των μαθητών για την εισαγωγή τους στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση θα «λαμβάνεται πλέον υπ' όψιν και η διαγωγή διά τους έχοντας υψηλόν φρόνημα, άμεμπτον ήθος και χαρακτήρα», το οποίο θα προτείνεται από «έκαστον Λυκείαρχη»²²⁷. Λίγες ημέρες αργότερα (30 Ιουνίου) καταργείται με τον Α.Ν. 59 το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο²²⁸, αφού διασύρεται η δράση του ως διαβρωτική και αντεθνική. Σε ανακοίνωση μάλιστα του υπουργού Παιδείας Κ. Καλαμπόκια, η παραπάνω ρύθμιση προβάλλεται ως θεσμική έκφραση της υποτιθέμενης «καταδίκης» του οργάνου τόσο στη συνείδηση του εκπαιδευτικού κόσμου όσο και του ελληνικού λαού, ισχυρισμός που φτάνει στα όρια της γελοιότητας όταν επικαλείται ως επιπρόσθετο επιχείρημα την «μη ελληνική ονομασία του»²²⁹.

²²⁶ Εγκύκλιος του υπουργού Παιδείας Κ. Καλαμπόκια «Περί των σκοπών του σχολείου και των καθηκόντων διδασκόντων και διδασκομένων», αριθμός υπουργικής απόφασης 65710/53, ΥΠΕΠΘ, 16 Μαΐου 1967.

²²⁷ «Κατά τας εισιτηρίους εξετάσεις του 1967 μεταξύ των στοιχείων κρίσεως προς επιλογήν των υποψηφίων λαμβάνεται υπ' όψιν και η διαγωγή διά τους έχοντας υψηλόν φρόνημα, άμεμπτον ήθος και χαρακτήρα. Προς τούτο έκαστος Λυκείαρχης προτείνει αριθμόν απολυθέντων και υποβαλόντων αίτησιν συμμετοχής εις τας εξετάσεις...». Βλ. Α.Ν.40 «Περί εισιτηρίων εξετάσεων διά τας Ανωτέρας και Ανωτάτας Σχολάς». ΦΕΚ Α 104, 21-06-1967.

²²⁸ Α.Ν. 59 «Περί καταργήσεως του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου», ΦΕΚ Α 110, 30 -06- 1967.

²²⁹ «Η καταδίκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου εις την συνείδησιν της πλειονότητος του εκπαιδευτικού κόσμου, ως επίσης και εις την συνείδησιν πασών των λοιπών τάξεων του ελληνικού λαού, υπήρξεν οριστική και τελεσίδικος, Η Εθνική Κυβέρνησις ουδέν άλλο έπραξε διά της καταργήσεώς του ειμή να ικανοποιήσει την γενικήν κατακραυγήν κατά του αποτυχόντος, πολυαριθμού και πολυδαπάνου τούτου οργάνου, το οποίον αποκαλούμενον Ινστιτούτον, ουδέ καν ελληνικήν ονομασίαν είχε». Βλ. Δημαράς, Α. (1990), *Η μεταρρύθμιση που δεν...*, τόμος Β', ό.π., σ. 295.

Ο Αναγκαστικός Νόμος 129/1967: Ωστόσο, ο νόμος που σηματοδοτεί την ολοκληρωτική ανατροπή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, επαναφέροντας το εκπαιδευτικό σύστημα στα παλιά και γνωστά αναχρονιστικά του πλαίσια, είναι ο Α.Ν. 129 της 25ης Σεπτεμβρίου 1967, σύμφωνα με τον οποίο βασικός σκοπός της Γενικής Εκπαίδευσης είναι να παρέχει «αγωγήν επί τη βάσει των ιδεωδών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»²³⁰. Με τον Α.Ν. 129 :

- Η υποχρεωτική φοίτηση από εννιάχρονη μετατρέπεται σε εξαετή.
- Καταργείται ο διαχωρισμός της Μέσης εκπαίδευσης και τα Γυμνάσια και Λύκεια μετονομάζονται σε Γυμνάσια κατώτερου και ανώτερου κύκλου με ενιαία διεύθυνση.
- Επανέρχονται οι εισαγωγικές εξετάσεις για το Γυμνάσιο.
- Η δημοτική γλώσσα περιορίζεται στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, ενώ η καθαρεύουσα καθίσταται *το όργανον εκφράσεως, γραπτής και προφορικής, διδασκόντων και διδασκομένων*, στις υπόλοιπες τρεις τάξεις του Δημοτικού και σε όλη τη Μέση, Ανώτερη και Ανώτατη εκπαίδευση.
- Επανέρχονται στον κατώτερο γυμνασιακό κύκλο τόσο τα πρωτότυπα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας όσο και το μάθημα των λατινικών.
- Τα έτη φοίτησης στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες από τρία περιορίζονται και πάλι σε δύο.
- Αποσύρονται όλα τα σχολικά βιβλία που είχαν παραχθεί από τη μεταρρύθμιση του 1964 και επανεκδίδονται τα βιβλία που χρησιμοποιούνταν πριν από το 1963.

Είναι φανερό ότι η αντιμεταρρύθμιση που θεσπίζει η δικτατορία με τον Α.Ν. 129 δεν βασίζεται σε κάποια συγκεκριμένη εκπαιδευτική φιλοσοφία ούτε και αποσκοπεί σε αλλαγή εκπαιδευτικής πολιτικής με στόχο τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Απλά, το καθεστώς των συνταγματαρχών, διακατεχόμενο από μία έντονα αντιδραστική διάθεση απέναντι στη μεταρρύθμιση της Ε.Κ., καταργεί όλα τα εκπαιδευτικά μέτρα που είχε θεσπίσει η τελευταία, προσθέτοντας άλλη μία περίπτωση σε αυτόν τον φαύλο κύκλο μεταρρυθμίσεων και αντιμεταρρυθμίσεων, προόδου και οπισθοχώρησης που χαρακτηρίζει το ελληνικό εκπαιδευτικό γίγνεσθαι του 20ού αιώνα²³¹. Στη συγκεκριμένη, όμως, περίπτωση - ανεξάρτητα από τη σπουδαιότητα ή τα αποτελέσματα αυτής της κατάργησης - υπάρχει μια διαφορά. Η αντιμεταρρύθμιση του απριλιανού καθεστώτος υπήρξε πιο βίαιη, πιο επίμονη και πιο ριζική επειδή η ίδια η μεταρρύθμιση υπήρξε πλήρης και περιεκτική²³². Το μόνο τελικά που δεν ακυρώθηκε ήταν η παροχή δωρεάν παιδείας, η οποία μάλιστα με τον Α.Ν. 96/1967 θα επεκταθεί και στην

²³⁰ Α.Ν.129 «Περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ Α 163, 25- 09- 1967, σ. 211.

²³¹ Δημαράς, Α. (1976), «Προσήλωση στην παράδοση και αντίδραση στην Ελληνική Εκπαίδευση», στο Γ. Γιαννόπουλος - R. Glogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον στρατιωτικό...ό.π.*, σ. 218.

²³² Ο Ε. Παπανούτσος θα πει χαρακτηριστικά: «Οι μόνοι που κατενόησαν τη σημασία της μεταρρύθμισης ήταν οι συνταγματάρχες. Γι' αυτό και το πρώτο τους μέλημα, μόλις κατέλαβαν την εξουσία, ήταν να την καταργήσουν».

Τριτοβάθμια εκπαίδευση²³³. Η απόφαση βέβαια δεν ήταν αθώα. Πέρα από τον λαϊκιστικό χαρακτήρα του μέτρου, το καθεστώς θα εξασφαλίσει με αυτό τον τρόπο τον ουσιαστικό έλεγχο και του περιεχομένου των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων.

Ο προβληματισμός του υπουργικού συμβουλίου για τον ελληνοχριστιανικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης: Την 1η Ιουνίου 1967 συγκροτείται 20μελής επιτροπή υπό την προεδρία του Χ. Μητρέλια για την αναθεώρηση του Συντάγματος, το προσχέδιο του οποίου υποβάλλεται στην κυβέρνηση στις 23 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου. Οι εκτενείς συζητήσεις που ακολουθούν γύρω από τα άρθρα του Συντάγματος που αφορούν την εκπαίδευση, έτσι όπως καταγράφονται στα πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου²³⁴, αφήνουν να διαφανεί όχι μόνο το ιδεολογικό αδιέξοδο του καθεστώτος, αλλά και οι πρώτες αντιφάσεις που συντελούνται στους κόλπους του. Τα θέματα γύρω από τα οποία περιστρέφεται η συζήτηση είναι αφενός ο ιδεολογικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης στα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη, αφετέρου το ζήτημα της γλώσσας. Έτσι, σε επίπεδο υπουργικού συμβουλίου πιστοποιείται ότι ο όρος ελληνοχριστιανικός πολιτισμός μπορεί να είναι η λυδία λίθος της καθεστωτικής ιδεολογίας, αλλά ταυτόχρονα είναι και ένας όρος αδόκιμος και αντιφατικός. Ο Γ. Παπαδόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά: «η βασική έλλειψις διά το σημερινόν Ελληνικόν Έθνος είναι, ότι δεν έχει συστηματοποιηθεί παρά τινός των πνευματικών διδασκάλων του η φιλοσοφία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, επί της οποίας η Ελλάς εστήριξεν τα πεπρωμένα της, τους προσανατολισμούς της και την εν γένει εξέλιξίν της [...]. Υπάρχει παράδοσις και συνείδησις του πολιτισμού τούτου, αλλά δεν υπάρχει η έκφρασις, διά να κρυσταλλώσωμεν τας κατευθύνσεις των αρχών της παιδείας»²³⁵.

Ο προβληματισμός που γεννά ο όρος δημιουργεί δύο τάσεις μέσα στο υπουργικό συμβούλιο. Η πρώτη είναι αυτή που υποστηρίζει τη διαίρεση του όρου. Πρόκειται για μια θέση που δεν προκύπτει από την πεποίθηση της ορθότητάς της, αλλά ως λύση ανάγκης. Στην ουσία πρόκειται για μια συνειδητή επιλογή ανάμεσα σε δύο αμοιβαία κακά : «οι δύο αυτοί όροι (Ελληνικός και Χριστιανικός) αντιμάχονται αλλήλους και ευρίσκονται εις οξείαν αντίθεσιν, εις απόλυτον αντίθεσιν. Επομένως είτε τους ενώσετε είτε όχι, η αντίθεσις υπάρχει. Αλλά η διατύπωσις χωριστά αμβλύνει κάπως την αντίφασιν...»²³⁶. Η δεύτερη θέση είναι αυτή που υποστηρίζει την παραμονή του όρου στο Σύνταγμα ως έχει. Και αυτή η θέση είναι μια λύση ανάγκης, λύση που την υπαγορεύει μια στοιχειώδης αίσθηση συνέπειας απέναντι σ' αυτά τα ιδεώδη, στα οποία το καθεστώς εξέφρασε την πίστη του, αναγορεύοντας τον εαυτόν του ως το μόνο υγιή εγγυητή τους. Η

²³³ Α.Ν. 96 «Περί καθορισμού τρόπου δωρεάν διαθέσεως βιβλίων εις τους φοιτητάς και σπουδαστάς ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1967-68», ΦΕΚ Α 140, 11-08-1967, σ. 903.

²³⁴ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργικόν Συμβούλιον: *Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος 1968*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1971.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 112.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 109. Το παράθεμα ανήκει στον Π. Πιπινέλη, υπουργό Εξωτερικών.

θέση να παραμείνει ο όρος αδιαίρετος είναι προϊόν του ιδεολογικού εγκλωβισμού του καθεστώτος: «επειδή έχομεν θέσει ως ιδεολογικήν βάσιν την Ελλάδα των Ελλήνων Χριστιανών, νομίζω ότι επιβάλλεται να παραμείνει ο όρος αδιαίρετος»²³⁷.

Ελλάς - Ελλήνων - Χριστιανών: Στο σημείο αυτό θα κάνουμε μια μικρή παρένθεση, αναφερόμενοι στο περιβόητο αυτό σύνθημα με το οποίο θα γαλουχηθεί η ελληνική κοινωνία, και όλως ιδιαιτέρως η μαθητιώσα νεολαία. Στις 23 Μαρτίου του 1968 ο Γ. Παπαδόπουλος σε ομιλία του προς τους φοιτητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αφού πρώτα παρουσιάσει τους Έλληνες ως τον περιούσιο λαό «είμεθα κατά κληρονομίαν και παράδοσιν ο περιούσιος λαός, ο οποίος εφώτισε την ανθρωπότητα με τα θαύματα του τελειωτέρου πολιτισμού», θα προβεί στη διαπίστωση ότι αυτός ο λαός έχασε το όραμα του «είναι ανάγκη να το αναζητήσωμεν εκ νέου. Είναι ανάγκη να το επανατοποθετήσωμεν ως τον αντικειμενικόν σκοπόν, προς τον οποίον ευθέως αναφερόμεθα, εφ' όσον λέγομεν και επαρόμεθα ότι είμεθα Έλληνες, απόγονοι των αρχαίων ημών προγόνων». Έτσι, θα καταλήξει στο νέο όραμα-ιδανικό «δεν νομίζω ότι θα ηδύνατο να εύρη διαφορετικήν διατύπωσιν το ιδανικόν των Ελλήνων σήμερον από την έκφρασιν *Ε λ λ ά ς Ε λ λ ή ν ω ν Χ ρ ι σ τ ι α ν ώ ν*. Και αυτό δίδω σήμερον ως σκοπόσημον διά τον Ελληνικόν Λαόν, ως σκοπόν της Επαναστάσεως της 21ης Απριλίου»²³⁸. Το σκοπόσημον, για να ακολουθήσουμε τα λόγια του δικτάτορα, πέρα από την τετριμμένη χρήση - και κατάχρησή - του, δεν είναι διόλου αθώο. Περιέχει τρία βασικά στοιχεία: την καλλιέργεια του πατριωτικού συναισθήματος (Ελλάς), την ενίσχυση της εθνικής-ελληνοκεντρικής συνείδησης (Ελλήνων) και την ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος (Χριστιανών). Και τα τρία αυτά στοιχεία φαίνεται να επιλέγονται με κριτήριο την αντιπαραθετική τους λειτουργία απέναντι στον κομμουνισμό: το πατριωτικό συναίσθημα ενάντια στην αντεθνική δράση των κομμουνιστών, η εθνική συνείδηση ενάντια στους μη Έλληνες μπολσεβίκους και το θρησκευτικό συναίσθημα ενάντια στην αθεΐα της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Το βέβαιο είναι ότι η συνολική τους λειτουργία αποσκοπεί αφενός στην ηθικοποίηση, αφετέρου στον πολιτικό και ιδεολογικό φρονηματισμό των νέων. Με λίγα λόγια, το στρατιωτικό καθεστώς επιδιώκει να διαμορφώσει «καλούς πατριώτες» και «καλούς χριστιανούς», αφοσιωμένους στην πατρίδα και κατ' επέκταση, πειθήνιους και υπάκουους στις επιταγές της πολιτικής εξουσίας.

Επανερχόμενοι στις συζητήσεις του υπουργικού συμβουλίου, θα λέγαμε ότι ο εν γένει προβληματισμός γύρω από τον όρο του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού αντανακλά λιγότερο μια κρίση σε επίπεδο διατύπωσης και περισσότερο το ιδεολογικό κενό του στρατιωτικού καθεστώτος, καθώς και την απουσία μιας συγκροτημένης εκπαιδευτικής πολιτικής που να καθορίζει με

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 112. Το παράθεμα ανήκει στον Στ. Παττακό, Α' αντιπρόεδρο και υπουργό Εσωτερικών. Υποστηριχτές του όρου ως έχει είναι ακόμη ο Λ. Πάτρας, υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας και ο Ε. Τσέλλος, υπουργός Εμπορίου.

²³⁸ Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Β', ό.π., σ. 80.

σαφήνεια τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης. Έτσι, το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες ως σύμβολο του αντικομμουνισμού έρχεται να καλύψει το ιδεολογικό αυτό κενό, αναγορεύοντας τη διαμόρφωση της εθνικοθησκευτικής συνείδησης σε θεμελιώδη σκοπό του σχολείου.

Το γλωσσικό ζήτημα: Η γλώσσα της εκπαίδευσης αποτελεί για το υπουργικό συμβούλιο το δεύτερο θέμα γύρω από το οποίο γίνονται εκτενείς συζητήσεις. Όχι βέβαια γιατί υπήρχαν διαφωνίες ως προς το ποια γλώσσα θα κατοχυρωθεί συνταγματικά, αλλά στον τρόπο με τον οποίο θα γίνει, ώστε να επιφέρει το ελάχιστο πολιτικό κόστος. Απόψεις όπως, «θα μας χαρακτηρίσουν ως σκοταδιστάς όλοι όσοι πιστεύουν εις την δημοτικήν»²³⁹ ή ότι «το θέμα της καθαρεύουσας θα δημιουργήσει μίαν εκρηκτικήν κατάστασιν, χωρίς να προσθέσουμε ουσίαν»²⁴⁰, αντανakλούν με σαφήνεια από τη μια την πρόθεση της δικτατορίας να προχωρήσει στην ονομαστική αναφορά της καθαρεύουσας, ως κατοχυρωμένης από το Σύνταγμα γλώσσας, και από την άλλη τις πολιτικές σκοπιμότητες που την αποτρέπουν να προχωρήσει στην υλοποίηση της βούλησής της²⁴¹. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια δικαιολογείται η επιμονή του υπουργού Παιδείας Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου να διαγραφεί από το άρθρο για τη γλώσσα η πρόβλεψη ότι «πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται», καθώς εμφανίζει μία διάθεση δίωξης της δημοτικής γλώσσας. «Υπεστήριξα την ανάγκη απαλείψεως της τελευταίας ταύτης παραγράφου. Η δημοτική γλώσσα δεν αποτελεί παραφθοράν, αλλά πραγματικότητα, την οποίαν δεν μπορούμε να αρνηθώμεν και να αγνοήσωμεν. Είναι επιστημονικώς και γλωσσολογικώς νόμιμη ελληνική γλώσσα»²⁴². Τελικά η αναφορά αυτή, προϊόν του Συντάγματος του 1911, θα διαγραφεί, αφού όπως διαπιστώνεται «δεν συμφέρει πολιτικώς να υπάρχει αυτή η αντίληψις»²⁴³.

Το Σύνταγμα του 1968 και τα άρθρα που αφορούν την εκπαίδευση: Το νέο Σύνταγμα θα τεθεί τελικά σε ισχύ την 15η Νοεμβρίου του 1968. Αν και από ανεξαρτησίας της Ελλάδας - με εξαίρεση ίσως το Σύνταγμα του 1827 - όλα τα Συντάγματα προέβλεπαν αυστηρό κυβερνητικό έλεγχο στον ένα ή τον άλλο τομέα της εκπαίδευσης, το Σύνταγμα του 1968 με τις σημαντικές προσθήκες αλλά και τις αλλαγές που κομίζει καθιστά τον κυβερνητικό έλεγχο απόλυτο και ασφυκτικό σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης. Έτσι, στο άρθρο 6 του Συντάγματος ορίζεται ότι «Επίσημος γλώσσα του Κράτους και της εκπαίδευσης είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το Σύνταγμα και τα κείμενα της ελληνικής νομοθεσίας», δηλαδή η καθαρεύουσα. Το στρατιωτικό καθεστώς, μετά από εκτενείς όπως είδαμε συζητήσεις, θα καταφύγει τελικά στο Συνταγματικό άρθρο 107 του

²³⁹ *Πρακτικά συζητήσεων...*, ό.π., σ. 512. Το παράθεμα ανήκει στον Ε. Τσέλλο, υπουργό Εμπορίου.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 513. Το παράθεμα ανήκει στον Ν. Μακαρέζο, υπουργό Συντονισμού.

²⁴¹ Φυσικά υπάρχει και η σκληρή άποψη όπως αυτή εκφράζεται από τον υπουργό Εξωτερικών Π. Πιτινέλη, ο οποίος υποστηρίζει την ονομαστική αναφορά της καθαρεύουσας στο Σύνταγμα: «πιστεύω ότι σήμερον κατ' εξοχήν είναι η ευκαιρία κατά την οποία δυνάμεθα να είπωμεν και να κάνωμεν κάτι. Άλλως θα είναι έλλειψις τόλμης και έλλειψις επαναστατικής συνειδήσεως, εάν φοβηθώμεν μήπως παρεξηγηθώμεν». Βλ. *Πρακτικά συζητήσεων...*, ό.π., σ. 516.

²⁴² *Πρακτικά συζητήσεων...*, ό.π., σ. 677. Το παράθεμα ανήκει στον Θ. Παπακωνσταντίνου.

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 680. Το παράθεμα ανήκει στον Ε. Τσέλλο.

1911 (πανομοιότυπο απαντάται και στο σύνταγμα του 1952), όπου χωρίς να γίνεται άμεση αναφορά κατοχυρώνεται η καθαρεύουσα. Η αποφυγή της ονομαστικής της αναφοράς υπαγορεύεται ολοφάνερα από λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Η συνεχής και άκαρπη προσπάθεια νομιμοποίησης του καθεστώτος και η αρνητική πολιτική απήχηση που θα είχε μια τέτοια ενέργεια μέσα στους οπαδούς του δημοτικισμού δεν επέτρεψε τελικά στο καθεστώς να προχωρήσει στην ονομαστική αναφορά της κατοχυρωμένης από το Σύνταγμα γλώσσας²⁴⁴.

Παρ' όλα αυτά, στο άρθρο 6 του εν λόγω Συντάγματος υπήρχε μια σημαντική προσθήκη σε σχέση με τα προηγούμενα Συντάγματα. Η καθαρεύουσα για πρώτη φορά θα κατοχυρωθεί συνταγματικά και ως γλώσσα της εκπαίδευσης, διάταξη που δεν μπόρεσε να επιβληθεί στο Σύνταγμα του 1911, το οποίο μέσα στη δίνη του γλωσσικού ανταγωνισμού θα εγκαινιάσει τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας. Στο εύλογο ερώτημα, για ποιο δηλαδή λόγο το δικτατορικό καθεστώς επιλέγει να πρωτοτυπήσει, με ακραίο, μάλιστα, τρόπο στο θέμα της γλώσσας και να πραγματοποιήσει στα 1968 ό,τι δεν αποτολμήθηκε στα 1911, η απάντηση είναι το προηγούμενο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Ένωσης Κέντρου. Αποδεικτικό αυτού είναι η εισήγηση του υπουργού Συντονισμού Ν. Μακαρέζου «να μην έρχεται ο οιοσδήποτε Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Παιδείας (υπονοεί τον Ε. Παπανούτσο) και καθιερώνει εις τα Δημοτικά Σχολεία την γλώσσαν που ενδεχομένως θα οδηγήσει εις μοιραία αποτελέσματα»²⁴⁵. Ήταν διάχυτη λοιπόν η πίστη, ότι η συνταγματική μνεία στη γλώσσα της εκπαίδευσης θα λειτουργούσε ως φραγμός για την όποια απόπειρα στο μέλλον να καθιερωθεί η δημοτική ως γλώσσα της εκπαίδευσης.

Στο άρθρο 17 του Συντάγματος (§1) ορίζεται ότι η παιδεία αποσκοπεί «εις την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των αξιών του ελληνικού και του χριστιανικού πολιτισμού». Βλέπουμε ότι τελικά υπερισχύει η άποψη της παραμονής και διαίρεσης του όρου, που εκφράζει και την προσωπική αντίληψη του Γ. Παπαδόπουλου, ο οποίος υπερασπίζεται την άποψη ότι «εάν διασπάσωμεν τον όρον “Ελληνοχριστιανικός”, έχομεν αναφοράν εις δύο θεωρίας, τας αρχάς των οποίων συνυφαίνωμεν αρμονικώς αντί να έχωμεν ένα νεφέλωμα κοσμοθεωρητικών [...]. Και επί τη βάσει τούτων να αποβλέψωμεν εις την κατεύθυνσιν της εθνικής αγωγής των Ελλήνων, διά να δημιουργήσωμεν ένα νέον ξεκίνημα, μίαν νέαν αφετηρίαν, η οποία θα είναι σαφώς εθνική»²⁴⁶. Ενώ όμως στο Σύνταγμα του 1952 οι αξίες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού αφορούσαν αποκλειστικά και μόνο τη διδασκαλία στα σχολεία της Μέσης και Στοιχειώδους εκπαίδευσης, στο Σύνταγμα του 1968 οι αξίες του ελληνικού και χριστιανικού πολιτισμού, ως κατευθυντήριες αρχές και βασικοί στόχοι της

²⁴⁴ Χαραλάμπους, Δ. (1990), *Εκπαιδευτική πολιτική και ...*, ό.π., σ. 257-58.

²⁴⁵ *Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος 1968*, ό.π., σ. 505.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 112.

εκπαίδευσης, επεκτείνονται για πρώτη φορά και στην ανώτατη παιδεία²⁴⁷. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κ. Βρυώνης, ένας από τους κύριους εκφραστές του καθεστώτος «διά της επεκτάσεως του σκοπού της παιδείας και εις την ανώτατην εκπαίδευσιν, η νεολαία της ανωτάτης εκπαιδεύσεως περιλαμβάνεται και αυτή εις την καθοριζομένην ελληνοχριστιανικήν αγωγήν και δεν εγκαταλείπεται εις τα ποικίλα φθοροποιά ρεύματα»²⁴⁸.

Το Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας: Η παράγραφος 3 του άρθρου 17 του Συντάγματος αποτελεί μία ακόμη προσθήκη του δικτατορικού καθεστώτος, η οποία ορίζει ότι «ο προορισμός των γενικών γραμμών της εθνικής πολιτικής επί της παιδείας ενεργείται, καθ' α ο νόμος ορίζει, μετά γνώμιν Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας». Το Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις συζητήσεις του υπουργικού συμβουλίου²⁴⁹, προορίζεται να λειτουργήσει ως τροχοπέδη σε ενδεχόμενη κυβερνητική αλλαγή και πάνω απ' όλα να διαφυλάξει τον ιδεολογικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα 793/1971, που εκδίδεται κατ' εφαρμογή της συνταγματικής αυτής διάταξης, το Εθνικό Συμβούλιο συγκαλείται και προεδρεύεται υπό του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, ενώ τακτικά μέλη του, εκτός από τους εκπροσώπους των τριών βαθμίδων της δημόσιας εκπαίδευσης²⁵⁰, είναι ο πρόεδρος του Συνταγματικού Δικαστηρίου και ο αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων²⁵¹. Η σύνθεση του δεν αντανάκλα μόνο τη μέριμνα του καθεστώτος για τη διαφύλαξη του ιδεολογικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης, αλλά και την, με τον επισημότερο θα λέγαμε τρόπο, αναγνώριση του ρόλου της εκκλησίας ως εγγυητή και θεματοφύλακα των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

Ο ασφυκτικός έλεγχος των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων: Τέλος, η παράγραφος 4 του άρθρου 17 του Συντάγματος καθιστά φανερή την πρόθεση των συνταγματαρχών για τον έλεγχο και την εποπτεία των Πανεπιστημίων. Αν και αναγνωριζόταν η αρχή της αυτοδιοίκησης των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, τα τελευταία θα λειτουργούσαν «υπό την εποπτείαν του Κράτους», την οποία θα ασκούσε ο εκάστοτε υπουργός Παιδείας «διά κυβερνητικού επιτρόπου» που θα διοριζόταν σε καθένα από αυτά²⁵². Ο θεσμός του κυβερνητικού επιτρόπου δεν ήταν άγνωστος.

²⁴⁷ *Σύνταγμα 1952*, ΦΕΚ Α 1, άρθρο 16§2, σ.5 : «Εις πάντα τα σχολεία Μέσης και Στοιχειώδους εκπαιδεύσεως η διδασκαλία αποσκοπεί ...». *Σύνταγμα 1968*, ΦΕΚ Α 267, άρθρο 17§1, σ. 2034: «Η παιδεία τελεί υπό την ανώτατην εποπτείαν του Κράτους ... σκοπεύει δε...».

²⁴⁸ Βρυώνης, Κ. (1969), *Ιδεολογικά και ...*, ό.π., σ. 44.

²⁴⁹ *Πρακτικά συζητήσεων ...*, ό.π., σ. 112-121.

²⁵⁰ Ο Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο Πρύτανης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνίου, ο αρχαιότερος Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσεως και ο αρχαιότερος Γενικός Επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαίδευσεως. Βλ. Ν.Δ.793 «Περί Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας», άρθρο 1(§2), ΦΕΚ Α 1, 1-01-1971.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 2.

²⁵² «Τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, λειτουργούν υπό την εποπτείαν του Κράτους και ενισχύονται οικονομικώς υπ' αυτού. Οι καθηγηταί των είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Αι αρχαί των εκλέγονται παρά των τακτικών καθηγητών αυτών. Την κρατικήν εποπτείαν επί των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ασκεί ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων διά κυβερνητικού επιτρόπου, ως νόμος ορίζει». Βλ. *Σύνταγμα 1968*, ΦΕΚ Α 267, άρθρο 17 (§4), σ. 2034.

Θεσπίστηκε για πρώτη φορά από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1930. Η χούντα θα τον επαναφέρει με την Συντακτική Πράξη ΚΗ' του 1968²⁵³. Θα πρέπει δε να επισημάνουμε ότι ο ρόλος των κυβερνητικών επιτρόπων στα Α.Ε.Ι ήταν κάθε άλλο παρά διακοσμητικός. Για την ακρίβεια, παρακολουθούσαν όλες τις συνεδριάσεις των συλλογικών οργάνων, εξέφραζαν άποψη επί των ακαδημαϊκών θεμάτων, την οποία και φρόντιζαν να επικρατήσει, έλεγχαν και «συμβούλευαν» τη διοίκηση, αποτελούσαν με λίγα λόγια το μάτι της χούντας σε κάθε Α.Ε.Ι. Συνήθως δε επίτροποι διορίζονταν εν αποστρατεία αξιωματικοί²⁵⁴.

Ο διορισμός και η παύση των ακαδημαϊκών λειτουργών: Επιπλέον, με μία σειρά νόμων, που εκδίδονται κατ' εφαρμογή των συνταγματικών αυτών διατάξεων, καταστρατηγείται ανοικτά, για πρώτη φορά στα ελληνικά εκπαιδευτικά δρώμενα, η αρχή της εκλογής των πανεπιστημιακών αρχών από τους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Η αρχή γίνεται με τη Συντακτική Πράξη ΙΕ' του 1967, σύμφωνα με την οποία η δικτατορική κυβέρνηση μπορεί να διορίζει τους πανεπιστημιακούς καθηγητές πέρα και παρά τη θέληση των τακτικών καθηγητών των ενδιαφερόμενων σχολών. Ακολουθεί μια δέσμη Συντακτικών Πράξεων (Ε'/1967, Ι'/1967, ΛΓ'/1968, ΛΔ'/1968), που καθορίζουν τις ολοένα και κατευθυνόμενες από την κυβέρνηση επιλογές των νέων καθηγητών²⁵⁵. Διερωτάται κανείς γιατί χρειάστηκαν τόσες και διαφορετικές συντακτικές πράξεις για να επιτευχθεί το ζητούμενο, που δεν ήταν παρά η δημιουργία μιας φίλα προσκείμενης προς το δικτατορικό καθεστώς καθηγητικής τάξης. Πιθανόν η σταδιακή θέσπιση μη ακαδημαϊκών τρόπων επιλογής καθηγητών να οφείλεται στην προσπάθεια να μην φανεί εξαρχής το μέγεθος της αυθαιρεσίας, ενώ ταυτόχρονα οι συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες καθιστούσαν όλο και μεγαλύτερη την ανασφάλεια των εν ενεργεία καθηγητών, γεγονός που τους καθιστούσε περισσότερο ευάλωτους. Από τη στιγμή που απώτερος στόχος του απριλιανού καθεστώτος είναι ο πλήρης έλεγχος της ανώτατης παιδείας, είναι φυσικό οι εν λόγω προσλήψεις να συνοδεύονται και από αντίστοιχες απολύσεις. Οι «εκκαθαριστικές επιχειρήσεις» ξεκινούν όταν το καθεστώς αποφασίζει να θέσει σε διαθεσιμότητα τους ακαδημαϊκούς λειτουργούς, των οποίων η συμπεριφορά κρίνεται ιδεολογικά έκνομη και ασυμβίβαστη προς την ιδιότητά τους²⁵⁶, ενώ με τη Συντακτική Πράξη Θ'/1967

²⁵³ Με βάση τη Συντακτική αυτή Πράξη, τη θέση του Κυβερνητικού Επιτρόπου μπορεί να καταλάβει «ο διατελέσας τακτικός καθηγητής Πανεπιστημίου ή άλλου ΑΕΙ, εν ενεργεία ή συνταξιούχος ανώτατος δημόσιος πολιτικός ή στρατιωτικός υπάλληλος ή ανώτατος δικαστικός εν γένει λειτουργός ή επιστήμων ανεγνωρισμένου κύρους», ενώ η θητεία τους είναι πενταετής. Βλ. Συντακτική Πράξη ΚΗ' «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως της ΙΕ'/1967 Συντακτικής Πράξεως», ΦΕΚ Α 202, 13-09-1968, άρθρο 36 (§1), σ 102.

²⁵⁴ Κρίμπας, Κ. (2003), «Ανώτατη παιδεία και έρευνα», στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, έργο συλλογικό, τόμος 9ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 163.

²⁵⁵ Η συγκεκριμένη τακτική αφορά και την επιλογή του βοηθητικού διδακτικού προσωπικού. Με τον Α.Ν. 553 «Περί του βοηθητικού διδακτικού προσωπικού των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων» (ΦΕΚ Α 210, 20-09-1968), ως προϋποθέσεις για την κατάληψη των σχετικών θέσεων προσδιορίζονται η «ηθική καταλληλότητα» και ο πρότερος «ανεπίληπτος» βίος των υποψηφίων, οι οποίοι μάλιστα υποχρεώνονται και στην επιβολή έγγραφης σχετικής δήλωσης. Βλ. Παπαπάνος, Κ. (1970), *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα: Pierce College, σ. 380-1.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 377.

αποφασίζεται η απόλυση όσων - θεωρούνται ότι - εμφορούνται από κομμουνιστικές και αντεθνικές ιδέες. Έτσι τον Ιανουάριο του 1968 απολύονται 56 καθηγητές και υφηγητές, ενώ μέχρι τα τέλη του 1969 υπολογίζεται ότι με διάφορες μεθοδεύσεις (απολύσεις, παραιτήσεις, πρόωρη συνταξιοδότηση) αποχωρεί από την ενεργό υπηρεσία μία ομάδα καθηγητών και υφηγητών που πλησιάζει το 30% του συνολικού αριθμού των προ της δικτατορίας²⁵⁷. Παράλληλα, με το Ν.Δ. 670/1970 αποφασίζεται ότι οι Πρυτάνεις και οι Κοσμήτορες των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων δεν θα εκλέγονται πλέον από τις Συγκλήτους, αλλά θα διορίζονται από το, υπό κατάληψη, κράτος²⁵⁸.

Η προσπάθεια ελέγχου και χειραγώγησης των φοιτητών: Ο περιορισμός της ανεξαρτησίας των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων δεν αφορά φυσικά μόνο το διδακτικό προσωπικό, αλλά και το σώμα των φοιτητών. Τον Ιανουάριο του 1969 τίθεται σε εφαρμογή το Ν.Δ. 93, το οποίο αναφέρεται στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των φοιτητών. Αναφορικά με την εκπροσώπηση των φοιτητών ορίζεται ο διορισμός και όχι η εκλογή των διοικητικών συμβουλίων των συλλόγων τους, γεγονός που ισοδυναμεί με την ουσιαστική κατάργηση των φοιτητικών συλλόγων. Η δε συμμετοχή των εκπροσώπων τους στις συνεδριάσεις της Συγκλήτου επιτρέπεται αποκλειστικά και μόνο στις περιπτώσεις που συζητούνται φοιτητικά θέματα ενώ δεν συνοδεύεται με το δικαίωμα της ψήφου. Σύμφωνα μάλιστα με το άρθρο 124 του διατάγματος, το οποίο προβαίνει σε ακριβέστερες διευκρινίσεις σχετικά με το φοιτητικό συνδικαλισμό, οι φοιτητές για την πραγματοποίηση των συναθροίσεών τους θα πρέπει να ενημερώνουν λεπτομερώς τον Πρύτανη ή τον Κοσμήτορα της Σχολής, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη σχετική άδεια. Στις περιπτώσεις που οι φοιτητές παραβλέπουν το εν λόγω τυπικό υφίστανται ανάλογες πειθαρχικές κυρώσεις, ενώ αντίστοιχες κυρώσεις αντιμετωπίζουν και όσοι επιτρέπουν την προσέλευση, σε φοιτητικές εκδηλώσεις, ατόμων που δεν έχουν τη φοιτητική ιδιότητα, καθώς και όσοι μετέχουν σε συναθροίσεις που στοχεύουν στη διάδοση ανατρεπτικών ιδεών²⁵⁹. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε και το γεγονός ότι στις συνελεύσεις παρευρίσκονται πάντα «μυστικοί» της Ασφάλειας, που κάνουν πιο αποτελεσματική την παρουσία τους αποκαλύπτοντας την ιδιότητά τους παρά κρύβοντας την, τότε οι μη ακαδημαϊκές δραστηριότητες των φοιτητών περιορίζονται στο να σχεδιάζουν εκδρομές, να συμμετέχουν σε επίσημες τελετές και να εκδίδουν ανακοινώσεις σχετικά με τις εξετάσεις²⁶⁰. Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι οι φοιτητές μεταβάλλονται σε πειθήνια και άβουλα όργανα του καθεστώτος. Οι πλείστες διώξεις των φοιτητών για συμμετοχή τους σε συλλόγους που αρνούνται να συμβιβαστούν ή σε δραστήριες αντιστασιακές οργανώσεις, μαρτυρά ακριβώς το αντίθετο.

²⁵⁷ Κριμπάς, Κ. (2003), «Ανώτατη παιδεία και έρευνα», στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού...*, ό.π., σ. 162.

²⁵⁸ Ν.Δ. 670 «Περί τροποποίησης διατάξεων τινών της Νομοθεσίας 'περί Διοικήσεως της Εκπαιδεύσεως'», ΦΕΚ Α 208, 3-10-1970.

²⁵⁹ Ν.Δ. 93 «Περί των δικαιωμάτων και των καθηκόντων των φοιτητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», ΦΕΚ Α 8, 22-01-1969, άρθρο 114 (§§ 1 και 2), σ. 101-103.

²⁶⁰ Δημαράς, Α. (1976), «Προσήλωση στην παράδοση ...», στο *Η Ελλάδα κάτω από τον στρατιωτικό...*, ό.π., σ. 225.

Το εν λόγω διάταγμα απειλούσε ακόμη με πειθαρχικές διώξεις, που μπορούσαν να φτάσουν έως και τον οριστικό αποκλεισμό από όλα τα πανεπιστήμια της χώρας, κάθε φοιτητή που θα προέτρεπε τους συναδέλφους του σε αποχή από τις παραδόσεις ή που θα συμμετείχε σε αποχή ή που θα συμπεριφερόταν «κατά τρόπον προσβάλλοντα τας θεμελιώδεις αρχάς της πολιτείας και την αξιοπρέπεια του Πανεπιστημίου» ή που θα επιδίωκε την εφαρμογή ιδεών που αποσκοπούσαν στην ανατροπή «δι' οιοδήποτε μέσου του υπάρχοντος πολιτικού καθεστώτος και κοινωνικού συστήματος»²⁶¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του πνεύματος που επιδίωκε το καθεστώς να επιβάλλει στον πανεπιστημιακό χώρο είναι η άποψη του δικτάτορα, όταν τον Ιανουάριο του 1968, παραπέμποντας σε πρακτικές περασμένων δεκαετιών, τότε που οι δηλώσεις των «μετανοημένων» κομμουνιστών διαβάζονταν στις εκκλησίες των χωριών, θα πει απευθυνόμενος προς τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: «Ο Έλλην φοιτητής πρέπει να σκέπτεται ότι θα είναι βαρύτερα ποινή δι' αυτόν από την αποβολήν από το Πανεπιστήμιον, το να αποστείλῃ ο Πρύτανης ένα έγγραφον εις το χωρίον του, το οποίο θα διαβασθῇ από τον παπά εις το εκκλησίασμα»²⁶².

Ο νόμος αυτός, που εφαρμόστηκε αυστηρά κατά των αντιφρονούντων φοιτητών, συμπληρώθηκε με ένα διάταγμα μοναδικό στα πανεπιστημιακά χρονικά της χώρας, το 1347/1973, το οποίο εξουσιοδοτούσε τον υπουργό Εθνικής Αμύνης να καλεί στο στρατό, διακόπτοντας την αναβολή κατάταξής τους, όλους τους σπουδαστές που απείχαν από τις παραδόσεις και τις εξετάσεις ή που προέτρεπαν τους συναδέλφους τους σε τέτοια αποχή, και αυτό ανεξάρτητα από κάθε πειθαρχική δίωξη²⁶³. Το διάταγμα αυτό, που εκδόθηκε στις 10 Φεβρουαρίου του 1973 για να εμποδίσει την ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος, εφαρμόστηκε αυστηρά τους μήνες που ακολούθησαν, χωρίς όμως να πετύχει τους στόχους για τους οποίους το προόριζαν οι εμπνευστές τους²⁶⁴. Αντίθετα, δέκα ημέρες αργότερα (21-22 Φεβρουαρίου), το συγκεκριμένο διάταγμα θα πυροδοτήσει μια σειρά έντονων αντιδράσεων εκ μέρους των φοιτητών, που θα οδηγήσουν στην κατάληψη της Νομικής Σχολής και στη βίαιη κατάλυση της από την αστυνομία. Η πρωτοπορία των φοιτητών στην όλη αντιδικτατορική δραστηριότητα και οι μεγάλες φοιτητικές εξεγέρσεις, με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου, θα αποδείξουν ότι ο μεγαλύτερος φόβος του απριλιανού καθεστώτος, το οποίο έβλεπε τους φοιτητές ως εν δυνάμει εχθρούς του, ικανούς να αμφισβητήσουν όχι μόνο το ιδεολογικό του οικοδόμημα αλλά και την ίδια του την ύπαρξη, κάθε άλλο παρά αβάσιμος ήταν.

²⁶¹ Ν.Δ.93 «Περί των δικαιωμάτων ...», ό.π., άρθρο 120 (§§5,6,7), σ.102.

²⁶² Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Α, ό.π., σ. 110-11.

²⁶³ Ν.Δ. 1347 «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 18 του Ν.Δ. 720/1970», ΦΕΚ Α 35, 10-02-1973.

²⁶⁴ Αλιβιζάτος, Ν. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί...*, ό.π., σ. 655.

Το πολυδαίδαλο διοικητικό σύστημα της Στοιχειώδους και Μέσης εκπαίδευσης: Αν η νομοθετική δράση του δικτατορικού καθεστώτος, αναφορικά με την Ανώτατη εκπαίδευση, χαρακτηρίζεται από την επιδίωξη της μεγιστοποίησης της άσκησης εποπτείας και ελέγχου του πανεπιστημιακού χώρου, τότε σε ότι αφορά τη Στοιχειώδη και Μέση εκπαίδευση ο κρατικός έλεγχος καθίσταται ακόμη πιο άμεσος και απροκάλυπτος. Συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της επταετίας, με μια δέσμη νομοθετικών ρυθμίσεων²⁶⁵, επιτυγχάνεται η συγκρότηση ενός συγκεντρωτικού, δαιδαλώδους και γραφειοκρατικού συστήματος διοίκησης και εποπτείας της εκπαίδευσης. Παντοδύναμο κεντρικό όργανο, σύμφωνα με το άρθρο 3 του Ν.Δ. 651 του 1970, ορίζεται το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, με έργα αποφασιστικής, γνωμοδοτικής και εποπτικής αρμοδιότητας, συνεπικουρούμενο από τα Ανώτερα Περιφερειακά Συμβούλια Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης με ανάλογες αρμοδιότητες στα όρια κάθε Ανώτερης Εκπαιδευτικής Περιφέρειας²⁶⁶.

Επιτήρηση και πειθάρχηση των Εκπαιδευτικών: Ωστόσο, όσο συγκεντρωτικό και αν είναι ένα εκπαιδευτικό σύστημα, σε ότι αφορά τα κέντρα λήψης αποφάσεων και σχεδιασμού της εκπαιδευτικής πολιτικής, οι εκπαιδευτικοί είναι εκείνοι που καλούνται κάθε φορά να υλοποιήσουν τους εκάστοτε εκπαιδευτικούς στόχους, πόσο μάλλον όταν αυτή η πολιτική ασκείται από ένα δικτατορικό καθεστώς. Έτσι, στα χρόνια της επταετίας η ιδεολογική πίεση που υφίστανται οι εκπαιδευτικοί ξεπερνά κάθε προηγούμενο στα εκπαιδευτικά δρώμενα της χώρας. Τον Οκτώβριο του 1967 ο υπουργός Παιδείας Κ. Καλαμπόκιας, απευθυνόμενος με εγκύκλιό του στους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων, τους αναθέτει την εθνική αποστολή της ποδηγέτησης των νέων «εις τας αιώνιας αξίας του Ελληνοχριστιανικού μας πολιτισμού», αφού όπως επισημαίνει «έργο σας δεν είναι να μεταδίδετε ξηράς γνώσεις, αλλά να φρονιματίζετε τους μαθητάς δια των εθνικών, θρησκευτικών και ηθικοπλαστικών αξιών»²⁶⁷.

Η Εγκύκλιος του υπουργού ακολουθείται από μια σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων, μέσα από τα οποία η χούντα θα επιδοθεί σε μια προγραμματισμένη ιδεολογική επιχείρηση με διττό στόχο: αφενός την πειθάρχηση και αφετέρου την ενσωμάτωση του διδακτικού προσωπικού²⁶⁸. Με θεσμικό άλλοθι τις διατάξεις του άρθρου 6 του Α.Ν. 4/1967 «Περί αποκαταστάσεως της ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των Δημοσίων Υπηρεσιών» θα τεθούν σε διαθεσιμότητα εκπαιδευτικοί, που

²⁶⁵ Α.Ν. 129/67(ΦΕΚ Α 163), Α.Ν. 375 «Περί ρυθμίσεως ζητημάτων τινών προκύπτόντων κατά την εφαρμογή του Α.Ν. 129/1967» (ΦΕΚ Α 81, 17-04-1968), Ν.Δ. 651/70 (ΦΕΚ Α179).

²⁶⁶ Σύμφωνα με το άρθρο 5 του Ν.Δ. 651 η χώρα διαιρείται σε δέκα Ανώτερες Εκπαιδευτικές Περιφέρειες (ΑΕΠ), με έδρα την Αθήνα (2 ΑΕΠ), τη Θεσσαλονίκη (2 ΑΕΠ), Πειραιά, Πάτρα, Λάρισα, Ιωάννινα, Καβάλα και Ηράκλειο. Σε κάθε Εκπαιδευτική Περιφέρεια τοποθετείται ο Επόπτης αυτής με βαθμό Εκπαιδευτικού Συμβούλου, ένας Γενικός Επιθεωρητής της Μέσης Εκπαίδευσης και ένας Γενικός Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης. Βλ. Ν.Δ. 651 «Περί οργανώσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και διοικήσεως του προσωπικού αυτής», ΦΕΚ Α 179, 29-08-1970.

²⁶⁷ Εγκύκλιος του υπουργού Παιδείας Κ. Καλαμπόκια «Περί του ρόλου και της αποστολής των εκπαιδευτικών», αριθμός υπουργικής απόφασης 141570/118, ΥΠΕΠΘ, 5 Οκτωβρίου 1967.

²⁶⁸ Ανδρέου, Α. - Παπακωνσταντίνου, Γ. (1994), *Εξουσία και οργάνωση - διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, σ. 282.

μέχρι την επιβολή της δικτατορίας διέθεταν εύφημες μνείες για τη επιστημονική και κοινωνική δράση τους²⁶⁹. Ενδεικτικά, στις 21 Φεβρουαρίου του 1968 κοινοποιείται από το Υπουργείο Παιδείας η απόλυση του διευθυντή της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Τριπόλεως Κωνσταντίνου Χάρη, λόγω ελλείψεως του «απαιτούμενου ηθικού κύρους διά την άσκησιν των καθηκόντων του»²⁷⁰. Νεότερο έγγραφο (αριθ. πρωτ. 18064/ 7-12-68) εξηγούσε στον ενδιαφερόμενο γιατί δεν «εκέκτητο το απαιτούμενον ηθικόν κύρος». Διότι «...ενετάχθητε εις τον ΕΛΑΣ ως διαφωτιστής, ειργάσθητε υπέρ του ΚΚΕ, ελάβατε μέρος εις το Δεκεμβριανόν κίνημα [...] υπήρξατε όργανο του τότε (1964) Γενικού Γραμματέως του υπουργείου Παιδείας, οργανωτού της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως και ειργάσθητε μετά φανατισμού υπέρ αυτής...». Ανάλογες αγγελικές ρήσεις θα ακούσουν και άλλοι εκπαιδευτικοί, όπως οι Αλ. Καρανικόλας, Αν. Κατσουρός, Κ. Παπανικολάου. Το αμάρτημά τους : η συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1964²⁷¹.

Με το Ν.Δ. 750/70 που αναφέρεται στο πειθαρχικό δίκαιο των δημοσίων υπαλλήλων, δομείται ένα ασφυκτικό πλαίσιο δράσης των κρατικών λειτουργών εντός και εκτός υπηρεσίας, με προφανή σκοπό τη συμμόρφωση και υποταγή τους στην εξουσία και την οριοθετημένη δράση τους. Μεταξύ των πειθαρχικών αδικημάτων συγκαταλέγονται « η έλλειψις πίστεως και αφοσιώσεως προς την Πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη ..., η επιδίωξις της ανατροπής ή υπονομεύσεως του υφιστάμενου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος ..., η πάσα πολιτικού χαρακτήρος ενέργεια αποτελούσα δημόσιαν εκδήλωσιν πολιτικών φρονημάτων ή άσκησιν πολιτικού προσηλυτισμού...»²⁷².

Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών από τους Επιθεωρητές: Σύμφωνα με το Ν.Δ. 651/70, η εποπτεία του εκπαιδευτικού προσωπικού ασκείται ιεραρχικά από Επιθεωρητές, Νομαρχιακούς Επιθεωρητές, Αναπληρωτές Γενικούς Επιθεωρητές και Γενικούς Επιθεωρητές²⁷³, όπου η αύξηση των εποπτικών θέσεων δεν έχει άλλο στόχο παρά την καλύτερη και αποδοτικότερη αστυνόμευση των εκπαιδευτικών. Μέσα σ' αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο ελέγχου ιδιαίτερη σημασία αποκτά η έννοια της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών, η οποία όπως είδαμε καθιερώνεται για πρώτη φορά το 1895, όταν εισάγεται ο θεσμός των επιθεωρητών. Το 1970, με υπουργική απόφαση, το καθεστώς θεσπίζει ειδικό έντυπο αξιολόγησης των εκπαιδευτικών, τη λεγόμενη «Έκθεση Υπηρεσιακής Ικανότητας». Το έντυπο αξιολόγησης υπογράφει, για πρώτη φορά, ο Διευθυντής του σχολείου ως αξιολογητής και ο Επιθεωρητής ως «Γνωματεύων», οι οποίοι πρέπει από κοινού να

²⁶⁹ Α.Ν.4 «Περί αποκαταστάσεως της ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των Δημόσιων Υπηρεσιών και Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, Οργανισμών κ.λ.π.», ΦΕΚ Α 67, 10-05-1967.

²⁷⁰ «Ανακοινούμεν εις ημάς ότι απελύθη της υπηρεσίας καθ' όσον δεν κέκτησθε το απαιτούμενον ηθικόν κύρος διά την άσκησιν των καθηκόντων σας». Βλ. Υπουργική απόφαση υπ' αριθμόν 18064, ΥΠΕΠΘ, 16-02- 1968.

²⁷¹ Βώρος,Φ.Κ., Από την Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: Ένα κεφάλαιο μεγαλείου και οδύνης, στο <http://www.voros.gr>.

²⁷² Ν.Δ. 750 «Περί του Πειθαρχικού Δικαίου των υπαλλήλων του Δημοσίου και των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου», ΦΕΚ Α 281, 21-12-1970.

²⁷³ Ν.Δ.651, «Περί οργανώσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και διοικήσεως του προσωπικού αυτής», ΦΕΚ Α 179, 29-08-1970.

επαγρυπνούν για την «ηθικότητα και ακμαιότητα του ηθικού και εθνικού φρονήματος» του διδακτικού προσωπικού και των μαθητών²⁷⁴.

Οι αξιολογήσεις των επιθεωρητών γίνονταν με βάση αφενός την επιστημονική, διδακτική και διοικητική ικανότητα, αφετέρου την ευσυνειδησία, τη συμπεριφορά και την κοινωνική δράση των εκπαιδευτικών. Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογιώργο «αν ξεφυλλίσουμε τις εκθέσεις αξιολόγησης των επιθεωρητών της συγκεκριμένης περιόδου θα συγκεντρώσουμε ένα χαρακτηριστικό θησαυρό: υπάκουος, εχέμυθος, ειλικρινής, τίμιος, πρόθυμος, προσεκτικός, νομιμόφρων, νομοταγής, εθνικόφρων»²⁷⁵. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί σε δύο βασικά συμπεράσματα : πρώτον, οι τομείς τους οποίους αξιολογούν οι επιθεωρητές δεν αφορούν τη διδακτική αλλά την εξω-διδακτική ικανότητα των εκπαιδευτικών, όπως το ήθος, τα πολιτικά τους φρονήματα, την εμφάνισή τους, το πόσο υποταγμένοι είναι στο καθεστώς και πόσο πειθήνια ακολουθούν τις διαταγές των ανωτέρων τους και δεύτερον, ότι όλοι οι εκπαιδευτικοί κρίνονται με θετικούς χαρακτηρισμούς, γεγονός που σημαίνει ότι έχουν αναγκαστικά προσαρμοστεί στο πρότυπο του εκπαιδευτικού που επιτάσσει το καθεστώς. Αξίζει σ' αυτό το σημείο να δούμε κάποιες από τις εκθέσεις αξιολόγησης²⁷⁶ :

- *«Διάγει βίον αδιάβλητον και δεν ασχολείται με αλλότρια έργα. Είναι νομιμόφρων και έχειται στερρώς των εθνικοθησκευτικών αρχών».*
- *«Είναι ευγενεστάτη, μειλίχια, προσήνης, ήρεμος και ταπεινή. Διάγει βίον οικογενειακόν σύμφωνα με τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη και κινείται εθνοπρεπώς».*
- *«Η ενδυμασία της διδασκαλίσσης είναι ευπρεπής και κινείται εντός του Χριστιανικού ήθους».*
- *«Σέβεται τας παραδόσεις και ευλαβείται τα θεία και ιερά. Εκκλησιάζεται τακτικώς και ενδιαφέρεται ζωηρώς διά τον εθνικόν φρονηματισμόν και την καλλιέργειαν χριστιανικής συνειδήσεως εις τους μαθητάς και τους κατοίκους».*
- *«Ως οικογενειάρχης είναι άριστος, ως χριστιανός λίαν ευσεβής και ως πατριώτης λίαν εξαίρετος. Εμφορεύεται υπό υγιών Εθνικών και Κοινωνικών Φρονημάτων».*

Από τις παραπάνω εκθέσεις είναι φανερό ότι η πίστη και η αφοσίωση των εκπαιδευτικών στα Ελληνοχριστιανικά ιδεώδη ανάγεται σε βασικό κριτήριο του υπό αξιολόγηση ήθους τους και κατά συνέπεια σε αποφασιστικής σημασίας παράμετρο της βαθμολογικής - μισθολογικής εξέλιξης και συνακόλουθα της κοινωνικής και οικονομικής τους θέσης. Μέσα σ' αυτό το κλίμα εκφοβισμού και πειθαναγκασμού, οι εκπαιδευτικοί συχνά καλούνται να συμμετέχουν σε διαφωτιστικές εκστρατείες του καθεστώτος. Για τη διασφάλιση, μάλιστα, της αποτελεσματικότητας «του σοβαρού έργου της

²⁷⁴ Υπουργική απόφαση υπ' αριθμόν 133348 του υπουργού Παιδείας Ν. Σιώρη, ΥΠΕΠΘ, 09.10.1970.

²⁷⁵ Μαυρογιώργος, Γ. (1993), *Εκπαιδευτικοί και Αξιολόγηση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση, σ. 150.

²⁷⁶ Πρόκειται για Εκθέσεις Επιθεωρητών από την Α' και Β' Περιφέρεια Δημοτικής Εκπαίδευσης του νομού Αχαΐας. Βλ. Δ. Μήλα, *Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης μέσα από τις εκθέσεις των Επιθεωρητών την περίοδο 1947-1974*, Διπλωματική Εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2008, σ. 58-60.

Πνευματικής Αναπτύξεως και Εθνικής Διαφωτίσεως των κατοίκων της υπαίθρου», το διδακτικό προσωπικό ενημερώνεται για τις αρχές και το περιεχόμενο της «αποδοτικής» εκπαιδεύσεως, λαμβάνοντας ανάλογο ενημερωτικό και διαφωτιστικό υλικό. Στην κατηγορία δε του διαφωτιστικού υλικού συγκαταλέγονται εγχειρίδια και έντυπα με τίτλο όπως: «Εθνική και ηθική Αγωγή του Στρατεύματος» ή «Ο αγών κατά των κομμουνιστοσυμμοριτών 1945-1947»²⁷⁷.

Η απόπειρα φιλελευθεροποίησης του εκπαιδευτικού συστήματος: Παρότι οι ιδεολογικές και πολιτικές στοχεύσεις των συνταγματαρχών τους οδηγούν αρχικά στην υιοθέτηση μιας αντιφιλελεύθερης εκπαιδευτικής πολιτικής, που μεταφράζεται στην περιχαράκωση της εκπαίδευσης μέσα στα ερμηνευτικά πλαίσια της αναζωπυρωμένης ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας, οι σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες αναγκάζουν το δικτατορικό καθεστώς να επιχειρήσει έναν ορισμένο αναπροσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος που να ανταποκρίνεται στις παρούσες συνθήκες. Η πρώτη δειλή απόπειρα φιλελευθεροποίησης υλοποιείται με το αναλυτικό πρόγραμμα του 1969, το οποίο μειώνει τις ώρες διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών προς όφελος των φυσικομαθηματικών, έτσι που τελικά να εκμηδενίζεται ουσιαστικά η μεταξύ τους διαφορά²⁷⁸. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, η ανάγκη εκσυγχρονισμού της χώρας και συγχρονισμού της εν όψει της ευρωπαϊκής προοπτικής με τις δυτικοευρωπαϊκές, επαναφέρει το αίτημα για την ανάπτυξη της τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης, αίτημα που προσλαμβάνει όλα τα χαρακτηριστικά του κατεπείγοντος. Το 1969 ο Γ. Παπαδόπουλος δηλώνει χαρακτηριστικά: «λόγω της τεχνολογικής εξελίξεως, η οποία υπήρξε τα τελευταία χρόνια, το άνοιγμα μεταξύ των δυνατοτήτων των γυμνασιακών και του επιστημονικού επιπέδου ατόμων είναι μεγάλο. Πρέπει να το καλύψωμεν [...]». Είναι ανάγκη αυτό να το πράξωμεν το ταχύτερον, διότι εάν δεν το πράξωμεν, θα ανατραπώμεν ως κοινωνία»²⁷⁹. Έτσι, το 1970 με το Ν.Δ. 652 ιδρύονται σε πέντε πόλεις ισάριθμα Κέντρα Ανωτέρας Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσεως (KATEE), τριετούς το πολύ φοίτησης, που σκοπός τους είναι «η εκπαίδευσις τεχνικών στελεχών ανωτέρου επιπέδου, ίνα συμβάλλωσιν εις την προαγωγήν της Εθνικής Οικονομίας»²⁸⁰. Ένα χρόνο αργότερα, ανακύπτει ως επείγουσα ανάγκη και η Μέση τεχνικό-επαγγελματική εκπαίδευση, προς την οποία το καθεστώς φαίνεται αποφασισμένο να στρέψει τη μέριμνά του²⁸¹. Δηλώνεται σχετικά ότι «διά την Παιδείαν η κύρια προσπάθεια είναι να αναπτυχθή επί της κατευθύνσεως της επαγγελματικής παιδείας» και αναγγέλεται η σύναψη δανείου

²⁷⁷ Βλ. Εγκύκλιο Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσεως Περιφέρειας Γόρτυνος Στ. Σταθακόπουλου, υπ' αριθμόν 2312/65, 27 Οκτωβρίου 1967, Γ.Α.Κ. Ηρακλείου, Εκπ. 29, φακ.87.

²⁷⁸ Από την άλλη πλευρά, η αύξηση των ωρών της διδασκαλίας των θρησκευτικών, η στασιμότητα των νέων ελληνικών και η συνεχιζόμενη κατάργηση των «κοινωνικών» μαθημάτων, δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε την άποψη ότι το πρόγραμμα είναι σύγχρονο, αλλά μάλλον ότι παραμένει παραδοσιακό. Βλ. Νούτσος, Χ. (1979), *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 288.

²⁷⁹ Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Ε', ό.π., Φεβρουάριος 1970, σ. 84.

²⁸⁰ Ν.Δ. 652 «Περί Κέντρων Ανωτέρας Τεχνικής Εκπαίδευσεως», ΦΕΚ Α 180, 29-08-1970, άρθρο 2(§1), σ. 1484.

²⁸¹ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι προσανατολισμοί της δικτατορίας προς την τεχνικό-επαγγελματική εκπαίδευση διαμορφώνονται και κάτω από το βάρος των επιρροών που ασκούν οι διεθνείς οργανισμοί και ιδιαίτερα η Διεθνής Τράπεζα. Βλ. Μπουζάκης, Σ. (1987), *Νεοελληνική ...*, ό.π., 111.

δεκαπέντε εκατομμυρίων δολαρίων από διεθνή οργανισμό «ως συμμετοχήν εις την προσπάθειαν του Κράτους διά την ανάπτυξιν 250 Μέσων Επαγγελματικών Σχολών»²⁸².

Η συγκρότηση της νέας Επιτροπής Παιδείας: Είναι φανερό πως το αίτημα για την ανάπτυξη της τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης και προφανώς της εκ νέου θεσμικής της αντιμετώπισης επανακάμπτει ως αναπόφευκτο, αποκαθαρμένο μάλιστα από την προκατάληψη του παρελθόντος. Μαζί όμως με το αίτημα αυτό φαίνεται να τίθεται και το ζήτημα της συνολικής αντιμετώπισης του εκπαιδευτικού προβλήματος. Έτσι, στις 14 Ιουνίου του 1971 με την απόφαση 5600 του πρωθυπουργού Γ. Παπαδόπουλου προβλέπεται η συγκρότηση Επιτροπής Παιδείας με σκοπό τη μελέτη των γενικών κατευθύνσεων της εκπαιδευτικής πολιτικής²⁸³. Στα πορίσματα της Επιτροπής, που παραδίδονται δύο χρόνια αργότερα, διακρίνει κανείς, σε ότι αφορά τους καθοριζόμενους σκοπούς της εκπαίδευσης, μία προσπάθεια σύζευξης από τη μια του συνταγματικά κατοχυρωμένου ελληνοχριστιανικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης και από την άλλη της προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στις επιτακτικές κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες. Έτσι, δίπλα στους ευδιάκριτους παραδοσιακούς σκοπούς της εκπαίδευσης που είναι η «εθνική», «θρησκευτική» και «ηθική» αγωγή των νέων²⁸⁴, προστίθεται η «αγωγή κοσμοθεωρίας και βιοθεωρίας» που θα παρέχει τον αναγκαίο πνευματικό εξοπλισμό στους νέους, ο οποίος θεωρείται αυτονόητο ότι θα πρέπει «να στηρίζεται εις τας αξίας του ελληνικού και χριστιανικού πολιτισμού»²⁸⁵, καθώς και η «πολιτική αγωγή», η οποία «θα φέρη τους πολίτας εις τους κόλπους του Κράτους και το Κράτος πλησίον των πολιτών μέχρι ταυτίσεως επιδιώξεων και σκοπών»²⁸⁶.

Η «πολιτική αγωγή» ως βασικός σκοπός της εκπαίδευσης: Αν οι παραδοσιακοί σκοποί της εκπαίδευσης εμφανίζονται ως μια φυσιολογική συνέχεια μέσα στα ιστορικά πλαίσια του μεταπολεμικού κράτους, η ανάγκη της «νέας πολιτικής αγωγής του λαού» αποτελεί το μονιμότερο ίσως σύνθημα που συνοδεύει τις πρωθυπουργικές ομιλίες²⁸⁷ και απασχολεί κατά κόρον τους οργανικούς διανοούμενους και εκφραστές του καθεστώτος. Ο Γ. Γεωργαλάς, ο κατ' εξοχήν ιδεολογικός εκφραστής του απριλιανού καθεστώτος, αναφερόμενος στο ζητούμενο της «νέας πολιτικής αγωγής» προσδιορίζει την κοινωνική κατηγορία προς την οποία στρέφεται η προσπάθεια: «όταν μιλούμε περί δημιουργίας νέας πολιτικής συνειδήσεως, νέων ιδεών, νέας ψυχολογίας και νέας νοοτροπίας, κυρίως εννοούμεν ότι αυτά θα γίνουν στους νέους. Διότι εις τους παλαιούς είναι

²⁸² Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Ζ', ό.π., Απρίλιος 1972, σ. 40.

²⁸³ Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Ενημερωτικόν τεύχος επί των εργασιών της Επιτροπής Παιδείας*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1972, σ. 9-13.

²⁸⁴ Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας 1971-1973*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1974, σ. 19-20.

²⁸⁵ *Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας ...*, ό.π., σ. 24.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 21.

²⁸⁷ Από τις πλείστες αναφορές του Γ. Παπαδόπουλου για την ανάγκη της «νέας πολιτικής αγωγής», αναφέρουμε ενδεικτικά τις ομιλίες του προς τους πανεπιστημιακούς καθηγητές (Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος Β', ό.π., σ. 59), προς τους νομάρχες (στο ίδιο, τόμος Γ', ό.π., Απρίλιος 1969, σ. 14) και προς τους βιομήχανους (στο ίδιο, τόμος Δ', Σεπτέμβριος 1969, σ. 139).

δύσκολον να κάνουμε αυτήν την αλλαγή»²⁸⁸. Μέσα στα πλαίσια, λοιπόν, του πολιτικού φρονηματισμού της μαθητιώσας νεολαίας, προκρίνεται ως καταλληλότερο σύγγραμμα η *Πολιτική Αγωγή*, του πρώην υπουργού Παιδείας του απριλιανού καθεστώτος Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου²⁸⁹. Η *Πολιτική Αγωγή* θα τυπωθεί το 1970 σε 400.000 αντίτυπα - αριθμό πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα - και θα διανεμηθεί δωρεάν σε δημόσιους υπαλλήλους, στρατιωτικούς, κληρικούς και φοιτητές, ενώ μια συνοπτική της μορφή θα εισαχθεί στις Γ' και Στ' τάξεις του Γυμνασίου ως διδακτέα ύλη του μαθήματος *Αγωγή του Πολίτου*. Η αφιέρωση του βιβλίου έχει ως εξής: «Αφιερώνεται εις την Ελληνικήν Νεότητα ίνα κατοχυρώση την ελευθερίαν δια της συνειδήσεως της ευθύνης»²⁹⁰, ενώ στην εισαγωγή αναφέρεται ότι σκοπός της *Πολιτικής Αγωγής* είναι να προετοιμάσει τον ελληνικό λαό, ο οποίος σύμφωνα με τον συγγραφέα είναι πολιτικά ανώριμος και δημοκρατικά απαίδευτος, κατάλληλα για έναν δημοκρατικό βίο: «Ο Έλλην έχει αναμφισβήτητον ανάγκην πολιτικής αγωγής, διότι δεν είναι πολίτης [...]. Του λείπει η συνείδησις του πολίτου, η οποία είναι βαθέως ριζωμένη εις άλλους λαούς. Ως γνωστόν δε, η χειροτέρα μορφή αγραμματοσύνης είναι η πολιτική αγραμματοσύνη»²⁹¹.

Τα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας: Αν, όμως, στα πορίσματα της Επιτροπής, ως προς τους γενικότερους σκοπούς της εκπαίδευσης, αντανακλάται η εμμονή στο ελληνοχριστιανικό ιδεώδες, οι προτάσεις της για τα διάφορα επιμέρους εκπαιδευτικά θέματα μαρτυρούν τη σταδιακή διολίσθηση προς φιλελεύθερες κατευθύνσεις και επιλογές. Πιο συγκεκριμένα, σε ότι αφορά την υποχρεωτική εκπαίδευση η επιτροπή καταλήγει ομόφωνα στην άποψη ότι «η υποχρεωτική εκπαίδευσις πρέπει να ορισθή δετής με πρόβλεψιν να καταστή αυτή 9ετής εις μελλοντικήν αναδιάρθρωσιν της οργανώσεως της εκπαιδεύσεως»²⁹². Ως προς την επαγγελματική εκπαίδευση, αφού τονίσει ότι αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες ανάγκες και ελπίδες του έθνους, θα προτείνει την καθιέρωση τριών βαθμίδων επαγγελματικής εκπαίδευσης, την κατώτερη, τη μέση και την ανώτερη²⁹³, ενώ σε ότι αφορά το πρόβλημα της γλώσσας προτείνει να διδάσκεται η δημοτική στο εξατάξιο Δημοτικό σχολείο και η απλή καθαρεύουσα στους δύο κύκλους του εξατάξιου Γυμνασίου²⁹⁴.

²⁸⁸ Γεωργιάδης, Γ., «Η νέα πολιτική αγωγή του λαού», στην εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος*, 18-2-1971, σ. 7.

²⁸⁹ Ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, έγκριτος δημοσιογράφος και συγγραφέας, προπολεμικά τροτσκιστής, μεταπολεμικά κεντρώος, κατέληξε ιδεολογικός ταγός της απριλιανής δικτατορίας. Μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος ανέλαβε υφυπουργός Προεδρίας της κυβερνήσεως, ενώ από το 1967 έως το 1969 διετέλεσε υπουργός Παιδείας. Τον Ιούνιο του 1969 παραιτήθηκε από τη θέση του και αφοσιώθηκε στη συγγραφή της *Πολιτικής Αγωγής*, με την οποία, όπως ο ίδιος επισημαίνει στο αυτοβιογραφικό του έργο *Η μεγάλη περιπέτεια*, αποσκοπούσε να εκπαιδεύσει καταλλήλως τον ελληνικό λαό για την επερχόμενη - και μηδέποτε πραγματοποιηθείσα - «Νέα Δημοκρατία» των συνταγματαρχών. Βλ. Παπακωνσταντίνου, Θ. (1987), *Η μεγάλη περιπέτεια*, Αθήνα: Κάκτος, σ. 151.

²⁹⁰ Παπακωνσταντίνου, Θ. (1970), *Πολιτική Αγωγή*, Αθήνα: Καμπανάς, σ. 9.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 14.

²⁹² *Πορίσματα Επιτροπής ...*, ό.π., σ. 40.

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 77-84.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 27.

Από τα παραπάνω πορίσματα καθίσταται εμφανής η αναπόφευκτη ρεαλιστική στροφή του απριλιανού καθεστώτος, το οποίο δεν μπορεί να χαράξει άλλη εκπαιδευτική πολιτική από εκείνη που αναγκαστικά του επιβάλλει η κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο διακρίνουμε στις προτάσεις της επιτροπής τους ίδιους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς που διαπιστώσαμε και στις εισηγητικές εκθέσεις των βασικών νομοσχεδίων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός, πως, μολονότι ο προσανατολισμός του δικτατορικού καθεστώτος για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων φαίνεται να στρέφεται σε λύσεις που τείνουν να θυμίζουν την επιστροφή στα μέτρα του '64, δεν υπάρχει στις προτάσεις της Επιτροπής Παιδείας το γενικό εκπαιδευτικό κλίμα που χαρακτηρίζει ένα φιλελεύθερο αστικό σχολείο, όχι μόνο επειδή δεν υπάρχουν οι συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που ευνοούν ένα τέτοιο κλίμα²⁹⁵, αλλά επειδή οι ορθολογιστικές αυτές προτάσεις δεν αποβαίνουν σε βάρος του πολιτικού και ιδεολογικού ρόλου της εκπαίδευσης. Η Επιτροπή θα διαχωρίσει σαφώς αυτό που επιζητεί η κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα από αυτό που επιζητείται σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο από το στρατιωτικό καθεστώς.

Δυστυχώς, η εκσυγχρονιστική εκπαιδευτική φιλοσοφία, που υιοθετεί κάτω από την πίεση των ιστορικών συγκυριών το δικτατορικό καθεστώς, δε θα μετασχηματιστεί τελικά σε εκπαιδευτική πρακτική. Κι' αυτό επειδή το απριλιανό καθεστώς, προκειμένου να αποτρέψει τη δημιουργία ρηγμάτων τα οποία θα μπορούσαν να διευκολύνουν την υπονόμευσή του από τους αντιπάλους του, δεν θα δείξει ιδιαίτερο ζήλο στην υλοποίηση των πορισμάτων της Επιτροπής Παιδείας, τα οποία τελικά δεν θα προλάβουν να αξιοποιηθούν, αφού θα μεσολαβήσουν τα γεγονότα του 1974, που θα επιφέρουν την πτώση του καθεστώτος. Έτσι, για άλλη μια φορά η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ακυρώνεται, για να θεσμοθετηθεί εν τέλει μόλις το 1976, με μια θεαματική στροφή της συντηρητικής κυβέρνησης της Ν.Δ. που άφησε έκπληκτους πολλούς και σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως, παρά την κατανόηση της ιστορικής συγκυρίας στα πλαίσια της οποίας συντελέστηκε²⁹⁶.

Συμπεράσματα: Αυτή ήταν εν γένει η εκπαιδευτική πολιτική που ακολούθησε το καθεστώς της 21ης Απριλίου, την οποία προσπαθήσαμε να εξετάσουμε μέσα από επίσημα κείμενα - Σύνταγμα, αναγκαστικούς νόμους, βασιλικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις και εγκυκλίους - και δηλώσεις των ιθυνόντων σχετικές με τα εκπαιδευτικά θέματα. Και αυτό επειδή κατά τη διάρκεια της επταετίας εκλείπουν οι προϋποθέσεις του διαλόγου και ως εκ τούτου δεν αρθρώνεται

²⁹⁵ Όπως πολύ σωστά θα επισημάνει ο Α. Δημαράς: « η επάνοδος σε μεμονωμένα στοιχεία του παλιού ενιαίου συνόλου δεν αλλάζει τα πράγματα, τα χειροτερεύει. Ο εκσυγχρονισμός των εκπαιδευτικών συστημάτων δεν μπορεί να γίνει με επιστροφές στα περασμένα, με επαναλήψεις, χωρίς την εξασφάλιση των βασικών προϋποθέσεων για την επιτυχία της αλλαγής. Γιατί οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις δεν είναι σαν το πιλάφι που γίνεται καλύτερο όταν ξαναζεσταθή, αυτές γίνονται λαπάς». Βλ. Α. Δημαράς, «Αναστροφή», στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 23-9-1973, σ. 2.

²⁹⁶ Ηλιού, Μ. (1988), *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική*, Αθήνα: Πορεία, σ. 181.

ουσιαστικός αντίλογος για τα ζητήματα της εκπαίδευσης. Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, διαπιστώνουμε ότι με την πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας και την επτάχρονη εγκαθίδρυση του στρατιωτικού καθεστώτος το εκπαιδευτικό μας σύστημα οπισθοδρομεί στα παλιά αναχρονιστικά του πλαίσια. Το απριλιανό καθεστώς, καθώς στερείται μιας συγκροτημένης εκπαιδευτικής φιλοσοφίας, θα διατηρήσει όλα τα χαρακτηριστικά του συντηρητικού εκπαιδευτικού ρεύματος, συμπληρωμένα με αυστηρότερο κεντρικό έλεγχο και αυξημένη διοικητική ανεπάρκεια. Η έλλειψη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στόχων και σαφώς προσδιορισμένης εκπαιδευτικής πολιτικής δεν οφείλεται σε έναν και μοναδικό λόγο. Πρώτα απ' όλα, είναι γενικά αποδεκτό ότι κανένα ολοκληρωτικό καθεστώς δεν ενδιαφέρεται για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί σε μία δεύτερη λογικοφανή εξήγηση, δηλαδή στη σκόπιμη προσπάθεια να διατηρηθεί η ελληνική νεολαία σε μία κατάσταση ημιμάθειας που θα βοηθούσε στην υποταγή της, ενώ δεν πρέπει να αγνοείται και ο παράγοντας της εγγενούς ανικανότητας. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε και το γεγονός ότι η κατάργηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του '64 καθίσταται - τουλάχιστον κατά την πρώτη φάση της κυριαρχίας του - αυτοσκοπός του απριλιανού καθεστώτος, τότε θεωρώ ότι έχουμε μία ολοκληρωμένη εξήγηση στην απουσία μιας συγκροτημένης εκπαιδευτικής φιλοσοφίας εκ μέρους των συνταγματαρχών. Οι όποιες δειλές απόπειρες αναπτυξιακής και εκσυγχρονιστικής εκπαιδευτικής πολιτικής που επιχειρεί κάτω από την πίεση των κοινωνικών και οικονομικών αναγκών της χώρας η δικτατορική κυβέρνηση, δεν θα μετασχηματιστούν τελικά σε εκπαιδευτική πρακτική. Έτσι, η ελληνική εκπαίδευση θα εισέλθει στη μεταπολιτευτική περίοδο διατηρώντας όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά - ψευτοκλασικισμό, προγονολατρεία, αρχαιοπληξία, βερμπαλισμό - που την καθιστούν αναντίστοιχη με τις ανάγκες της υπό αστικοποίηση ελληνικής κοινωνίας.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΕΡΕΥΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΣΤΑΔΙΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

α) Ο ιδεολογικός και νομιμοποιητικός ρόλος του μαθήματος της ιστορίας

*Όποιος ελέγχει το παρελθόν, μπορεί να ορίζει και το παρόν, να νομιμοποιεί την κυριαρχία του αλλά και την αμφισβήτηση της κυριαρχίας των άλλων*²⁹⁷.

Marc Ferro

Οι εξελίξεις στο πεδίο της ιστορικής έρευνας, προϊόν πληθώρας ερευνών και μελετών τόσο σε εθνικό όσο και - κυρίως - σε διεθνές επίπεδο, καταλήγουν στην κοινή πλέον διαπίστωση ότι από όλα τα γνωστικά αντικείμενα, κατεξοχήν ενδεδειγμένο για την διεκπεραίωση του πολιτικού και ιδεολογικού ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος θεωρείται η σχολική ιστορία, ως γνωστική περιοχή επιφορτισμένη με τη ρητή υποχρέωση να συμβάλλει μέσω της εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών στη νομιμοποίηση και ενδυνάμωση της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας. Δεν είναι τυχαίο ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μία έντονη ερευνητική και συγγραφική δραστηριότητα σε ότι αφορά το γνωστικό, ιδεολογικό και αξιακό περιεχόμενο του μαθήματος. Και αυτό επειδή αποτελεί κοινό τόπο ότι η σχολική ιστορία, από την εποχή της θεσμοθέτησης της εκπαίδευσης έως και σήμερα - με επιμέρους διαφοροποιήσεις - επιτελεί μια διπλή λειτουργία: σαν φορέας γνώσης του παρελθόντος και παράλληλα ή ταυτόχρονα σαν όργανο ιδεολογικής χειραγώγησης των νέων, ικανό να διαμορφώνει συνειδήσεις, να καλλιεργεί αντιλήψεις, στάσεις και νόρμες συμπεριφοράς και να μεταβιβάζει τα εκάστοτε αξιακά πρότυπα της κυρίαρχης ιδεολογίας²⁹⁸.

Η επιστημονική συγκρότηση της ελληνικής ιστοριογραφίας: Η ιστορία εδραιώνεται στα αναλυτικά προγράμματα των δυτικών χωρών κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ως διδακτικό αντικείμενο που καλείται να διαμορφώσει κοινή εθνική συνείδηση στους μελλοντικούς πολίτες. Η προνομιακή θέση της οφείλεται αναντίρρητα στη δυνατότητά της να δεξιωθεί το εθνικό μήνυμα και να διαχειρισθεί το παρελθόν ως κατά βάση εθνικό²⁹⁹. Στη χώρα μας η σχολική ιστορία αναδύεται από την εθνική ιστοριογραφία με κύριους σκοπούς εμπνεόμενους από την ιστορική συγκυρία που τη γέννησε. Η ελληνική ιστοριογραφία, ως αυτόνομος γνωστικός κλάδος με διακριτή μεθοδολογία, αντικείμενο και ακαδημαϊκή συγκρότηση, δηλαδή ως επιστήμη, συγκροτείται στα μέσα του 19ου

²⁹⁷ Ferro, M. (1986), *Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier*, Παρίσι: Payot, σ.7.

²⁹⁸ Αδάμου, Μ. - Ράση, Μ. (2007), «Η ελληνική εκπαίδευση των απαρχών του 21ου αιώνα ως δημόσιο μορφωτικό αγαθό(;)», στο Αν. Ανδρέου (επιμ.), *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 480.

²⁹⁹ Ρεπούση, Μ., «Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880-1980: η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη», στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 33, Δεκέμβριος 2000, σ. 320.

αιώνα κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες, οι οποίες και θα προσδιορίσουν τις προτεραιότητες και τους στόχους που θα κυριαρχήσουν στους κόλπους της. Συγκεκριμένα το 1830, ο Βαυαρός ιστορικός Ιάκωβος Φίλιππος Φαλμεράνερ³⁰⁰ αμφισβητεί ευθέως την αρχαιοελληνική καταγωγή των νεοτέρων Ελλήνων υποστηρίζοντας την άποψη ότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος και πολιτισμός έχει προ πολλού πάψει να υπάρχει (6ο - 10ο αιώνα μ.Χ.) λόγω της καθόδου και της εγκατάστασης στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας διαφόρων σλαβικών και αλβανικών φύλων, από τα οποία και αντλούν την καταγωγή τους οι νεότεροι Έλληνες³⁰¹. Οι απόψεις του Γερμανού ιστορικού προκάλεσαν μεγάλη αναστάτωση στο ελληνικό βασίλειο, καθώς έπλητταν τον κύριο στόχο που είχε θέσει ως αναπόσπαστο μέρος στη διαδικασία της οικοδόμησης του : τη συγκρότηση της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας, που είχε ως σημείο αναφοράς την αρχαιοελληνική και καταξιωμένη στα μάτια των Ευρωπαίων καταγωγή των νεωτέρων Ελλήνων.

Έκτοτε και για όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα το θεμελιώδες ζήτημα της καταγωγής και της ταυτότητας του ελληνικού έθνους τίθεται στο επίκεντρο της Ιστοριογραφίας. Κύριο μέλημα των ιστορικών, του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου αρχικά και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στη συνέχεια, είναι η κατάδειξη της αδιάσπαστης συνέχειας και ενότητας του ελληνικού έθνους από την Αρχαιότητα έως και τη σύγχρονη εποχή. Μέσα σε αυτή την προσπάθεια το Βυζάντιο, που μέχρι τότε είχε παραμείνει στη σιωπή, έρχεται τώρα να επιβεβαιώσει τη διαρκή παρουσία του ελληνικού έθνους, λειτουργώντας ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην ελληνική Αρχαιότητα και στο νεοελληνικό κράτος³⁰². Έτσι, η ελληνική ιστοριογραφία δέσμια - ως ένα βαθμό - της ιστορικής συγκυρίας που τη γέννησε, θα κατασκευάσει μια εθνική ιστορική αφήγηση ικανή να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εθνικής ιδεολογίας, γεγονός που θα καθορίσει με τη σειρά του τη φυσιογνωμία της σχολικής ιστοριογραφίας.

Οι απαρχές της σχολικής ιστοριογραφίας: Η ιστορία ως αυτόνομο διδακτικό αντικείμενο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος εμφανίζεται από το πρώτο κιόλας πρόγραμμα Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων του 1836³⁰³. Από το 1836 έως και το 1874, όπου και ολοκληρώνεται η πεντάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, διδάσκεται μόνο η αρχαία ελληνική ιστορία. Με το πρώτο ωρολόγιο πρόγραμμα του Γυμνασίου το 1886, περίοδο κατά την οποία έχει πλέον καθιερωθεί το τρίσημο σχήμα αρχαία-μέση-νεότερη ιστορία, αρχίζει να διδάσκεται η ιστορία του «ελληνικού έθνους», μία περίοδος ανά τάξη αρχίζοντας από την αρχαία

³⁰⁰ Στον πρώτο τόμο του έργου του *Ιστορία της χερσονήσου του Μορέως κατά τον Μεσαίωνα*.

³⁰¹ Σκοπετέα, Ε. (1999), *Φαλμεράνερ. Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα : Θεμέλιο, σ. 15-16.

³⁰² Βελουδής, Γ. (1982), *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα : ΕΜΝΕ-Μνήμων, σ. 29-42 και 63-80.

³⁰³ Το Ελληνικό σχολείο είχε διάρκεια τριών χρόνων, ενώ το Γυμνάσιο τεσσάρων. Βλ. Κουλούρη, Χ. (1988), *Ιστορία και Γεωγραφία στο ελληνικό σχολείο (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 102.

ιστορία³⁰⁴. Ανιχνεύοντας τον κοινό παρανομαστή σε όλα τα κατά καιρούς αναλυτικά προγράμματα, βλέπουμε ότι κύριος στόχος του μαθήματος της ιστορίας, άμεσα μέχρι το 1974, έμμεσα και διακριτικά αργότερα, είναι η ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος, καθώς και ο ηθικός και πολιτικός φρονηματισμός της μαθητιώσας νεολαίας.

Το μάθημα της Ιστορίας κατά τη διάρκεια της επταετίας: Ο κύκλος που άρχισε με το αναλυτικό πρόγραμμα του 1886 θα κλείσει ασφυκτικά με το αναλυτικό πρόγραμμα Μέσης Εκπαίδευσης του 1969³⁰⁵. Το αναλυτικό πρόγραμμα του 1969, που αποτελεί εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής της στρατιωτικής δικτατορίας, συντάσσεται από το Υπουργείο Παιδείας σε συνεργασία με το Ανώτατο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο. Για το μάθημα της ιστορίας προβλέπεται διδασκαλία σε όλες τις τάξεις του εξατάξιου Γυμνασίου από τρεις ώρες σε κάθε τάξη. Η ύλη, η οποία κατανέμεται σε δύο κύκλους ανά τρεις τάξεις, αρχίζει από την ελληνική αρχαιότητα και ολοκληρώνεται με την «Εθνική Επανάσταση της 21ης Απριλίου 1967»³⁰⁶. Ως τελικός σκοπός του μαθήματος ορίζεται: «...η καλλιέργεια της ιστορικής σκέψεως των μαθητών ώστε να δύνανται να κατανοούν, να ερμηνεύουν και να ζουν την ιστορική εξέλιξη και το ιστορικών γίνεσθαι, δια της κατανοήσεως δε, της ερμηνείας και της αναβιώσεως του ιστορικού παρελθόντος να αντλούν εξ' αυτού διδάγματα δια το παρόν». Ειδικότερα με το μάθημα επιδιώκεται: να καλλιεργηθούν οι ψυχικές και πνευματικές ικανότητες των μαθητών, να αναπτυχθεί η κοινωνικότητα και ο φρονηματισμός τους, να εκτιμηθούν «αντικειμενικά» οι αξίες του εθνικού και του παγκόσμιου πολιτισμού, να γίνει γνωστή η ιστορία και η εξέλιξη του ελληνικού έθνους ώστε **να καλλιεργηθεί το εθνικό φρόνημα** (οι υπογραμμίσεις δικές μας), να διαμορφωθεί η ιστορική συνείδηση, να παρακινηθεί η ενεργητική συμμετοχή των πολιτών και τέλος να καλλιεργηθεί η αυτοπεποίθηση και η αισιοδοξία για το μέλλον. «Ούτω νοούμενον και διδασκόμενον το μάθημα της Ιστορίας καθίσταται μάθημα κατ' εξοχήν φρονηματιστικών και ανθρωπιστικών»³⁰⁷.

Ιδιαίτερα αναλυτικό και κανονιστικό, το πρόγραμμα περιέχει επίσης εκτενείς οδηγίες για τους διδάσκοντες: «Δια την επίτευξιν του σκοπού του μαθήματος οι διδάσκοντες θα πρέπει να επιδιώκουν την συναισθηματική διέγερση των μαθητών και τη δημιουργία εις αυτούς βιωμάτων και βουλευτικών παρορμήσεων, ώστε να συναισθανθούν ότι τα ιστορικά γεγονότα, τα οποία εγνώρισαν, κατένοησαν και ηρμήνευσαν, αφορούν εις τη μοίραν του Έθνους των, επομένως και εις

³⁰⁴ Παρ' όλα αυτά, έως την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, το ποσοστό της ύλης που αφιερώνεται στο Βυζάντιο μέσα στο σχολείο είναι σαφώς μικρότερο από αυτό που αφιερώνεται στην αρχαία και τη νεότερη ιστορία. Η υπεροχή της αρχαίας ιστορίας είναι φυσικά απόλυτα κατανοητή μέσα στο γενικότερο προσανατολισμό της ελληνικής παιδείας προς την αρχαιότητα. Η γνωστή προστακτική «να φανώμεν άξιοι των αρχαίων ημών προγόνων» αποτελεί το leitmotiv όλου του 19ου αιώνα. Βλ. Κουλούρη, Χ.(1988), «Διδασκαλία της Ιστορίας και Εθνική Αγωγή», στο *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης, σ. 13.

³⁰⁵ Β.Δ.723 «Περί των ωρολογίων και αναλυτικών προγραμμάτων των μαθημάτων των σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ Α 225, 10-11-1969.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 1624-1635.

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 1624.

την ιδικήν των μοίραν, και να αποκτήσουν την συναίσθησιν ότι έχουν και αυτοί προσωπικήν ευθύνην δια την ιστορικήν μοίρα του Έθνους των και του πολιτισμού τους»³⁰⁸.

Βλέπουμε ότι για το απριλιανό καθεστώς σκοπός του μαθήματος είναι η καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης και η ανάπτυξη του εθνικού ή αλλιώς πατριωτικού φρονήματος. Το μέσον με το οποίο εξυπηρετείται η συνύπαρξη των δύο αυτών αντιτιθέμενων σκοπών είναι η απόλυτη υπαγωγή τους στον κυρίαρχο στόχο της εθνικής διαπαιδαγώγησης. Η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο μέσα από την κατανόηση της συνεχούς ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού έθνους : «δια της διδασκαλίας της εθνικής μας ιστορίας γνωρίζει ο μαθητής την εξέλιξιν της ιστορικής ζωής του Έθνους μας δια μέσω των αιώνων, γνωρίζει τους αγώνας, τας περιπέτειας, τους κινδύνους, τους ηρωισμούς, τας θυσίας, τα κατορθώματα, ούτω δε αισθάνεται ψυχικώς και πνευματικώς συνδεδεμένος προς το Έθνος του και καλλιεργείται η ιστορική του σκέψις και το εθνικόν του φρόνημα»³⁰⁹. Πουθενά δεν γίνεται αναφορά στις διαφορετικές μεθοδολογίες, στη σημασία της ερμηνείας στην ιστορική έρευνα και στον πολύπλοκο ρόλο των πηγών. Η διδασκαλία της ιστορίας που δημιουργεί κριτική ιστορική σκέψη και σφαιρική ιστορική συνείδηση, άρα και πολιτικά κριτήρια, είναι επικίνδυνα για το στρατιωτικό καθεστώς. Έτσι, η ιστορία νοείται ως μία γραμμική και παρατακτική αφήγηση αυστηρά επιλεγμένων γεγονότων - κυρίως ένδοξων πολεμικών στιγμών - και πράξεων μεγάλων προσωπικοτήτων που ως κινητήριες δυνάμεις της ιστορικής εξέλιξης λειτουργούν παραδειγματικά για τη διαμόρφωση αντίστοιχων συμπεριφορών: «δια της προβολής των αξιόλογων επιτευγμάτων των προσωπικοτήτων της ιστορίας και κατάλληλων ιστορικών παραδειγμάτων, οδηγείται ο μαθητής εις αυτογνωσίαν, αναπτύσσεται η κοινωνικότης του και δημιουργείται εις αυτόν η διάθεσις προσωπικής εισφοράς του υπέρ του κοινού αγαθού, ήτοι φρονηματίζεται ο μαθητής»³¹⁰.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 1635.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 1624.

³¹⁰ Στο ίδιο.

β) Τα εγχειρίδια ιστορίας στο ελληνικό σχολείο: μεταξύ προπαγάνδας και πολεμικής

Όποιος έχει τον έλεγχο του βιβλίου έχει και τον έλεγχο της εκπαίδευσης ` όποιος έχει τον έλεγχο της εκπαίδευσης έχει και τον έλεγχο της κοινωνίας.

Jules Ferry, 1889

Αν το σχολείο αποτελεί τον κύριο θεσμό, στον οποίο οι σύγχρονες κοινωνίες αναθέτουν την συστηματική κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς, το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί αναμφισβήτητα ένα βασικό εργαλείο στην όλη εκπαιδευτική διαδικασία. Ως κοινωνικά προϊόντα μιας συγκεκριμένης εποχής, τα σχολικά εγχειρίδια δεν μπορούν να είναι ουδέτερα από άποψη στόχων και περιεχομένων. Τα συμπεράσματα μιας εκτεταμένης διεθνούς συστηματικής έρευνας ³¹¹, της οποίας οι ιστορικές ρίζες ανάγονται χρονικά στον 19ο αιώνα ³¹², καταλήγουν στη γενικά αποδεκτή παραδοχή ότι τα σχολικά εγχειρίδια λειτουργούν διττά: αφενός ως πληροφοριακό και παιδαγωγικό μέσον και αφετέρου ως μέσο ιδεολογικού προσανατολισμού των νέων και άσκησης κοινωνικού ελέγχου της παρεχόμενης γνώσης, γεγονός που σημαίνει ότι δεν καλύπτουν μόνο τις μορφωτικές ανάγκες αλλά και τις ιδεολογικές αναμονές των αποδεκτών τους.

Οι διαδικασίες συγγραφής και έκδοσης των σχολικών εγχειριδίων: Ο πολυσήμαντος αυτός ρόλος του σχολικού εγχειριδίου και η συνειδητοποίηση της διαμορφωτικής του δύναμης επηρεάζει και το ελληνικό κράτος, το οποίο, έχοντας χαράξει αρχής γενημένης της ίδρυσής του μια συγκεντρωτική εκπαιδευτική πολιτική, επιχειρεί να ελέγξει όλες τις εκπαιδευτικές διαδικασίες, συνεπώς και τις διαδικασίες παραγωγής και διάδοσης των διδακτικών εγχειριδίων θεσμοθετώντας νόμους που ρυθμίζουν με σαφήνεια τους όρους συγγραφής, έγκρισης, έκδοσης και χρήσης αυτών³¹³. Μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία των σχολικών εγχειριδίων του ελληνικού κράτους

³¹¹ Τα σχολικά εγχειρίδια μέχρι και πρόσφατα δεν αποτέλεσαν στη χώρα μας αντικείμενο συστηματικής έρευνας. Τις τελευταίες ωστόσο δεκαετίες παρατηρείται ένα αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον και παράγεται ένας ικανοποιητικός αριθμός εργασιών που έχει ως αντικείμενο τα σχολικά εγχειρίδια. Ως προδρομική των σχετικών εργασιών μπορούμε να θεωρήσουμε το βιβλίο της Α. Φραγκουδάκη (1978), *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα: Θεμέλιο, όχι μόνο διότι προηγείται από χρονολογική άποψη, αλλά κυρίως επειδή έδωσε στα σχετικά δημοσιεύματα τα οποία ακολούθησαν το μοντέλο εργασίας και ερμηνείας.

³¹² Η έρευνα των σχολικών εγχειριδίων, μέσα στα πλαίσια των προσπαθειών για προώθηση της ειρήνης, επανέρχεται δυναμικά στην επικαιρότητα μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Η συνειδητοποίηση της σημασίας του σχολικού εγχειριδίου οδηγεί στην ίδρυση Κέντρων και Ινστιτούτων Έρευνας σε διάφορες χώρες. Σταθμός σε αυτή την προσπάθεια θεωρείται η ίδρυση, το 1951, του Ινστιτούτου Georg Eckert στο Braunschweig της Γερμανίας. Στο επόμενο χρονικό διάστημα ιδρύονται παρόμοια ερευνητικά κέντρα στον Καναδά, στις ΗΠΑ, στη Σουηδία, στην Αυστρία, στην Αγγλία, στη Γαλλία, στην Ιαπωνία και στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Βλ. Fritzsche, K. P. (1992), «Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων», (μετάφραση: Αχ. Καψάλης), *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τεύχος 17, σ. 173-74. Στην Ελλάδα οι επίμονες και μακροχρόνιες προσπάθειες του καθηγητή Π. Ξωχέλλη οδήγησαν τελικά το 1992 στην ίδρυση του Κέντρου Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕΣΒΙΔΕ) στον τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής. Βλ. Καψάλης, Αχ. - Χαραλάμπους, Δ. (2007), *Σχολικά εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 344.

³¹³ Βεντούρα, Α. (1992), «Η νομοθεσία των διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937), στο περιοδικό ΕΜΝΕ - Μνήμων, τεύχος 14, σ. 92.

αποδεικνύει ότι τα κριτήρια για τη μέθοδο και το περιεχόμενο της συγγραφής τους ποικίλλουν ανάλογα με τις πολιτικές περισσότερο παρά τις εκπαιδευτικές κατευθύνσεις της κάθε εποχής. Έτσι, σε ότι αφορά την έκδοση των σχολικών βιβλίων από το 1836³¹⁴ έως και το 1937 εναλλάσσονται, με διαφοροποιήσεις βέβαια των στοιχείων που συνιστούν την ταυτότητά τους, δύο πολιτικές : του κρατικού μονοπωλίου και του ελεύθερου ανταγωνισμού³¹⁵.

Η κατάληψη της εξουσίας από τον Ι. Μεταξά στις 4 Αυγούστου του 1936 σήμανε, ταυτόχρονα με το τέλος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, την απαρχή ενός ασφυκτικού ελέγχου της ελληνικής κοινωνίας. Τα σχολικά βιβλία σε μια τέτοια προσπάθεια είχαν τον αυτονόητο ρόλο τους. Έτσι, το 1937 με την ίδρυση του Οργανισμού Έκδοσης Σχολικών Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.)³¹⁶ καθιερώνεται η πολιτική του κρατικού μονοπωλίου. Αν η δημιουργία του ΟΕΣΒ αντανάκλα τις προθέσεις του δικτατορικού καθεστώτος να οικοδομήσει, στα πλαίσια της απόλυτα συγκεντρωτικής πολιτικής του, έναν ισχυρό μηχανισμό ελέγχου της σχολικής γνώσης και του ιδεολογικού προσανατολισμού της ελληνικής εκπαίδευσης, οι έντονες πολιτικές εξελίξεις που θα ακολουθήσουν στη δεκαετία του 1940 θα συμβάλλουν στην περαιτέρω ενίσχυση της νομιμοποίησης του Οργανισμού. Ύστερα από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου οι λόγοι για την εντατικοποίηση του ελέγχου της σχολικής γνώσης και των ιδεολογικών μηνυμάτων της καθίστανται πλέον προφανείς, με αποτέλεσμα, η μεταξική πολιτική για το σχολικό βιβλίο να ενσωματωθεί λειτουργικά και χωρίς ουσιαστική αμφισβήτηση στη μεταπολεμική εκπαιδευτική πολιτική. Θα ισχυριζόμαστε μάλιστα ότι πρόκειται για μια πολιτική ασυνήθιστα σταθερή για τα ελληνικά εκπαιδευτικά δρώμενα, αφού η βασική λογική της διατηρείται - παρά την ποικιλία των πολιτικών σχημάτων που εναλλάχθηκαν στην εξουσία από το 1937 - έως και σήμερα³¹⁷.

Τα σχολικά εγχειρίδια ως όργανα της απριλιανής προπαγάνδας: Κατά την περίοδο της στρατιωτικής διακυβέρνησης της χώρας (1967-1974) και μετά την κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, η αρμοδιότητα για την κρίση «παντός βιβλίου προοριζόμενου διά σχολικήν χρήση» μεταβιβάζεται σύμφωνα με τον ΑΝ129/1967 στο Ανώτατο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Εκπαίδευσης (άρθρο17), ενώ η έκδοσή τους ανατίθεται και πάλι στον ΟΕΔΒ³¹⁸. Ο τρόπος επιλογής των

³¹⁴ Με το Βασιλικό Διάταγμα του 1836 «Περί συστάσεως βιβλιοπωλείου εν τη Βασιλική Τυπογραφία» καθιερώνεται για πρώτη φορά η πολιτική του κρατικού μονοπωλίου για τα σχολικά βιβλία, δηλαδή το ίδιο το κράτος αναλαμβάνει την αποκλειστική έκδοση και διάθεσή τους. Βλ. ΦΕΚ Α 13, 13-04- 1836, σ. 11.

³¹⁵ Χαραλάμπους, Δ. (2005), «Πολιτικές για το σχολικό βιβλίο στην Ελλάδα», στο Χρ. Δελή - Αν. Δημητράσκου (επιμ.), *Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: προβληματισμοί - δυνατότητες - προοπτικές*, Πρακτικά από το Πανελλήνιο συνέδριο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (17-19 Φεβρουαρίου 2005), Αθήνα: Ζήτη, σ. 137.

³¹⁶ Α. Ν. 952 «Περί ιδρύσεως Οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών βιβλίων», ΦΕΚ Α 469, 19-11-1937, σ. 3017-19.

³¹⁷ Αδάμου, Μ. (2002), *Το εκπαιδευτικό σύστημα ...*, ό.π., σ. 291-92.

³¹⁸ Το 1962 ο Ο.Ε.Σ.Β. μετονομάζεται σε Οργανισμό Εκδόσεων Διδακτικών βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.), γεγονός που δεν επιφέρει όμως καμία ουσιαστική αλλαγή στη δομή και τη λειτουργία του.

συγγραφέων ακολουθεί τη διαδικασία της ανάθεσης³¹⁹, η οποία φυσικά δεν γίνεται με ουδέτερο και αξιοκρατικό τρόπο. Από τη στιγμή που δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις χρησιμοποιούν ανεπιφύλακτα τα σχολικά εγχειρίδια για να διαδώσουν τα πολιτικά και ιδεολογικά τους μηνύματα προκειμένου να αποκτήσουν την απαραίτητη κοινωνική συναίνεση και να εδραιώσουν την εξουσία τους, δεν χωρά αμφισβήτηση ότι ένα αυταρχικό καθεστώς, που καταλύει τους συνταγματικούς θεσμούς και επιβάλλεται με τη βία, αναθέτει τη συγγραφή των νέων σχολικών βιβλίων είτε σε προσκείμενους προς αυτό συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, είτε σε συγγραφείς που είναι διατεθειμένοι να προσαρμόσουν το λόγο τους στους σκοπούς και τις επιδιώξεις του καθεστώτος. Παράλληλα, βέβαια, το απριλιανό καθεστώς δεν παραλείπει να αξιοποιήσει τα σχολικά βιβλία για την εξυπηρέτηση προπαγανδιστικών σκοπών. Μια πρώτη εμφανής ένδειξη αποτελεί το γεγονός ότι όλα ανεξαιρέτως τα σχολικά βιβλία φέρουν καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας το έμβλημά της, δηλαδή τον αναγεννώμενο φοίνικα³²⁰.

Το 1968, μέσα στα πλαίσια της απριλιανής προπαγάνδας, λαμβάνεται η απόφαση να μοιραστούν δωρεάν 12 περίπου εκατομμύρια σχολικά βιβλία στους μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η έναρξη της διανομής τους γίνεται με κάθε επισημότητα στις 18 Σεπτεμβρίου «εις ειδικήν μεγαλοπρεπέστατην τελετήν εις τον χώρον της Ακροπόλεως», ενώ ο στρατός αναλαμβάνει με στρατιωτικά οχήματα τη μεταφορά τους σε όλη τη χώρα. Ο διευθύνων σύμβουλος του ΟΕΔΒ «ηυχαρίστησε την Εθνικήν Κυβέρνησιν διά την χειρονομίαν της ταύτην, της δωρεάν χορηγήσεως εις τους μαθητάς των διδακτικών βιβλίων, τα οποία [...] απηλλαγμένα ήδη και αποκαθαρμένα των κατά το παρελθόν ψυχοφθόρων αντιχριστιανικών, αντεθνικών και αντιγλωσσικών μiasμάτων³²¹ περιέχουν ήδη την αλήθειαν, ουχί την πλάνην, είναι δε το περιεχόμενον αυτών διατυπωμένον εις την ασύγκριτον, την άφθορον Ελληνικήν γλώσσαν». Ο υπουργός Παιδείας Θ. Παπακωνσταντίνου επισημαίνει στην ομιλία του ότι «το γεγονός ότι εις την ωραίαν αυτήν προσπάθειαν υπέρ της παιδείας προσήλθε πρόθυμος επίκουρος ο Ελληνικός Στρατός αποτελεί έναν ακόμη λόγον ευγνωμοσύνης του λαού προς τας Ενόπλους Δυνάμεις του ...»³²².

Από τη στιγμή λοιπόν που καθίσταται σαφές ότι το σχολικό εγχειρίδιο μπορεί να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό όργανο νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας που το παράγει και το ελέγχει,

³¹⁹ Η ανάθεση πρωτοεμφανίστηκε στη φιλελεύθερη νομοθεσία του 1917 και επαναλήφθηκε με το νόμο 5045 «Περί των σχολικών βιβλίων», ΦΕΚ Α 165, 23-06-1931. Από το 1964 - Α.Ν. 4379 - έως και σήμερα η ανάθεση θα αναδειχθεί σε κυρίαρχη μέθοδο συγγραφής σχολικών βιβλίων. Βλ. Καψάλης, Α. - Χαραλάμπους, Δ. (2007), *Σχολικά...*, ό.π., σ. 130.

³²⁰ Ο φοίνικας ήταν το πρώτο νόμισμα που εκδόθηκε μετά την Επανάσταση του 1821. Η επιλογή του ως έμβλημα της δικτατορίας ενέχει έναν σαφή παραλληλισμό: Το πουλί που αναγεννιέται από τις στάχτες του, πανάρχαιο σύμβολο, αποστερημένο των αρχικών συμβολισμών του και ανασηματοδοτημένο στο καινούργιο ιστορικό πλαίσιο με την απαραίτητη προσθήκη του στρατιώτη - φύλακα και τη λέξη ΕΛΛΑΣ. Για την ιστορία, μία παράσταση του φοίνικα ήταν στημένη στον Λυκαβηττό, φωταγωγημένη, για να είναι ορατή από όλους, ενώ ταυτόχρονα κοσμούσε κάθε γωνιά της ελληνικής επικράτειας – μέχρι και τα σπιτόκουτα.

³²¹ Είναι προφανές ότι αναφέρεται στα βιβλία που εκδόθηκαν από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, τα οποία και αποσύρθηκαν.

³²² «Η τελετή της αποστολής των βοηθητικών βιβλίων εις τα σχολεία», *Διδασκαλικόν Βήμα*, τεύχος 638, 2.10.1968, σ.1.

είναι επόμενο τα σχολικά εγχειρίδια, κυρίως της Ιστορίας, να βρεθούν στο επίκεντρο έντονων ιδεολογικών και πολιτικών αντιπαράθεσεων. Τα παραδείγματα είναι πολλά και σε μεγάλο ανάπτυγμα χρόνου : από την απόφαση «να καώσι» - μετά την ήττα του Ελ. Βενιζέλου στις εκλογές - τα αναγνωστικά της Δημοτικής Γλώσσας το 1920, να αποσταλούν «προς πολτοποίησης» τα βιβλία του παράχθηκαν στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, έως και την πρόσφατη διαμάχη για το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού.

Η προνομιακή θέση των σχολικών εγχειριδίων: Οι λόγοι για τους οποίους τα σχολικά εγχειρίδια κατέχουν την προνομιακή θέση που μόλις περιγράψαμε είναι πολλοί. Πρώτον, το σχολικό εγχειρίδιο επενδύεται με το κύρος της αυθεντίας, εφόσον ο γραπτός λόγος ταυτίζεται συνήθως με την «απόλυτη» και «αδιαμφισβήτητη» αλήθεια³²³. Πολύ περισσότερο που υποτίθεται ότι παρουσιάζει και μεταδίδει με σύστημα, οργάνωση και διάρθρωση τη γνώση μιας συγκεκριμένης επιστημονικής περιοχής βασισμένο σε αμιγώς επιστημονικά και παιδαγωγικά κριτήρια. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται η ψευδαίσθηση, ότι τα εγχειρίδια παράγονται και προωθούνται απαλλαγμένα από συμφέροντα και σκοπιμότητες, αποκλειστικά προς όφελος των μαθητών. Δεύτερον, το περιεχόμενό τους, μέσω της διδακτικής διαδικασίας, αποκτά διάρκεια μεγαλύτερη από τη χρήση τους. Τρίτον, το σχολικό εγχειρίδιο, παρά τις οδηγίες για τη χρήση και άλλων εποπτικών μέσων διδασκαλίας, παραμένει το πιο ευρέως χρησιμοποιούμενο εκπαιδευτικό εργαλείο, αν όχι το μοναδικό μέσον για τη μετάδοση της «έγκυρης» και «έγκριτης» γνώσης³²⁴, η μοναδική πηγή μάθησης για την πλειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού. Σε καμία άλλη περίπτωση τα μηνύματα ενός μέσου δεν φτάνουν σε τόσους πολλούς αναγνώστες, οι οποίοι μάλιστα είναι υποχρεωμένοι όχι απλά να τα γνωρίζουν αλλά και να τα οικειοποιηθούν και να τα αποστηθίσουν. Τέταρτον, στην περίπτωση του ενός και μοναδικού, ανά γνωστικό αντικείμενο και ανά τάξη, κρατικά εγκεκριμένου και υποχρεωτικού για όλους τους μαθητές σχολικό εγχειρίδιο, τα μηνύματα αυτά συμβάλλουν - θεωρητικά τουλάχιστον³²⁵ - στην ομογενοποίηση του πληθυσμού μέσω της ενστάλαξης ενός ενιαίου συστήματος αντιλήψεων, αναπαραστάσεων και αξιών. Η τελευταία αυτή λειτουργία, μπορεί να μετατρέψει το εγχειρίδιο, κυρίως σε περιπτώσεις ολοκληρωτικών και δικτατορικών καθεστώτων, σε ένα από τα βασικά όργανα προπαγάνδας του καθεστώτος. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί, κατά τη γνώμη μας, τόσο την επιλογή του σχολικού εγχειριδίου ως αντικείμενο έρευνας όσο και την επιλογή της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

³²³ Μακρυνιώτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία ...*, σ. 56.

³²⁴ Anyon, J. (1978), «Elementary Social Studies Textbooks and Legitimizing Knowledge. Theory and Research in Social Education», *Rutgers University*, Vol 6, No5, σ.41.

³²⁵ Θεωρητικά, διότι μέχρι και σήμερα πολύ λίγα γνωρίζουμε για την αποτελεσματικότητα της επίδρασής τους στην επερχόμενη γενιά των πολιτών. Και αυτό γιατί η επίδραση αυτή, καθώς εντάσσεται σε ένα ευρύτερο διδακτικό και παιδαγωγικό πλαίσιο, δεν είναι δυνατόν να αυτονομηθεί και να απομονωθεί από την επίδραση άλλων παραγόντων που συνιστούν αυτό το πλαίσιο. Έτσι, η υπόθεση ότι τα σχολικά εγχειρίδια ασκούν σημαντική επίδραση στις στάσεις και τις αξίες των μαθητών στηρίζεται μέχρι στιγμής περισσότερο σε βάσιμες ενδείξεις και λιγότερο σε επιστημονικά τεκμηριωμένες αποδείξεις. Βλ. Καψάλης, Αχ. - Χαραλάμπους, Δ. (2008), *Σχολικά εγχειρίδια...*, ό.π., σ. 145.

Ο κοινωνικοποιητικός ρόλος της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Τέλος, από τις βαθμίδες της εκπαίδευσης επιλέξαμε τη Δευτεροβάθμια, καταρχάς γιατί οι μαθητές του Γυμνασίου είναι ηλικιακά οι πλέον πρόσφοροι, που σημαίνει οι πλέον «ώριμοι», για να δεχτούν τον ιδεολογικό διαποτισμό που θα επιχειρήσει να ασκήσει επάνω τους ο εκπαιδευτικός μηχανισμός³²⁶. Ένα δεύτερο, καθοριστικότερο, κριτήριο για την επιλογή μας υπήρξε η βαθιά πίστη στις κοινωνικοποιητικές ιδιότητες της Μέσης εκπαίδευσης, μια πίστη που εκφράζεται τόσο από τους διανοητές του συντηρητικού εκπαιδευτικού ρεύματος όσο και του φιλελεύθερου. Έτσι, ο Ε. Παπανούτσος, ως εισηγητής της φιλελεύθερης παράταξης στην Επιτροπή Παιδείας του 1958, θα χαρακτηρίσει τη Μέση εκπαίδευση ως «την σπονδυλικήν στήλην του εκπαιδευτικού σώματος» καλώντας το κράτος να της παράσχει την προσοχή που της αξίζει³²⁷. Την ίδια περίοδο, ο Κ. Καλλίας, υπουργός Παιδείας το 1953 και εκφραστής του συντηρητικού εκπαιδευτικού ρεύματος, παραδέχεται ότι η Μέση εκπαίδευση «είναι πράγματι ο κορμός της Παιδείας». Και αυτό όχι μόνο γιατί παρέχει τα εφόδια για άμεσο επαγγελματικό προσανατολισμό, αλλά, κυρίως, γιατί **«αντιστοιχεί εις την ιδεολογικώς κρίσιμον ώραν του νέου, κατά την οποίαν γεννώνται προβλήματα εις την συνείδησίν του»**³²⁸ (η υπογράμμιση δική μας), που σημαίνει στην καταλληλότερη δηλαδή ηλικία για ιδεολογική χειραγώγηση.

Το φρονηματιστικό έργο που συντελείται στα πλαίσια της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν θα ξεφύγει βέβαια της προσοχής του απριλιανού καθεστώτος, το οποίο γνωρίζει ότι για να αποκτήσει οιαδήποτε μακροπρόθεσμη προοπτική επιβίωσης πρέπει να καλλιεργήσει ερείσματα στη νέα γενιά. Έτσι, με την έναρξη του νέου σχολικού έτους 1967-68, ο υπουργός Παιδείας Κ. Καλαμπόκας απευθυνόμενος στους εκπαιδευτικούς της Μέσης εκπαίδευσης επισημαίνει ότι «...έργο σας δεν είναι να μεταδίδετε ξηράς γνώσεις, αλλά να φρονηματίζετε τους μαθητάς διά των εθνικών, θρησκευτικών και ηθικοπλαστικών αξιών...»³²⁹. Μάλιστα ο Ιωάννης Λαδάς σε λόγο του στα εγκαίνια Γυμνασίου σχολείου στην Ηγουμενίτσα, συνιστά στους μαθητές να μελετούν ιδιαίτερα Ιστορία³³⁰. Αυτού του είδους οι απόψεις δεν αφήνουν περιθώριο για αμφιβολίες περί του ιδεολογικού και νομιμοποιητικού ρόλου που επιφύλασσε το καθεστώς των συνταγματαρχών στη Μέση εκπαίδευση και συνηγορούν, πιστεύουμε, στην επιλογή της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ως ερευνητικού πεδίου.

³²⁶ Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της εφηβείας η επίδραση της οικογένειας ως πρωτογενούς φορέα κοινωνικοποίησης μειώνεται, γεγονός που επιτρέπει στην παιδαγωγική πρακτική να αρχίσει να εγχωράσει στο παιδί μια ιδεολογία «που να βασίζεται σε μια ειδική και ποιοτικά διαφορετική γλώσσα σε σχέση με εκείνη του οικογενειακού περιβάλλοντος». Βλ. Τσουκαλάς, Κ. (2006), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 426.

³²⁷ Παπανούτσος, Ε., «Περί της Μέσης Εκπαίδευσης», στο *Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας του 1958*, ό.π., σ. 109.

³²⁸ Καλλίας, Κ. Μ. (1957), *Το Εκπαιδευτικόν Πρόβλημα*, Αθήνα, σ. 35. (Το βιβλίο αποτελεί καταγραφή του λόγου που εκφώνησε στο Ροταριανό Όμιλο Αθηνών στις 27 Ιουνίου 1957 κατά τη διάρκεια συνεστίασης).

³²⁹ Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 141570/118, 5.10.1967.

³³⁰ Λαδάς Ι. (1970), *Λόγοι*, ό.π., σ. 123.

γ) Πηγές - Υλικό έρευνας

Αρχική μας πρόθεση ήταν να χρησιμοποιήσουμε ως ερευνητικό υλικό όλα τα εγχειρίδια Ιστορίας που χρησιμοποιήθηκαν στις έξι τάξεις της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της απριλιανής επταετίας. Στην πορεία, όμως, της εργασίας μας διαπιστώσαμε ότι η ανάλυση εφτά σχολικών βιβλίων³³¹, για λόγους που σχετίζονται, κυρίως, με τους περιορισμούς στην έκταση της παρούσας εργασίας ήταν ανέφικτη. Οι πιθανές λύσεις ήταν δύο: είτε να συνεξετάσουμε τα βιβλία και να προβούμε σε γενικές διαπιστώσεις σχηματοποιώντας τα συμπεράσματά μας είτε να περιορίσουμε το υλικό της έρευνας μας επιλέγοντας συγκεκριμένα βιβλία. Τελικά, θεωρώντας ότι η ανάλυση του ιδεολογικού λόγου δύο εγχειριδίων μπορεί να μας οδηγήσει σε πιο σαφή και αποτελεσματικά συμπεράσματα από ότι η γενική επισκόπηση επτά εγχειριδίων, προκρίναμε τη δεύτερη λύση. Από τα επτά εγχειρίδια επιλέξαμε ως υλικό της έρευνας μας εκείνα τα οποία εισάγονται για πρώτη φορά στη Μέση εκπαίδευση μετά την εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας. Και αυτό επειδή θεωρούμε ότι είναι δύο εγχειρίδια στα οποία αποτυπώνονται καθαρά οι πολιτικές και ιδεολογικές βλέψεις του απριλιανού καθεστώτος. Συγκεκριμένα κατά την περίοδο της επταετίας εισάγονται τρία καινούργια εγχειρίδια ιστορίας, των:

- 1) Αν. Ματαράση - Στ. Παπασταματίου, *Ιστορία Νεωτέρων και Νεοτάτων Χρόνων* (εγκρ. απόφαση του Υπ. Παιδείας 126352/22-9-66) για την Γ' και Στ' τάξη
- 2) Ι. Παπασταύρου, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος. Από του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι του Μ. Κωνσταντίνου* (εγκρ. απόφαση του Υπ. Παιδείας 104348/22-7-67) για την Δ' τάξη και
- 3) Γρ. Δαφνή, *Συνοπτική Ιστορία Συγχρόνου Ελλάδος (1914-1968)* (εγκρ. απόφαση Υπ. Παιδείας 52106/17-4-69) για την Στ' τάξη.

Στις υπόλοιπες τάξεις διατηρήθηκαν και διδάχθηκαν τα σχολικά εγχειρίδια που γράφτηκαν - με ελάχιστες εξαιρέσεις - αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου και διδάχθηκαν κατά τις δύο πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες, γεγονός που φανερώνει την επιλεκτική συγγένεια ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς στόχους των πραξικοπηματιών και του προϋπάρχοντος συντηρητικού εκπαιδευτικού ρεύματος. Βέβαια, κάποια βιβλία προκειμένου να στηρίξουν το εγχείρημα του απριλιανού καθεστώτος και να προπαγανδίσουν τις θέσεις του υπέστησαν αλλαγές και προσθαφαιρέσεις στο περιεχόμενό τους, κάποια μεταφέρθηκαν σε άλλες τάξεις και κάποια ενοποιήθηκαν ανά δύο διπλασιάζοντας τον όγκο της διδακτέας ύλης. Πιο συγκεκριμένα κατά την περίοδο της απριλιανής δικτατορίας διδάχθηκαν τα εξής σχολικά εγχειρίδια ιστορίας :

Στην **Α' τάξη** και σε αντικατάσταση του βιβλίου της Αθηνάς Καλογεροπούλου, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή 146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.*, που αποσύρεται και πολτοποιείται καθώς αποτελεί φορέα της

³³¹ Από το σχολικό έτος 1967-68 και μέχρι το 1973-74 στις έξι τάξεις της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης διδάχθηκαν συνολικά οκτώ σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, εκ των οποίων το ένα στάθηκε αδύνατον να εντοπιστεί.

νέας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της κυβέρνησης του Κέντρου³³², εισάγεται το χρησιμοποιούμενο στη Β' Γυμνασίου κατά το χρονικό διάστημα 1950-1965 βιβλίο του Χρ. Μαλλιαρού, *Ιστορία των Ανατολικών λαών και της Αρχαίας Ελλάδος. Από των μηδικών πολέμων μέχρι του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου*, ενοποιημένο, όμως, με το πρώτο μέρος (σελ. 1-158) της Ελληνορωμαϊκής ιστορίας των Α. Λαζάρου - Δ. Χατζή, *Ιστορία Ελληνική - Ρωμαϊκή. Από του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι του Μ. Κωνσταντίνου*, που διδασκόταν κατά το αντίστοιχο χρονικό διάστημα στην Γ' Γυμνασίου³³³. Η ενοποίηση αυτή αποτελεί αναγκαιότητα, αφού σύμφωνα με το σύστημα διδασκαλίας που προκρίνει η Χούντα, η ύλη έπρεπε να ολοκληρωθεί στις τρεις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου και να επαναδιδασχθεί, με τα ίδια πολλές φορές εγχειρίδια, στις τρεις επόμενες τάξεις. Ο τίτλος του νέου εγχειριδίου διαμορφώνεται ως εξής: Χρ. Μαλλιαρού - Αν. Λαζάρου - Δ. Χατζή, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 146 π.Χ.* Στην **Β' τάξη** και σε αντικατάσταση του βιβλίου του Κων/νου Καλοκαιρινού, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή 146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.*³³⁴, εισάγεται το χρησιμοποιούμενο στη Δ' τάξη κατά το χρονικό διάστημα 1951-1965 βιβλίο της Ελ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία των Μέσων Χρόνων. Από του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων*, ενοποιημένο με το δεύτερο μέρος της Ελληνορωμαϊκής Ιστορίας των Λαζάρου - Χατζή. Ο τίτλος του νέου εγχειριδίου διαμορφώνεται ως εξής: Αν. Λαζάρου - Δ. Χατζή - Ελ. Βουραζέλη -Μαρινάκου, *Ιστορία Ελληνορωμαϊκή - Βυζαντινή - Μεσαιωνική Ευρώπης 146 π. Χ. - 1453 μ. Χ.* Στην **Γ' τάξη** εισάγεται το καινούργιο εγχειρίδιο ιστορίας των Α. Ματαράση - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία Νεωτέρων και Νεοτάτων Χρόνων*, που αποτελεί το πρώτο βιβλίο της έρευνας μας. Στην **Δ' τάξη** εισάγεται με την εγκριτική απόφαση του Υπουργείου Παιδείας 104348/22-7-67 το εγχειρίδιο του Ι. Παπασταύρου, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος. Από του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι του Μ. Κωνσταντίνου*. Δυστυχώς, το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, παρ' όλες τις προσπάθειές μας, στάθηκε αδύνατον να εντοπιστεί, πιθανότατα διότι διδάχθηκε για μικρό χρονικό διάστημα, αφού από το σχολικό έτος 1970-1 και μέχρι τη μεταπολίτευση βρίσκουμε να διδάσκεται παράλληλα στην Α' και Δ' τάξη η *Αρχαία Ιστορία* των Μαλλιαρού - Λαζάρου - Χατζή.

³³² Το φωτεινό διάλειμμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, αν και δεν κράτησε πολύ, πρόλαβε να μας κληροδοτήσει δύο βιβλία Ιστορίας : της Αθηνάς Καλογεροπούλου - που θα διδασχθεί για δύο μόνο σχολικές χρονιές και θα επανέλθει μετά τη μεταπολίτευση - και του Κωνσταντίνου Καλοκαιρινού, για την Α' και Β' τάξη του Γυμνασίου αντίστοιχα. Τα δύο αυτά εγχειρίδια εισήγαγαν νέο πνεύμα στην αντιμετώπιση του γνωστικού αντικειμένου της Ιστορίας, καθώς διέπονταν από μια διαφορετική εκπαιδευτική φιλοσοφία η οποία έδινε βαρύτητα στην καλλιέργεια της φαντασίας και της κρίσης έναντι του εμπλουτισμού και της συσσώρευσης των γνώσεων. Βλ. Αβδελά, Ε. (1998), *Ιστορία και Σχολείο*, Αθήνα: Νήσος, σ. 33.

³³³ Και τα δύο βιβλία πρωτοεκδίδονται το 1949, αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου.

³³⁴ Η θητεία αυτού του βιβλίου είναι φοβερά βραχύβια, αφού αποσύρεται το Νοέμβρη του ίδιου χρόνου για να δώσει τη θέση του στο βιβλίο της Ελ. Βουραζέλη-Μαρινάκου. Η μόλις τρίμηνη χρησιμοποίησή του έχει, προφανώς, να κάνει με τις πολιτικές αλλαγές - κυβερνήσεις αποστασίας - που συντελούνται στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και τις ιδεολογικο-πολιτικές επιλογές και στοχεύσεις που αυτές συνεπάγονται.

Στην **Ε' τάξη** από το σχολικό έτος 1950-51 έως και την μεταπολίτευση διδάσκεται το εγχειρίδιο των Αν. Λαζάρου - Αθ. Διάφα, *Ιστορία των Νέων Χρόνων. Από της ανακαλύψεως της Αμερικής μέχρι της Ελληνικής Επανάστασεως*.

Στην **Στ' τάξη** από το 1951 έως και το 1969 διδάσκεται το εγχειρίδιο του Αν. Λαζάρου³³⁵, *Ιστορία των Νέων Χρόνων. Ελληνική και Ευρωπαϊκή (1453-1821)*. Κατά το σχολικό έτος 1969-70 δίνει τη θέση του στο εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου *Ιστορία Νεοτέρων και Νεοτάτων Χρόνων*. Έκτοτε έως και το 1974 το συγκεκριμένο εγχειρίδιο διδάσκεται από κοινού με το εγχειρίδιο του Γρ. Δαφνή, *Συνοπτική Ιστορία Συγχρόνου Ελλάδος (1914-1968)*, που αποτελεί το δεύτερο βιβλίο της έρευνάς μας.

Τέλος, θα θέλαμε να επισημάνουμε τις δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε τόσο στο να εντοπίσουμε ποια βιβλία χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της απριλιανής επταετίας όσο και στο να βρούμε τα συγκεκριμένα αντίτυπα. Δυσκολίες που κάποια στιγμή μας φάνηκαν ανυπέρβλητες. Το Υπουργείο Παιδείας και ο Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες που κατέβαλλαν οι υπάλληλοί τους, στάθηκε αδύνατον να μας βοηθήσουν. Και αυτό διότι δεν υπήρχε ούτε η κατάλληλη βιβλιοθήκη ούτε και το απαραίτητο αρχείο που θα έπρεπε να διαθέτουν. Γυρίζοντας επί δύο μήνες από γραφείο σε γραφείο πήρα τελικά από την αρμόδιο υπάλληλο του Υπ. Παιδείας την εξής ενδεικτική απάντηση: «Καλύτερα να αλλάξετε θέμα, καθώς ότι υπήρχε από την περίοδο της δικτατορίας, λόγω έλλειψης χώρου, πετάχτηκε». Στην ουσία εννοούσε ότι τα αρχεία, όπως έμαθα εκ των υστέρων, πολτοποιήθηκαν (κάτι αντίστοιχο με το κάψιμο των φακέλων). Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω αν πρόκειται για αδυναμία ή για συνειδητή επιλογή. Αυτό που γνωρίζω πλέον σήμερα, έπειτα από έρευνα πολλών μηνών, είναι ότι τα τεκμήρια που αφήνει πίσω του ένα δικτατορικό καθεστώς είναι ποσοτικώς περιορισμένα και ποιοτικώς αμφίβολα, αφού, εξ' ορισμού, φιμώνει τη μαρτυρία, λογοκρίνει τη γραφή, φαλκιδεύει την πληροφόρηση, συγκαλύπτει, συσκοτίζει, αποσιωπά και προπαγανδίζει. Έτσι, αυτό που απέμεινε ως ιστορικό τεκμήριο τα αρμόδια όργανα για τα θέματα της εκπαίδευσης θεώρησαν ότι έπρεπε να καταστραφεί. Φαίνεται τελικά ότι η ελληνική κοινωνία σε ότι αφορά τη διάσωση της ιστορικής μνήμης πάσχει από ηθελημένη αμνησία. Ευτυχώς, την απαράδεκτη αυτή αδυναμία ήρθαν να καλύψουν η βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και, κυρίως, η ιδιωτική συλλογή ενός φίλου³³⁶, οι οποίοι συνετέλεσαν καθοριστικά στην υλοποίηση της συγκεκριμένης εργασίας.

³³⁵ Αξίζει εδώ να επισημάνουμε ότι από τα οκτώ σε σύνολο διδασκόμενα εγχειρίδια κατά την περίοδο της δικτατορίας, στα πέντε συμμετέχει ως συγγραφέας ο Αν. Λαζάρου. Στις καταστάσεις του Ο.Ε.Δ.Β. που καταφύγαμε για να επισημάνουμε τα χρησιμοποιούμενα κατά το χρονικό διάστημα της επταετίας εγχειρίδια ιστορίας, εντοπίσαμε ότι κατά το σχολικό έτος 1950-51 οι πέντε από τις έξι τάξεις του Γυμνασίου (Α, Γ, Δ, Ε, ΣΤ) χρησιμοποιούσαν ως εγχειρίδια ιστορίας βιβλία είτε αποκλειστικής του συγγραφέως είτε συλλογικής, μαζί με άλλους, προσπάθειας. Το γεγονός ότι αυτή την υπεροχή θα συνεχίσει να τη διατηρεί - με ένα μικρό διάλειμμα στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 - έως και το 1974, αποδεικνύει ότι αποτέλεσε τον κατεξοχήν οργανικό διανοούμενο της μετεμφυλιακής εξουσίας.

³³⁶ Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Γεώργιο Ζούκα, χωρίς τον οποίο η υλοποίηση της εργασίας θα ήταν αδύνατη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΣΤΑΔΙΟ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ

α) Μέθοδος έρευνας

Η προσέγγιση των εγχειριδίων της ιστορίας με στόχο τη διερεύνηση της νομιμοποιητικής λειτουργίας που ασκούν μέσα στα πλαίσια του κοινωνικοποιητικού τους ρόλου σε μία καθ' όλα ευαίσθητη και βεβαρυμμένη ιδεολογικά και πολιτικά ιστορική περίοδο, ανάδειξε ως καταλληλότερη μέθοδο συλλογής δεδομένων την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου³³⁷. Η μέθοδος αυτή, αντιμετωπίζοντας τα σχολικά εγχειρίδια ως προϊόντα συγκεκριμένων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών με αυστηρά καθορισμένες προθέσεις, προσανατολισμούς και κατευθύνσεις, επικεντρώνει όχι μόνο σε όσα γράφονται αλλά και στον τρόπο που γράφονται και - κυρίως - σε όσα παραλείπονται, στις εύγλωττες εκείνες σιωπές που επιτρέπουν διαφορετικές ή αντιθετικές ερμηνείες. Υιοθετώντας την άποψη του Jacques Le Coff, ότι τα σχολικά εγχειρίδια «είναι τα καλύτερα παρατηρητήρια για να μελετήσει κανείς την ιστορική νοοτροπία μιας εποχής»³³⁸, θα ισχυριζόμαστε πως το τι εντάσσεται στον ιστορικό κανόνα και τι αποσιωπάται ή περιθωριοποιείται στη συλλογική μνήμη δεν είναι μόνο ζήτημα επιστημολογικής ή ιστοριογραφικής τάξεως, αλλά μείζον πολιτικό και ιδεολογικό διακύβευμα.

Γνωρίζουμε ότι το ανεπεξέργαστο υλικό συνεπάγεται υποχρεώσεις και κινδύνους, από τους οποίους ο σημαντικότερος για τον ερευνητή είναι η αδυναμία του να θεμελιώσει τις γνώμες και τις κρίσεις του πάνω σε βιβλιογραφικές αναφορές, γεγονός που σημαίνει ότι διατρέχουμε ανά πάσα στιγμή τον κίνδυνο να καταλήξουμε σε υποκειμενικές κρίσεις. Η αντικειμενικότητά μας γίνεται ακόμη πιο αμφισβητήσιμη, όταν εξετάζουμε ζητήματα ιδεολογίας και μάλιστα μιας περιόδου ιδιαίτερα επώδυνης για τη χώρα μας. Εκεί ο ερευνητής εύκολα γίνεται δεικτικός ή ακόμη και πολεμικός, με αποτέλεσμα τα συμπεράσματά του να καθίστανται αναξιόπιστα. Γνωρίζουμε ακόμη ότι γνώμονας παραμένει πάντα η απόσταση και η αντικειμενικότητα του ερευνητή, ο οποίος όμως δεν είναι κοινωνικά αδιάφορος ή πολιτικά άνευρος. Κανείς δεν μένει απαθής και ουδέτερος

³³⁷ Οι κυριότερες μέθοδοι που έχουν χρησιμοποιηθεί έως τώρα στην έρευνα των σχολικών εγχειριδίων είναι : η περιγραφική-αναλυτική μέθοδος και η Ανάλυση Περιεχομένου (Content Analysis), η οποία διακρίνεται σε ποσοτική και ποιοτική. Η πρώτη, η οποία στηρίζεται στη λεπτομερή καταγραφή παραθεμάτων, εγκαταλείφθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '60, καθώς χαρακτηρίστηκε ως έντονα υποκειμενική και θεωρήθηκε ότι οδηγούσε σε αυθαίρετα συμπεράσματα. Βλ. Πάλλα, Μ., «Η Ανάλυση Περιεχομένου», στο περιοδικό *Φιλολόγος*, τεύχος 67, 5/10/1992, σ. 47. Σε ότι δε αφορά την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου, αν και παρέχει ικανοποιητικές εγγυήσεις αντικειμενικότητας, ελάχιστα μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση του κειμένου στο σύνολό του, καθώς το αντιμετωπίζει «ως νεκρό απολίθωμα» εκτός συμφραζομένων και ιστορικού πλαισίου. Βλ. Μπονίδης, Κ.- Χοντολίδου, Ελ. (1997), «Έρευνα σχολικών εγχειριδίων: Από την ποσοτική ανάλυση σε ποιοτικές μεθόδους ανάλυσης. Το παράδειγμα της Ελλάδας», στο Μ.Ι. Βάμβουκας - Α.Γ. Χουρδάκης (επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Τάσεις και Προοπτικές*. Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 198.

³³⁸ Le Goff, J. (1998), *Ιστορία και μνήμη*, (μετάφραση : Γ. Κουμπουρλής), Αθήνα: Νεφέλη, σ. 211.

παρατηρητής, ψυχρά αντικειμενικός απέναντι σε πολιτικές πρακτικές και κοινωνικά φαινόμενα ούτε και κατορθώνει να εξαφανίσει την παρουσία της ιδεολογίας του μέσα από τα κείμενά του. Όπως σωστά επισημαίνει ο Άγγελος Ελεφάντης «το αντικείμενο της έρευνας φτιάχνεται με κείνη την απαραίτητη δόση αυθαιρεσίας, που δεν είναι άλλη από την πολιτική μας στάση απέναντί του. Η θεμελίωση, η επεξεργασία και τα στοιχεία που το ολοκληρώνουν έρχονται μετά»³³⁹.

Παρ' όλα αυτά, ο υποκειμενισμός αυτός δεν μεταφράζεται σε τύφλωση και μεροληψία ούτε και αναιρεί τη μεθοδολογική συνέπεια που χαρακτηρίζει την εργασία μας. Απεναντίας, σκοπός μας είναι να προσεγγίσουμε το αντικείμενο της έρευνάς μας χωρίς δογματισμούς και προκαταλήψεις, φανατισμούς και σκοπιμότητες, αποφεύγοντας τις εύκολες σχηματοποιήσεις και απλουστεύσεις. Πολύ περισσότερο που η εργασία μας δεν στοχεύει στην ανακάλυψη κάποιου νέου ή κρυμμένου στοιχείου ούτε στη συναγωγή κάποιων καινοφανών συμπερασμάτων. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν ευελπιστούμε η εργασία μας να προσφέρει κάποια στοιχεία που θα αποτελέσουν ερέθισμα για διάλογο και προβληματισμό μέσα στα πλαίσια των ερευνών για τον εκσυγχρονισμό των σχολικών εγχειριδίων, καθώς η έρευνα δεν έχει νόημα ως αυτοκατανάλωση.

β) Η συνέχεια της συνέχειας: Το εθνικιστικό αφήγημα της συνέχειας του ελληνισμού στην απριλιανή δικτατορία με άξονα αναφοράς το σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας των Αν. Ματαράση - Στ. Παπασταματίου, *Ιστορία των Νεωτέρων και Νεωτάτων Χρόνων*

Το 1967, με την εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας, η εκπαίδευση τίθεται στην υπηρεσία του «εθνικού συμφέροντος», ενώ το γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας ως «μάθημα κατ' εξοχήν φρονηματιστικών» αναλώνεται σε μία προσπάθεια καλλιέργειας του «εθνικού φρονήματος». Στα πλαίσια της «εθνικής» αυτής επιχείρησης, κατά το σχολικό έτος 1967-8 στην Γ' τάξη του Γυμνασίου εισάγεται για πρώτη φορά το βιβλίο των Αν. Ματαράση - Στ. Παπασταματίου *Ιστορία των Νεωτέρων και Νεωτάτων Χρόνων*, το οποίο θα διατηρηθεί μέχρι και τη μεταπολίτευση³⁴⁰.

Ως προς τη διάρθρωση των περιεχομένων το εγχειρίδιο περιλαμβάνει εισαγωγή και στο τέλος επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας. Τα περιεχόμενα δομούνται σε τρία μέρη με άξονα αναφοράς το χρόνο. Το κάθε μέρος χωρίζεται σε τμήματα που οριοθετούνται με βάση το χρόνο, το χώρο ή κάποιο πολιτικό, πολεμικό, κοινωνικό και πολιτισμικό γεγονός, ενώ τα πολεμικά γεγονότα

³³⁹ Ελεφάντης, Α. (1991), *Στον αστερισμό...*, ό.π., σ. 7.

³⁴⁰ Αμέσως μετά τη μεταπολίτευση και στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που αυτή εγκαινιάζει, το εγχειρίδιο των Ματαράση-Παπασταματίου αντικαθίσταται από το εγχειρίδιο της Γεωργίας Κουλικούρδη, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*. Το εγχειρίδιο αυτό, που εισάγεται στην Γ' τάξη του Γυμνασίου κατά το σχολικό έτος 1975-6, είναι το μοναδικό από τα νέα εγχειρίδια που προωθεί η μεταπολιτευτική κυβέρνηση το οποίο εγκρίνεται μετά από διαγωνισμό προκηρυχθέντα για τη συγγραφή βιβλίων Ιστορίας, καθώς τα υπόλοιπα αποτελούν προϊόντα απλής ανάθεσης. Βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιανού, «Ο ρόλος των βιβλίων Ιστορίας στη διαμόρφωση πολιτών», στο περιοδικό *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 3, Απρίλιος-Ιούνιος 1982, σ. 52.

αναπτύσσονται ως εξής: αίτια - αφορμαί - κυριότερα γεγονότα - συνθήκαι. Κάθε τμήμα χωρίζεται σε κεφάλαια που αριθμούνται σε συνεχή αρίθμηση από την αρχή έως το τέλος του εγχειριδίου (1-59), τα οποία περιλαμβάνουν μια εισαγωγή που κυμαίνεται από δέκα σειρές έως μιάμιση σελίδα και τις περισσότερες φορές διαιρούνται σε υποκεφάλαια που ξεχωρίζουν από τους τίτλους χωρίς να αριθμούνται. Έτσι, η δομή του εγχειριδίου παίρνει την εξής μορφή:

Μέρος Α': ΟΙ ΝΕΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

- Τμήμα Ι : «Ο 15ος και ο 16ος αιών» (κεφάλαια 1-7)
- Τμήμα ΙΙ : «Ο 17ος και ο 18ος αιών» (κεφάλαια 8-15)
- Τμήμα ΙΙΙ : «Η εποχή της τουρκοκρατίας» (κεφάλαια 16-20).

Μέρος Β' : ΟΙ ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

- Τμήμα Ι : «Η Ελληνική Επανάσταση» (κεφάλαια 21-27)
- Τμήμα ΙΙ : «Συνοπτική έκθεσις της ιστορίας των άλλων λαών» (κεφάλαια 28-34)
- Τμήμα ΙΙΙ : «Η Ελλάς ανεξάρτητον βασίλειον» (κεφάλαια 35-36).

Μέρος Γ' : ΑΠΟ ΤΟΥ Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΟΝ

- Τμήμα Ι : «Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος» (κεφάλαια 37-40)
- Τμήμα ΙΙ : «Η περίοδος του Μεσοπολέμου» (κεφάλαια 41-43)
- Τμήμα ΙΙΙ : «Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος» (κεφάλαια 44-50)
- Τμήμα ΙV : «Ο κόσμος από το τέλος του πολέμου» (κεφάλαια 51-53)
- Τμήμα V : «Ο πολιτισμός του 19ου και 20ού αιώνας» (κεφάλαια 54-59).

Σύμφωνα με τις καταστάσεις του Οργανισμού Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων το βιβλίο εγκρίνεται από το Υπουργείο Παιδείας στις 22 Σεπτεμβρίου του 1966³⁴¹, γεγονός που σημαίνει ότι γράφεται μέσα στην έντονα φορτισμένη - πολιτικά και ιδεολογικά - προδικτατορική περίοδο. Είδαμε ότι μετά τον Ιούλιο του 1965, η οξύτατη πολιτική κρίση που γνωρίζει η χώρα επηρεάζει αναπόφευκτα και την εκπαίδευση, καθώς η τύχη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της ΕΚ συνδέεται άμεσα με την πυκνή ροή των πολιτικών εξελίξεων, των αμφίροπων ισορροπιών και των εύθραυστων κυβερνητικών σχημάτων. Είδαμε ακόμη ότι τα πυρά στρέφονται ευθύς εξαρχής στα σχολικά εγχειρίδια τα οποία είχαν παραχθεί στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης. Θα μπορούσαμε εύλογα λοιπόν να υποθέσουμε ότι το συγκεκριμένο βιβλίο γράφεται με βάση τη σύσταση του υπουργού Παιδείας της «κυβέρνησης των αποστατών» Ε. Σαββόπουλου, ο οποίος υποστηρίζει την αποκάθαρση του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων από τους επικίνδυνους για τα εθνικά συμφέροντα πολιτικο-ιδεολογικούς προσανατολισμούς των υπευθύνων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: «τα βιβλία [...] που εξετυπώθησαν προς χρήσιν των μαθητών είναι επιστημονικώς, παιδαγωγικώς και εθνικώς

³⁴¹ Ακολουθούν άλλες τρεις εκδόσεις από τον Ο.Ε.Δ.Β., το 1969, 1971 και 1973. Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο επανεκδίδεται το 2008 από τον εκδοτικό οίκο Καλοκάθη που ειδικεύεται στο παιδικό βιβλίο.

ακατάλληλα. Ήδη, έδωσα εντολήν και συνεστήθησαν επιτροπαί, όπου βάσει των πορισμάτων τους θα αποφανθώμεν εάν θα χρησιμοποιηθούν ή θα αποσταλούν προς πολτοποίησης»³⁴².

Το γεγονός ότι το εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου ³⁴³ χρησιμοποιείται αδιάλειπτα, χωρίς την παραμικρή αλλαγή, καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας, μας προϊδεάζει ευθύς εξαρχής ότι πρόκειται για ένα βιβλίο που ανταποκρίνεται στην εκπαιδευτική φιλοσοφία ή καλύτερα στους σκοπούς και στις επιδιώξεις του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Ένα πρώτο σημείο που συγκρατεί το ενδιαφέρον μας είναι ότι η προτεινόμενη ύλη καλύπτει χρονολογικά και τα γεγονότα της μεταπολεμικής περιόδου (1945-1960), σε αντίθεση με τα εγχειρίδια ιστορίας της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που εκδίδονται κατά την μετεμφυλιακή περίοδο³⁴⁴. Πράγματι, στις δύο πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες, όπως και στις δεκαετίες που ακολούθησαν τη μεταπολίτευση, υπήρξαμε δέκτες μιας αντίληψης που πρέσβευε πως όσο μακρύτερα από το παρόν βρισκόταν μια ιστορική περίοδος, τόσο πιο ανώδυνα και αποδοτικά θα επενεργούσε για τη διαμόρφωση της ιστορικής μας συνείδησης. Έτσι τα «καινά δαιμόνια» που απειλούσε να εισαγάγει η προσέγγιση της εποχής μας παραλείπονταν, τα πάθη δεν αναζωπυρώνονταν και απευκαίοι συνειρμοί αποφεύγονταν. Αυτός όμως ο απότομος τερματισμός της διδασκόμενης ιστορικής ύλης γύρω στο τέλος της Ελληνικής Επανάστασης ή το πολύ μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή, θεληματικά ή αθέλητα μετέθετε το κέντρο βάρους της ελληνικής ιστορίας προς το μακρινό παρελθόν, απέτρεπε την κατανόηση της νεοελληνικής πραγματικότητας και άφηνε να ενσταλάζεται στην ψυχή του μαθητή η υποψία ότι οι ωριμότεροι έχουν κάτι να κρύψουν. Το εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου, όπως και του Γρ. Δαφνή που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, είναι τα πρώτα μεταπολεμικά εγχειρίδια που η ιστορική τους αφήγηση επεκτείνεται και στα γεγονότα της μεταπολεμικής περιόδου. Το γεγονός ότι αυτός ο διάχυτος φόβος απέναντι στη διδασκαλία της πρόσφατης ιστορίας ξεπερνιέται κατά τη διάρκεια της δικτατορίας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς θα περίμενε κανείς ότι η Χούντα θα αρκούσαν σε μια επαναληπτική αφήγηση «των ηρωικών στιγμών του ελληνισμού» από την Αρχαιότητα μέχρι και την Επανάσταση του '21.

³⁴² Παπάζογλου, Μ., «Ανοικτός πλέον ο πόλεμος κατά της μεταρρυθμίσεως», στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 9-9-1965, σ. 3.

³⁴³ Για τους συγκεκριμένους συγγραφείς δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε βιογραφικά στοιχεία. Το μόνο που γνωρίζουμε, καθώς αναγράφεται στο εξώφυλλο του εγχειριδίου, είναι ότι ήταν και οι δύο Γυμνασιάρχες.

³⁴⁴ Αντίθετα, στα βιβλία που εισάγονται στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση, και μάλιστα σε εκείνα που γράφονται εν θερμό, στις αρχές του 1950, τα σύγχρονα γεγονότα του Εμφυλίου κατέχουν σημαντική θέση. Για την ακρίβεια αφιερώνεται στην περιγραφή τους τόσο έκταση και τόσες λεπτομέρειες όσες για κανένα άλλο γεγονός του 20ού αιώνα. Βλ. Θεοδώρου, Β., «Νοηματοδοτήσεις του εμφυλίου πολέμου στα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1950-1991», στο περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 131, Ιούλιος-Αύγουστος 2003, σ. 113. Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι για ποιο λόγο η ανάγνωση του νωπού παρελθόντος στόχευε τις μικρές ηλικίες. Αν και δεν έχω μια ολοκληρωμένη απάντηση γι' αυτή την επιλογή, παρ' όλα αυτά υποθέτω ότι έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι περισσότεροι μαθητές συγκεντρώνονταν στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση και θα έπρεπε να είχαν εφοδιαστεί με ισχυρές δόσεις εθνικοφροσύνης ώστε να μην προσελκύονται από τον ιδεολογικό λόγο της αντίπαλης πλευράς, η εμβέλεια του οποίου υπήρχε φόβος ότι ήταν ακόμη ισχυρή. Αν δεχτούμε επίσης ότι όσοι εγκατέλειπαν το σχολείο σε αυτή την ηλικία, δύσκολα θα έρχονταν σε επαφή με βιβλία ιστορίας, αυτή η μονοδιάστατη εκδοχή θα έπρεπε να χαραχθεί στη μνήμη τους μέσα από τις διαστάσεις ενός λόγου που άγγιζε τα όρια της προπαγάνδας.

Το δεύτερο σημείο που στρέφεται η προσοχή μας σχετίζεται με την κατανομή της ύλης. Ο τίτλος του βιβλίου *Ιστορία των Νεωτέρων και Νεωτάτων Χρόνων*, μαρτυρά ότι εκ πρώτης όψεως δεν έχουμε να κάνουμε με ένα βιβλίο ελληνικής ιστορίας. Παρ' όλα αυτά, από τις 310 σελίδες του εγχειριδίου οι 180 αναφέρονται στην εθνική μας ιστορία, 85 στην ιστορία των ευρωπαϊκών λαών και μόνον 25 σελίδες στην παγκόσμια ιστορία, όπου κυριαρχεί η ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών. Αν θελήσουμε, με βάση την έκταση που παραχωρούν οι συγγραφείς στην ελληνική ιστορία, να αξιολογήσουμε τη σημασία που της αποδίδουν, θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα βιβλίο με έντονο ελληνοκεντρικό χαρακτήρα. Μία τελευταία παρατήρηση αφορά την περιορισμένη χρήση του εποπτικού υλικού από χάρτες, εικόνες και διαγράμματα³⁴⁵, όπως και την πλήρη απουσία βιβλιογραφίας και ιστορικών πηγών, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα το εκτιθέμενο ιστορικό υλικό να ταυτίζεται περισσότερο με τους συγγραφείς και λιγότερο με την ιστορική πραγματικότητα.

Οι μεγάλες προσωπικότητες του έθνους: Η ανάγνωση των επιμέρους κεφαλαίων μας αποκαλύπτει ότι το συγκεκριμένο εγχειρίδιο ακολουθεί με συνέπεια τις βασικές αρχές της εθνικής ιστοριογραφίας. Για την ακρίβεια, η ιστορική προσέγγιση που επιχειρούν οι δύο συγγραφείς, η οποία εκτίθεται έμμεσα στο εισαγωγικό σημείωμα περί του 15ου και 16ου αιώνα, αναπαράγει αναμφίβολα τη ρομαντική θεώρηση του έθνους όπως απαντά από τον 19ο αιώνα με επίκεντρο το ένδοξο παρελθόν και την εθνική αποστολή. Προς το σκοπό αυτό, χρησιμοποιούν όλα τα στοιχεία της περιγραφικής, θετικιστικής ιστορίας³⁴⁶, εστιάζοντας στη χρονολογική παράθεση και περιγραφή ανερμίνευτων και ασύνδετων αιτιακά ιστορικών γεγονότων και προβάλλοντας ως κινητήριες δυνάμεις της ιστορικής πορείας «εξέχουσες» προσωπικότητες, αποφεύγοντας την ένταξή τους στο συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον που τις γέννησε και τις ανάδειξε: «Παρουσιάστηκαν τότε (κατά τον 15ο και 16ο αιώνα) μεγάλοι άνδρες, έγιναν έργα μεγάλα και συνέβησαν γεγονότα σπουδαία»³⁴⁷. Στα πλαίσια αυτά, προβάλλει ως παραδειγματικό μοντέλο συμπεριφοράς το πρότυπο του γενναίου πολεμιστή, σύμβολο του ηρωικού ιδεώδους της ελληνικής φυλής, που γεννά το θαυμασμό ακόμη και στους εχθρούς³⁴⁸, προκαλώντας συναισθήματα εθνικής έπαρσης στους μαθητές. Παράλληλα, με στόχο να καλλιεργηθούν αντίστοιχα πολιτικά και ηθικά

³⁴⁵ Από τις 310 σελίδες του εγχειριδίου, οι 270 σελίδες είναι καθαρό κείμενο και οι 40 το εποπτικό υλικό. Συγκεκριμένα υπάρχουν 8 χάρτες, 62 εικόνες και κανένα διάγραμμα.

³⁴⁶ Το αποτέλεσμα της επίδρασης αυτής της ιστορίας, πατέρας της οποίας θεωρείται ο Λεοπόλδος Φον Ράνκε, ήταν και εξακολούθησε να είναι μέχρι και τη μεταπολίτευση - χωρίς βέβαια την τέλεια εξάλειψή της και αργότερα - η συλλογή και παράθεση των γεγονότων του παρελθόντος σε μία χρονολογική ακολουθία και μία υπερέμφαση στην απομνημόνευση συμβάντων και χρονολογιών, που οδηγούν το μαθητή στη χωρίς επιχειρήματα αστήριχτη στάση της συναγωγής συμπερασμάτων. Βλ. Cox, C. B. - Massialas, B. G. (1967), *Social Studies in U.S.A Critical Appraisal*, Harcourt : Brace and World Inc., σ. 66 και 134.

³⁴⁷ Α. Ματαράση - Σ. Παπασταματίου (1969), *Ιστορία των Νεωτέρων και Νεωτάτων Χρόνων*, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., σ. 7.

³⁴⁸ «Οι περίλαμπροι νίκαι του στρατού μας προεκάλεσαν τόσον θαυμασμόν, ώστε να λένουν ότι οι Έλληνες δεν πολεμούν σαν ήρωες, οι ήρωες πολεμούν σαν τους Έλληνες» (ό.π., σ. 249). Τόσο μεγάλη δε εντύπωση προκαλεί ο ηρωισμός των Ελλήνων, ώστε οι Γερμανοί «σεβόμενοι την ανδρείαν του ελληνικού στρατού, δεν τον εθεώρησαν αιχμάλωτον πολέμου». Βλ. ό.π., σ. 252.

συναισθήματα, εξάιρεται το πρότυπο του ηθικού και χαρισματικού ηγέτη, πρότυπο που αποτελεί το ζητούμενο, λιγότερο ή περισσότερο, από όλες τις πολιτικές ηγεσίες, που συγκλίνουν σε ένα κοινό στόχο : τη διατήρηση της εξουσίας τους. Πόσο μάλιστα για το απριλιανό καθεστώς, που χωρίς κοινωνικά ερείσματα και άοπλο ιδεολογικά, επιζητεί απεγνωσμένα με κάθε μέσο και με κάθε τρόπο να νομιμοποιήσει την ύπαρξή του και να εδραιώσει τη θέση του. Έτσι, ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος κυβερνήτης του νεοελληνικού κράτους «εκοσμείτο από πολλές αρετάς : φιλοπατρίαν, αφιλοκερδείαν, δραστηριότητα. [...] Η χώρα, την οποία θα εκυβέρνηα, ήτο ερειπωμένη και ο λαός της υπέφερεν από τας στερήσεις και την έλλειψιν της ασφάλειας. Παρ' όλα αυτά ο κυβερνήτης δεν έχασε το θάρρος του και αφιέρωσεν όλας τας δυνάμεις του όχι μόνον διά την συγκρότησιν της Ελλάδος εις κράτος, αλλά και διά την υλικήν και πνευματικήν αναγέννησιν του Έθνους»³⁴⁹. Παρόμοια «Ο Χαρίλαος Τρικούπης ...νούς οξύς και χαρακτήρ τίμιος, προσεπάθησε να δώση ηθικάς κατευθύνσεις εις την πολιτικήν της πατρίδος του. [...] Παρ' όλα αυτά οι Έλληνες εδείχθησαν αχάριστοι εις τον μέγα αυτόν ανακαινιστήν των ηθών και του δημόσιου βίου»³⁵⁰. Είναι εμφανές ότι οι συγγραφείς, στοχεύοντας στον πολιτικό σωφρονισμό της μαθητιώσας νεολαίας και στη δημιουργία όχι μόνο «άξιων πατριωτών» αλλά και «υπάκουων πολιτών», ταυτίζουν το εθνικό με το πολιτικό, εξισώνοντας την εθνική συμπεριφορά με την πολιτική υποταγή.

Το ιδεολόγημα της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους: Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, υιοθετείται μια γραμμική, γεγονοτολογική και έντονα εθνοκεντρική ιστορική αφήγηση, οργανικά συναρτημένη: πρώτον, με την έννοια της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνισμού, δεύτερον με την αντίληψη για την ανωτερότητα και μοναδικότητα του ελληνικού έθνους και τρίτον, με το ιδεολόγημα της ενότητας και ομοιογένειας του εθνικού σώματος. Αυτό, τουλάχιστον, αποδεικνύει το σύντομο ιστορικό διάγραμμα που προτάσσεται ως εισαγωγή³⁵¹, όπως επίσης και η επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας στην οποία είναι αφιερωμένο το τελευταίο κεφάλαιο του εγχειριδίου³⁵². Οι συγγραφείς, επιχειρώντας να αποδείξουν την αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού έθνους, τοποθετούν τις ρίζες του στο 2500 π.Χ.³⁵³, αποδίδοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το μεγαλύτερο διάστημα αδιάλειπτης διάρκειας που έχουμε συναντήσει σε εγχειρίδιο ιστορίας, την οποία ακολούθως προσπαθούν να προσδιορίσουν με τεκμήρια πολιτιστικά³⁵⁴ αλλά και πολιτικά

³⁴⁹ Ο.π., σ. 156.

³⁵⁰ Ο.π., σ. 190-91.

³⁵¹ Ο.π., σ. 5-6.

³⁵² Ο.π., σ. 297-300.

³⁵³ «Κατά την προϊστορικήν περίοδον η χώρα μας, που δεν ονομάζεται ακόμη Ελλάς, ανέπτυξε τον αξιοθαύμαστον Κρητομυκηναϊκόν πολιτισμόν (2500-1200 π. Χ.). Βλ. ό.π., σ. 297.

³⁵⁴ Η αποκατάσταση της ελληνικής ιστορικής συνέχειας, καθώς δεν μπορεί να αποδειχθεί στο επίπεδο της ανθρωπολογίας, δηλαδή με βάση τη βιολογική συνέχεια των νεότερων Ελλήνων, θα τεθεί, από την πλευρά της ελληνικής ιστοριογραφίας, με όρους πολιτισμικούς : ο ελληνισμός κατορθώνει και επιβιώνει ιστορικά, άρα είναι διαχρονικός, ενιαίος και μοναδικός, διότι παρουσιάζεται καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής του πορείας να έχει μεγάλες αφομοιωτικές δυνατότητες ως πολιτισμός. Βλ. Βελουδής, Γ. (1982), *O Jakob Philipp ...*, ό.π., σ. 29-42.

ακολουθώντας χωρίς παρεκκλίσεις τη γνωστή και δοκιμασμένη μέθοδο. Αποδίδοντας, δηλαδή, χωρίς ενδοιασμούς και παρά πάσα ιστορική αλήθεια, εθνική συνοχή και πολιτική ενότητα στους αρχαίους Έλληνες³⁵⁵, ενσωματώνοντας τους Μακεδόνες στον εθνικό κορμό³⁵⁶, αποκαθιστώντας το Βυζάντιο ως συνδετικό κρίκο της αρχαίας και της νεότερης Ελλάδας³⁵⁷ και ανάγοντας την Τουρκοκρατία σε ιστορική περίοδο σφυρηλάτησης της εθνικής συνείδησης των νεοτέρων Ελλήνων³⁵⁸, η οποία θα οδηγήσει στην έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, «μοναδικού φαινομένου και κοσμοϊστορικού γεγονότος»³⁵⁹, γενεσιουργού αιτίου της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους.

Ωστόσο, η προσπάθεια των συγγραφέων να αποδείξουν την πιο επίμονη από τις εμμονές της εθνικιστικής ιδεολογίας, την αδιάσπαστη, δηλαδή, στο χρόνο και στο χώρο συνέχεια του ελληνικού έθνους, δεν στέφεται πάντα από επιτυχία, καθώς οι ιστορικές ακροβασίες που επιχειρούν τους οδηγούν αναγκαστικά σε αφελείς ιστορικές ερμηνείες που δεν αντέχουν σε στοιχειώδη κριτικό έλεγχο. Για παράδειγμα, η εθνική ενότητα των αρχαίων Ελλήνων που υπερασπίζονται, αποδεικνύεται συγκυριακή και περιορισμένη συλλογικότητα όχι μόνο τοπικά και βιωματικά αλλά και χρονικά, αφού εξανεμίζεται με την πάροδο της περσικής απειλής³⁶⁰ χωρίς να μετατραπεί σε δεσμευτική αίσθηση κοινής ταυτότητας και σε κοινό πολιτικό πρόταγμα που να επιτρέπει στο Φίλιππο να επιβάλλει την εθνική ενότητα σε όλα τα ελληνικά κρατίδια. Αντίστοιχα, η ενσωμάτωση της βυζαντινής ιστορίας στην εθνική ιστορία - έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται στους κόλπους της ελληνικής ιστοριογραφίας - επιβάλλει τη συνειδητή αποσιώπηση όλων εκείνων των στοιχείων που θα μπορούσαν να εγείρουν ενστάσεις για τον ελληνοχριστιανικό χαρακτήρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αποδεικνύοντας την πολυεθνικότητά του³⁶¹. Αντ' αυτού, εξάιρεται η σημασία του Βυζαντίου ως θεματοφύλακα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, φορέα του χριστιανισμού σε Ανατολή και Δύση και σωτήρα της Ευρώπης από την ανατολική βαρβαρότητα: «Το βυζαντινόν κράτος έχει διπλή σημασία. Πρώτον, διότι προφυλάσσοντας τη Δύση εστάθη επί 1100 έτη ως κυματοθραύ στης εις τας βαρβαρικές επιδρομάς και δεύτερον, διότι διέσωσε την πνευματικήν και

³⁵⁵ «Την πολιτικήν διαίρεσιν των προγόνων μας την μετατρέπει εις εθνικήν ενότητα ο περσικός κίνδυνος, όπου ηνωμένοι όλοι οι Έλληνες αποκρούουν τον ισχυρόν εισβολέα (480π.Χ.)». Βλ. ό.π., σ. 298.

³⁵⁶ «Ο βασιλεύς της Μακεδονίας Φίλιππος επέβαλε διά του στρατού του την εθνική ενότητα εις όλα τα ελληνικά κρατίδια. [...] Μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου το κράτος του διεσπάσθη· όμως ο ελληνικός πολιτισμός έμεινεν αδιάσπαστος και εκράτει εις ενότητα τον αρχαίον κόσμον». Βλ. ό.π., σ. 298-9.

³⁵⁷ «Με τα εγκαίνια της νέας πρωτεύουσας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που δεν θα λέγεται πλέον Βυζάντιον αλλά Κωνσταντινούπολις, δημιουργείται και πάλι μία ισχυρά ελληνική αυτοκρατορία που ονομάζεται βυζαντινόν κράτος». Βλ. ό.π., σ. 299.

³⁵⁸ «Στην μακράν περίοδον της απάνθρωπης δουλείας όλοι οι Έλληνες αισθάνθησαν ότι ανήκουν εις το ίδιο Γένος και αποτελούν την ίδια πατρίδα. Το αίσθημα αυτό προχώρησε βαθύτερον και έγινε συνείδησις». Βλ. ό.π., σ. 300.

³⁵⁹ Ό.π., σ. 100.

³⁶⁰ Και όχι μόνον. Αν ο Πέρσης ήταν για το Σπαρτιάτη του 480 π.Χ. εχθρός, σε λιγότερο από εκατό χρόνια αποβαίνει σύμμαχος και φίλος (Αντακλείδιος Ειρήνη), χωρίς μάλιστα αυτή η μεταστροφή να αποτελεί για τους αρχαίους Έλληνες του 4ου π. Χ. αιώνα έγκλημα εσχάτης προδοσίας, συντελεσθέν κατά του ελληνικού έθνους.

³⁶¹ Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (1988), *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (μετάφραση: Τ. Δρακοπούλου), Αθήνα: Ψυχογιός, σ. 14.

καλλιτεχνικήν κληρονομίαν της αρχαίας Ελλάδος»³⁶². Τέτοιου είδους όμως ατεκμηρίωτα συμπεράσματα εκ των πραγμάτων οδηγούν σε αντιφάσεις και αυτοαναιρέσεις. Έτσι, η συνέχεια του ελληνισμού καταδεικνύεται μέσα από ασυνέχειες: «Η πολιτική και πολιτιστική δράσις του ελληνισμού, που διεκόπει το 146 π.Χ. από την ρωμαϊκήν κατάκτησιν, συνεχίζεται επί Βυζαντινού κράτους. [...] Ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός δεν ηδυνήθη να ζήσει επί πολύ», λόγω του ότι «ήτο ειδωλολατρικός και δεν είχε θεμέλια ηθικά»³⁶³. Αντίστοιχα ο χαρακτηρισμός του Πατριάρχη ως «Εθνάρχη»³⁶⁴ αυτοαναιρείται, καθώς στη συνέχεια του αποδίδονται οι ιδιότητες «του θρησκευτικού και πολιτικού αρχηγού όλων των υπόδουλων χριστιανών, Βουλγάρων, Σέρβων, Μαυροβουνίων, που χάρη στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως, διαφύλαξαν τις εθνικές παραδόσεις τους και δεν υπέκυψαν στον Ισλαμισμό»³⁶⁵.

Η ανωτερότητα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού: Η τρισχιλιετής συνέχεια του ελληνικού έθνους, ενός έθνους που γίνεται αντιληπτό ως μια «φυσική», ενιαία, διαχρονική και αναλλοίωτη οντότητα, κατοχυρώνει και νομιμοποιεί την ανωτερότητα και τη μοναδικότητά του. Η ανωτερότητα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού είναι δεδομένη. Το αποδεικνύει η καταλυτική επίδρασή του στον «κατώτερο» ρωμαϊκό πολιτισμό που μεταστοιχειώνεται σε ελληνορωμαϊκό: «Το 146 π.Χ. οι Ρωμαίοι επειδή δεν ήσαν πολύ προωδευμένοι διεσταύρωσαν τα ιδικά των πολιτιστικά αγαθά με τα ανώτερά των ελληνικά και διεμόρφωσαν τον Ελληνορωμαϊκόν πολιτισμόν»³⁶⁶, ενώ το ίδιο αδιαμφισβήτητη θεωρείται και η επίδρασή του στο δυτικό πολιτισμό «καθώς την εποχή της Αναγέννησης οι άνθρωποι της Δ. Ευρώπης εγκύπτουν με δίψαν εις τας πηγάς της κλασικής αρχαιότητας», όπου «η μελέτη των αρχαίων όχι μόνον ωδήγησε εις πλήρην μεταμόρφωσιν της λογοτεχνίας, της τέχνης και της επιστήμης, αλλά και επηρέασε τας πολιτικάς και θρησκευτικάς αντιλήψεις της ευρωπαϊκής κοινωνίας»³⁶⁷. Προς επίρρωση όλων αυτών, οι συγγραφείς, με υπερβάλλοντα ζήλο, αποδίδουν την πατρότητα σύγχρονων επιστημονικών ανακαλύψεων και τη διατύπωση σύγχρονων επιστημονικών θεωριών σε Έλληνες, αποδεικνύοντας ότι τα πάντα «εξ Ελλήνων ερρύη». Έτσι, ο Κοπέρνικος έρχεται 18 αιώνες μετά απλά και μόνο για να επιβεβαιώσει τη θεωρία του Αρίσταρχου του Σάμιου ³⁶⁸, ενώ «τον ατμόν από τα μέσα του 19ου αιώνος ήρχισε να τον συναγωνίζεται ο ηλεκτρισμός, τον οποίο είχε ανακαλύψει ο Θαλής το 550 π.Χ.»³⁶⁹. Η αναγωγή της ελληνικής αρχαιότητας σε λίκνο και θεμέλιο της ευρωπαϊκής πνευματικής και

³⁶² Α. Ματαράσης - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των...*, ό.π., σ. 298-99.

³⁶³ Ό.π., σ. 299.

³⁶⁴ «Το Πατριαρχείον ανεσήκωσε θαρραλέως την κεφαλήν του, διά να προστατεύση εις ώραν καταιγίδος το χειμαζόμενον ποίμνιον και να διαφυλάξη την ενότητα του Ελληνισμού με την Παιδείαν και την Εθνικήν συνείδησιν». Βλ. ό.π., σ. 70.

³⁶⁵ Ό.π., σ. 70-71.

³⁶⁶ Ό.π., σ. 5.

³⁶⁷ Ό.π., σ. 23.

³⁶⁸ Ό.π., σ. 25.

³⁶⁹ Ό.π., σ. 276.

επιστημονικής ζωής, που επιχειρούν οι συγγραφείς, είναι μία ιδιαίτερα προσφιλής τακτική του απριλιανού καθεστώτος. Δεν είναι φυσικά απλή σύμπτωση απόψεων όταν ο Ιωάννης Λαδάς σε ομιλία του σε φοιτητές (5-12-68) υποστηρίζει: «Θα έπρεπε να απελύετο αμέσως οιοσδήποτε καθηγητής Γυμνασίου, ο οποίος θα εδίδασκεν ότι ο Γαλιλαίος είπε πως η γη κινείται, διότι θα όφειλε να εγνώριζε ότι οι αρχαίοι μας αστρονόμοι, όπως ο Αρίσταρχος, ο Ερατοσθένης και τόσοι άλλοι, εξήγησαν επιστημονικώς γιατί η γη κινείται και όχι μόνον αυτό, αλλά έθεσαν και τας βάσεις ολόκληρου του ηλιοκεντρικού συστήματος. [...] Σας διαβεβαιώ ότι τίποτε δεν είπαν οι ξένοι. Όλα τα αντέγραψαν από εμάς και κατόπιν μας τα παρουσίασαν σαν δικά τους [...] δεν επρόκειτο λοιπόν περί σοφών, αλλά περί κοινών λωποδυτών της Ελληνικής σοφίας»³⁷⁰.

Η ανωτερότητα της ελληνικής φυλής και οι επαλληλίες παρελθόντος - παρόντος: Ένας άλλος, προσφιλής στους συγγραφείς, τρόπος κατάδειξης της ανωτερότητας του ελληνικού λαού είναι η συνάρθρωση και ταύτιση παρελθόντος και παρόντος μέσω της αναλογικής σύγκρισης σύγχρονων γεγονότων με το αρχαιοελληνικό παρελθόν³⁷¹. Πράγματι, ο αρχαίος ελληνικός κόσμος και τα φώτα του βρίσκονται παντού: στις παροικίες των Ελλήνων στο εξωτερικό³⁷², στα γαλλικά σαλόνια των καλλιεργημένων κυριών³⁷³, στα πεδία των μαχών³⁷⁴, στη διακήρυξη της Μεσσηνιακής Συγκλήτου: «Η Μεσσηνιακή Σύγκλητος αποτελεί την πρώτην υποτυπώδη μορφήν κυβερνήσεως.[...] Μνημειώδης υπήρξεν η διακήρυξις της, που έστειλεν προς τας ευρωπαϊκάς Δυνάμεις και τας Η.Π.Α. Εις αυτήν εγράφετο ότι οι σκοποί του Αγώνος είναι θρησκευτικοί και εθνικοί και διά τούτο οι λαοί αυτοί πρέπει να δείξουν κατανόησιν και να βοηθήσουν τους απόγονους του Περικλέους»³⁷⁵. Ο αρχαιοελληνικός όμως πολιτισμός, που στο διάβα των αιώνων δεν αλλάζει ούτε δέχεται επιδράσεις μόνο επηρεάζει, διαμορφώνει και ακτινοβολεί, δεν αποτελεί τη μοναδική πηγή ανωτερότητας των Ελλήνων. Την εξασφαλίζουν επίσης τα ιδιαίτερα και διαχρονικά «ιδιοσυγκρασιακά» χαρακτηριστικά του λαού μας, που είναι το ανήσυχο και δημιουργικό πνεύμα του, η απόλυτη πίστη του στην πατρίδα, η αντίστασή του σε εξωτερικές επιβολές, η «εγγενής» τάση του για την ελευθερία και η άρνησή του σε κάθε συμβιβασμό, οποιοδήποτε κόστος και αν έχει αυτή: «κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας το δούλον έθνος σφάζεται και διώκεται και ταπεινόν

³⁷⁰ Λαδάς, Ι. (1970), *Οι Λόγοι*, ό.π., σ. 23-24.

³⁷¹ Επιπλέον, η εξομοίωση σύγχρονων γεγονότων και «κλεών» των αρχαίων προγόνων μας λειτουργεί και ως αμυντική διεργασία απέναντι σε αισθήματα μειονεξίας και αποδυνάμωσης, προϊόντα της απαξίωσης του παρόντος το οποίο υπολείπεται από αυτό που θα μπορούσε ή θα έπρεπε να είναι. Βλ. Δραγώνα, Θ. (1997), «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Φραγκουδάκη, Α. - Δραγώνα, Θ. (επιμ.), «*Τι είν' η πατρίδα μας*»;». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 86.

³⁷² «Εις τας νέας των πατρίδες οι πρόσφυγες Έλληνες εφρόντιζον, όπως και οι αρχαίοι άποικοι...». Βλ. Ματαράσης-Παπασταματίου, *Ιστορία των...*, ό.π., σ. 71.

³⁷³ «Από τας αρχάς του 17ου αιώνα μερικά καλλιεργημένοι κυρίαί εδημιούργουν εις τα σαλόνια των συναναστροφάς, όπου συνεκεντρούντο ποιηταί και καλλιτέχναι ... όπως εις τα συμπόσια των αρχαίων Αθηνών». Βλ. ό.π., σ. 51.

³⁷⁴ «Η ηρωική θυσία του Παπαφλέσσα εις το Μανιάκι τον ανέδειξεν ως νέον Λεωνίδα». (ό.π., σ. 141), «Η ιστορία των εθνών θα αναγράψη διά μίαν ακόμη φοράν, ότι η χώρα της οποίας την δόξαν λαμπρύνουν ο Μαραθών και η Σαλαμίς δεν υποκύπτει, δεν παραδίδεται». Βλ. ό.π., σ. 251.

³⁷⁵ Ό.π., σ. 127.

σύρεται εις τα σκλαβοπάζαρα και εις τας περιπλανήσεις της φυγής», αλλά «παρ' όλα τα μαρτύρια και τα απερίγραπτα δεινά δεν υποκύπτει, αρνείται να προσκυνήσει [...] μένει ακλόνητον εις την πίστην και τα ιδανικά των πατέρων του [...] διατηρεί την γλώσσαν και τα έθιμά του»³⁷⁶. Με λίγα λόγια η ανωτερότητα των Ελλήνων δεν είναι μόνο πολιτισμική, αλλά στρατιωτική³⁷⁷, ηθική³⁷⁸ και θρησκευτική³⁷⁹. Οι Έλληνες νικούν ως επί το πλείστον υπέρτερους από αριθμητική άποψη αντιπάλους: Το 1821 «οι πρόγονοί μας ετόλμησαν, άοπλοι αυτοί, να συγκρουσθούν με μία πάνοπλον αυτοκρατορίαν»³⁸⁰, το 1940, «μπροστά στην αριθμητική υπεροχή των Ιταλών, το μικρόν αυτό έθνος ετόλμα ως Δαβίδ να ορθώσει το ανάστημά του απέναντι ενός φοβερού Γολιάθ»³⁸¹, ενώ «αποφασιστική και άκαμπτος εστάθη η μικρά Ελλάς προ του τρομερού γίγαντος (Γερμανίας)»³⁸².

Η ευτυχής σύζευξη Ελληνισμού και Χριστιανισμού: Το ειδοποιό, ωστόσο, στοιχείο του ελληνικού έθνους, που του προσδίδει την ανωτερότητά του και κατοχυρώνει αυτοδικαίως τη σημαντική θέση του ελληνικού κράτους στην ιεραρχία των σύγχρονων κρατών, είναι η σύζευξη Ελληνισμού και Χριστιανισμού³⁸³. Γνωρίζουμε ότι οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις έθεταν ως βασικό στόχο της παιδείας τη δημιουργία καλών Ελλήνων και καλών Ορθόδοξων Χριστιανών, εν τη πλήρη σημασία των όρων, επί τη βάσει των ακατάλυτων ιδανικών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε στο Βυζάντιο από την «ευτυχή συζυγία» του ελληνικού και του χριστιανικού πνεύματος³⁸⁴. Ο στόχος αυτός, μάλιστα, κατέστη, με τη συνταγματική καθιέρωσή του ως ιδανικό της ελληνικής εκπαίδευσης και ως νομική επιταγή, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τόσο οι εσωτερικές όσο και οι διεθνείς πολιτικές συνθήκες της εποχής³⁸⁵. Γνωρίζουμε επίσης ότι το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες απέβη η κορωνίδα της κοσμοθεωρητικής

³⁷⁶ Ο.π., σ. 64.

³⁷⁷ «Οι εχθροί στο Καλπάκι καθελώθηκαν από την ευστοχία του ελληνικού πυροβολικού ... τόσο ραγδαία ήτο η προέλασις των ελληνικών στρατευμάτων, ώστε εντός ολίγων ημερών ουδείς Ιταλός ευρίσκετο επί ελληνικού εδάφους». Βλ. ό.π., σ. 248.

³⁷⁸ Κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής «κανείς δεν εβοήθησεν τον εχθρόν ούτε εδέχθη να συμπολεμήση με τους σταυρωτάς της πατρίδας του». Βλ. ό.π., σ. 263.

³⁷⁹ «Οι υπόδουλοι είχαν σαφή συνείδησιν περί της υπεροχής της Ορθοδοξίας έναντι του Ισλάμ». Βλ. ό.π., σ. 89.

³⁸⁰ Ο.π., σ. 100.

³⁸¹ Ο.π., σ. 247.

³⁸² Ο.π., σ. 251.

³⁸³ «Ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός, με τας υγιείς και ηθικάς βάσεις των ηνώθησαν και έφεραν εξασθένεισιν εις την ρωμαιοκρατίαν». Βλ. ό.π., σ. 299.

³⁸⁴ Η εναρμόνιση, βέβαια, της χριστιανικής πίστης με την εθνική αγωγή δεν αποτελεί γνώρισμα της μεταπολεμικής εποχής, αλλά τη σημαντικότερη σταθερά της ελληνικής εκπαίδευσης ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Ωστόσο, μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου και μέσα στα πλαίσια της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας παρατηρείται μία ιδεολογική αναδίπλωση με έντονη επαναπροβολή του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους.

³⁸⁵ Ο Γ. Θεοτοκάς, ένας από τους επιφανείς διανοητές της πλευράς που νίκησε στον Εμφύλιο, τονίζει χαρακτηριστικά: «Το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες υπήρξε ιστορικά απόρροια των εμφυλιοπολεμικών ψυχώσεων. Το αμάρτημα είναι ότι δεν γεννήθηκε από νηφάλια σκέψη, αλλά από τα πάθη που προκάλεσαν οι αγώνες του Δεκεμβρίου 1944 και του μετέπειτα συμμοριτοπολέμου. Οι συνταγματικοί νομοθέτες, όταν το διατύπωσαν, δεν είχαν, νομίζω, σκοπούς πνευματικούς ή ηθικοπλαστικούς, αλλά κυριότατα πολιτικούς : να τονίσουν τον αντικομμουνισμό της χώρας [...]. Η στάση τους, ιστορικά, ήταν τότε δικαιολογημένη, δεν μπορούμε όμως να στηρίζουμε την ηθική και πνευματική αγωγή των αυριανών νέων σε ασαφή κηρύγματα που ανταποκρίθηκαν σε πολιτικές ανάγκες μιας ορισμένης περιόδου». Βλ. Θεοτοκάς, Γ. (1975), *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, σ. 31-32.

θεμελίωσης της απριλιανής δικτατορίας και της πολιτικής της νομιμοποίησης, γεγονός που καθόρισε το ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος ως εργαλείου για την προαγωγή του χριστιανικού ήθους και την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης μέσω της ελληνοχριστιανικής παράδοσης.

Η χριστιανική θρησκεία, λοιπόν, σε απόλυτη ταύτιση με τον ελληνισμό, καθίσταται το ανώτερο ιδανικό και το χαρακτηριστικό γνώρισμα ιδιαιτερότητας και μοναδικότητας του ελληνικού λαού που επιτρέπει τη διαφοροποίησή του από τους εθνικούς «άλλους»: «Με την Άλωση της Πόλης, ο χριστιανικός κόσμος της Ανατολής έβλεπεν ότι τον κληρονόμον του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, την ένδοξον Βυζαντινήν Αυτοκρατορίαν θα τη διεδέχετο η Οθωμανική βαρβαρότης με την απολίτιστον τουρκικήν δύναμιν της απανθρωπίας, της βίας και της αρπαγής και εθρήνουν διότι αντί της γλυκύτητος της θρησκείας του Ναζωραίου θα είχαν τώρα να αντιμετωπίσουν την τυφλήν υποταγήν εις το Ισλάμ»³⁸⁶. Η αναγωγή της Ορθοδοξίας σε μονοπώλιο των Ελλήνων, δίνει στους συγγραφείς την ευκαιρία να πιστοποιήσουν όχι μόνο την εγγενή βαρβαρότητα των Οθωμανών σε σχέση με την ανωτερότητα του ελληνικού λαού, αλλά και τη βαρβαρότητα της πολιτισμένης Δύσης: «Αλλά και δια τον Χριστιανικόν κόσμον της Δύσεως [...] το γεγονός (της Άλωσης) εχαρακτήρισθη ως ανεπανόρθωτος συμφορά του Χριστιανισμού», για την οποία τεράστιες ήταν οι ευθύνες των Δυτικών, αφού «με την αδιαφορίαν των, άφησαν ενώπιον της τουρκικής θεομηνίας αβοήθητον την Πόλιν, η οποία τους εδίδαξε τα αγαθά του πολιτισμού και διέσωσε την γηραιάν ήπειρον από πολυάριθμα σώματα βαρβάρων εισβολέων»³⁸⁷.

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας: Εξίσου χαρακτηριστικά είναι και τα κεφάλαια που αναφέρονται στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό, όπου συναντούμε όλα τα γνωστά στερεότυπα και τους ευρύτατα διαδεδομένους ιστορικούς μύθους: «Ο “μαρμαρωμένος βασιλιάς”, ο οποίος δεν απέθανεν, αλλ’ εκοιμάτο, θα εξύπνα την ημέραν της αναστάσεως του Έθνους και με το σπαθί στο χέρι θα εξεδίωκε τους μισητούς τυράννους...»³⁸⁸, μύθοι που προσπαθούν να θεμελιώσουν τη μοναδικότητα της ελληνικής φυλής στα Βαλκάνια και να δικαιώσουν τον ιερό προορισμό της: «Έτσι το Γένος κατά τους ζοφερούς αιώνας της δουλείας εγαλουχείτο με την “Μεγάλην Ιδέαν”, ότι δηλ. η πτώσις της Κων/λεως δεν ήτο το τέλος της Ιστορίας του, αλλά η αρχή νέων αγώνων προς επανίδρυσιν της Ελληνικής αυτοκρατορίας εις όλην της την δόξαν»³⁸⁹. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ο ιστορικός θρύλος του «κρυφού σχολείου» συνδυάζεται άμεσα με την απαγόρευση της παροχής εκπαίδευσης στα παιδιά των υποδούλων Ελλήνων «Εις την κατεχόμενην Ελλάδα, ένεκα του μίσους των πρώτων σουλτάνων απέναντι του Ελληνισμού, επικρατεί πνευματικόν σκότος και αμάθεια. Επί 100 και πλέον χρόνια απηγορεύετο εις τους ραγιάδες να εκπαιδεύουν τα τέκνα των· διδάσκαλοι δεν

³⁸⁶ Α. Ματαράσης- Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 65.

³⁸⁷ Ο.π., σ. 66.

³⁸⁸ Ο.π., σ. 89.

³⁸⁹ Πρόκειται για μια ακόμη προβολή σύγχρονου γεγονότος στο παρελθόν, και συγκεκριμένα του ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Βλ. ό.π., σ. 89.

υπήρχον και τα σχολεία ήσαν κρυφά»³⁹⁰. Η απόφαση όμως ότι πνευματικό σκοτάδι σκέπασε την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 1ου αιώνα της Τουρκοκρατίας δεν αιτιολογείται με ιστορικό ή έστω λογικό τρόπο, δηλαδή ως συνέπεια της διαμορφωμένης μετά την Άλωση κατάστασης. Δεν αναφέρεται ούτε καν σαν υπόθεση η πρώτη εύλογη εξήγηση που θα μπορούσε να έρθει στο νου, το σοκ, δηλαδή, της κοσμογονικής αλλαγής που προκαλεί η κατάρρευση του βυζαντινού κόσμου και η προτεραιότητα που δίνεται από τους υπόδουλους στον αγώνα για επιβίωση και προσαρμογή στη νέα, οθωμανική τάξη πραγμάτων. Αντ' αυτού, προκρίνεται η αυταπόδεικτη για τους συγγραφείς, όσο και αυθαίρετη για τον ιστορικό άποψη, ότι η παρακμή της παιδείας υπήρξε αποτέλεσμα της αγριότητας και του μίσους των Οθωμανών, άποψη που αντικρούεται από το ίδιο το κείμενο, αφού όπως αναφέρεται στη συνέχεια «Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα αναφαίνονται σεβαστοί διδάσκαλοι του Γένους και ιδρύονται σε πολλές πόλεις σχολαί»³⁹¹.

Το ίδιο αντιφατικό αποδεικνύεται και η αδυναμία, σύμφωνα με τους συγγραφείς, των Ελλήνων να εξασφαλίσουν κατά την Τουρκοκρατία τα θρησκευτικά τους δικαιώματα: «Αλλά ούτε και τα θρησκευτικά των καθήκοντα ηδύναντο οι Χριστιανοί να εκτελούν ήσυχοι. Αι εκκλησίαι ήσαν μικραί και σκοτειναί, αι αγιογραφίαι κατεστρέφοντο από τους αλλόθρησκους κατακτητάς»³⁹², ενώ στη συνέχεια υπογραμμίζεται η παραχώρηση προς τους ραγιάδες προνομίου από τον Πορθητή το οποίο καθιέρωνε την «ελευθερίαν εις την θρησκεία και την γλώσσα» τους³⁹³. Η προβολή αυτών των στερεότυπων σε συνδυασμό με την άκρως αρνητική και προκατειλημμένη παρουσίαση των Οθωμανών³⁹⁴, οδηγεί στην αναπαράσταση ενός «εθνικού εαυτού» στερημένου από τα βασικότερα εφόδια που διέθετε για να επιβιώσει στους χαλεπούς εκείνους καιρούς, τη θρησκεία και την παιδεία, μέσω της οποίας διαιώνίζεται το «προαιώνιον μίσος» κατά των Τούρκων, οι οποίοι κατέχουν την πρώτη, χρονικά και ιεραρχικά, θέση μεταξύ των εχθρών του ελληνικού έθνους.

Παράλληλα, οι δύο συγγραφείς, αναζητώντας τους παράγοντες που συνέβαλαν στην έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, ανάγουν την τουρκοκρατία σε ιστορική περίοδο αναγέννησης της

³⁹⁰ Ο.π., σ. 73. Το «κρυφό σχολειό» αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα συνειδητής μετάπλασης της νεοελληνικής πραγματικότητας σε εθνικά χρήσιμο μύθο. Όπως παρατηρεί ο Αλέξης Πολίτης: «Καμία απαγόρευση σχολείου δεν έχει επισημανθεί, κανένας, ούτε ο ελάχιστος υπαινιγμός δεν έχει εντοπιστεί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ωστόσο, είναι μάταιο - και σφάλμα - να αναζητούμε λογικά ή ιστορικά επιχειρήματα για να καταπολεμήσουμε έναν μύθο: δεν είναι η άγνοια είτε η αφέλεια που τον θρέφει, είναι η ψυχολογική απαίτηση - μπορεί συνειδητή αναπλήρωση, μπορεί υποσυνείδητη. Βλ. Πολίτης, Α. (2000), *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*, Αθήνα: Πόλις, σ. 26.

³⁹¹ Α. Ματαράσης - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των ...*, ό.π., σ. 84.

³⁹² Ο.π., σ. 70.

³⁹³ Στο ίδιο.

³⁹⁴ «Οι κατακτηταί ήσαν βάρβαροι και σκληρόψυχοι, μεταχειρίζοντο με βάνανσον τρόπον τους κατοίκους, δια τους οποίους δεν υπήρχε καμία ασφάλεια ζωής, τιμής και περιουσίας» (ό.π., σ. 69), ενώ «Η Ελλάς, αφού αντίκρουσε ανήκουστον σφαγήν και αιχμαλωσίαν των τέκνων της, τας πυρπολήσεις των πνευματικών και καλλιτεχνικών της θησαυρών, καθώς και την άνευ οίκτου λεηλασίαν των αγαθών και την ερήμωσιν της γης της, εβυθίστη εις το σκότος της ζοφερωτέρας δουλείας» (ό.π., σ. 65). Θα πρέπει δε να επισημάνουμε ότι σε λεκτικό επίπεδο η χρήση επιθέτων στον υπερθετικό βαθμό, όπως π.χ. «ζοφερωτέρας», δεν είναι ουδέτερη, αλλά επιδιώκει τη δημιουργία έντονης περιφρόνησης απέναντι στον εχθρό.

πνευματικής ενότητας του ελληνικού έθνους³⁹⁵ και διατήρησης της εθνικής συνοχής του απέναντι σε έναν αλλόθρησκο κατακτητή υπό τη σκέπη του Πατριαρχείου και χάρη στη παιδεία που παρεχόταν στα κρυφά σχολεία: «Ο κλήρος ενίσχυσε το δούλον Έθνος εις την πίστην και την εγκαρτέρησιν. Όταν η ελληνική εκπαίδευσις απηγορεύετο από τους Τούρκους, τα κελλιά των μοναστηριών και οι νάθηρες των ναών είχαν μεταβληθεί εις κρυφά σχολεία»³⁹⁶.

Το ιδεολόγημα της εθνικής ομοιογένειας και ενότητας των Ελλήνων: Στην πραγματικότητα, οι συγγραφείς δεν αναζητούν τους παράγοντες που οδήγησαν στην έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά τους παράγοντες που συνέβαλαν στην κοινωνική ομοψυχία και συνοχή του ελληνικού λαού, επιδιώκοντας να αναδείξουν έναν ακόμη ιστορικό μύθο, αυτόν της εθνικής ομοιογένειας και ενότητας των Ελλήνων. Έτσι, η ιστορική περίοδος της τουρκοκρατίας συσκοτίζεται ακόμη περισσότερο με τη συνειδητή αποσιώπηση όλων εκείνων των στοιχείων που θα μπορούσαν να απειλήσουν τη δεδομένη ομοιογένεια και συνοχή του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Οι κοινωνικές, ταξικές και πολιτικές αντιθέσεις που ελλοχεύουν στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας κατά το διάστημα της τουρκοκρατίας και που θα μετατραπούν σε έντονες κοινωνικές συγκρούσεις με την έναρξη και κατά τη διάρκεια του Αγώνα παραλείπονται. Πουθενά δεν γίνεται αναφορά για την κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας και τις ταξικές αντιθέσεις, αφού σύμφωνα με τους συγγραφείς «Δύσκολα διακρίνει κανείς κοινωνικές τάξεις εις την τουρκοκρατούμενην Ελλάδα, αν εξαιρεθεί ο κλήρος που ευρίσκετο εις καλύτερη μοίραν»³⁹⁷. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια υπογραμμίζεται ο θετικός ρόλος των φαναριωτών, που αν και φορείς εξουσίας πλήρως υποταγμένης και εξαρτώμενης από τους Οθωμανούς, συνέβαλλαν τα μέγιστα στη βελτίωση των όρων ζωής των υποδούλων: «Αλλά, όσον και αν εχρημάτισαν υπάλληλοι των Τούρκων, υπεστήριζον τα εθνικά συμφέροντα και όχι ολίγοι επλήρωσαν με την ζωή των την αφοσίωσίν των εις την Ελλάδα»³⁹⁸. Αντίστοιχα, μπροστά στο φόβο της αποδυνάμωσης της εθνικής συνοχής, οι συγγραφείς αποκρύπτουν τη διστακτικότητα των προκρίτων απέναντι στο απελευθερωτικό κίνημα, διστακτικότητα που συναρτάται άμεσα με τη θέση που κατείχαν κατά τη τουρκοκρατία και την εξουσία που απέρρεε από αυτήν³⁹⁹, ενώ με τον ίδιο ακριβώς τρόπο αγνοείται και η αρνητική θέση της εκκλησιαστικής ηγεσίας απέναντι στην έκρηξη της Επανάστασης, που εκφράζεται τόσο με την καταδίκη των ριζοσπαστικών κηρυγμάτων του Ρήγα όσο και με τον αφορισμό του ίδιου του Αγώνα της Ανεξαρτησίας από το Γρηγόριο τον Ε' ⁴⁰⁰.

³⁹⁵ « Τον 17ο και 18ο αιώνα και τα πρώτα έτη του 19ου αιώνας, ενώ διά την Τουρκίαν είναι περίοδος παρακμής, δια τον Ελληνισμόν είναι εποχή ανατάσεως και πνευματικού σφρίγγους». Βλ. ό.π., σ. 79.

³⁹⁶ Ο.π., σ. 71.

³⁹⁷ Ο.π., σ. 87.

³⁹⁸ Ο.π., σ. 84.

³⁹⁹ Κιτρομυληλίδης, Π. (1992), *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Πορεία, σ. 18.

⁴⁰⁰ Θεοτοκάς, Ν. - Κοταρίδης, Ν. (2009), «Οι θεσμοί της οθωμανικής κυριαρχίας και η Ελληνική Επανάσταση», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 337-38.

Έτσι, σε μια κρίσιμη για τον ελληνισμό περίοδο - κρίσιμη όχι με τους όρους των προασπιστών του «ιερού καθήκοντος» διαφύλαξης της ιστορικής μνήμης για το ακατάβλητο σθένος της ελληνικής φυλής, αλλά για να κατανοήσουμε τις σύνθετες διαδικασίες που οδήγησαν στο φαινόμενο της ελληνικής εθνογένεσης, διαδικασίες στο πλαίσιο των οποίων η συνάρτηση παιδείας, εθνικής συνείδησης και πολιτικής χειραφέτησης επέχει, ως γνωστόν, κεντρικό ρόλο και επομένως, χωρίς τη γνώση των οποίων είναι δύσκολο να αντιληφθούμε τη σημασία της επανάστασης και τους ιδεολογικούς και πολιτικούς όρους σύστασης του νεοελληνικού κράτους - οι μαθητές έρχονται αντιμέτωποι με έναν ανιστορικό λόγο, εγκλωβισμένο στους μύθους και τις αντιφάσεις ενός επιθετικού εθνικισμού. Τελικά αυτό που μαθαίνουν από την ιστορική περίοδο της τουρκοκρατίας είναι ότι το οθωμανικό κράτος υπήρξε μια αυτοκρατορία καθαρά κατακτητική, εχθρός του χριστιανισμού και του ελληνισμού, εχθρός της ελευθερίας, της παιδείας, των φώτων και της προόδου, η οποία άρχισε να εκφυλίζεται όταν έπαψε να κατακτά - διότι οι Οθωμανοί ξέρουν μόνο να πολεμούν, όχι να εργάζονται⁴⁰¹ -, μια αυτοκρατορία στην οποία δεν υφίστατο κανένας σεβασμός για τα ανθρώπινα δικαιώματα, γεγονός που δικαιολογεί απόλυτα τόσο την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης όσο και τις όποιες βιαιότητες διεπράχθησαν εκ μέρους των Ελλήνων⁴⁰².

Η Ελληνική Επανάσταση: Ο εθνικός αυτός διαποτισμός βρίσκει την τελειώσή του στο κεφάλαιο περί Ελληνικής Επανάστασης, το οποίο δίνει στους συγγραφείς τη δυνατότητα να προβάλλουν την εικόνα ενός ιδανικού έθνους, διαπνεόμενου από υψηλές ιδέες και εμφορούμενου από αιώνιες αξίες⁴⁰³, που αναλαμβάνει σύσσωμο έναν «τιτανικόν» και συνάμα «αερόν» αγώνα για τη σωτηρία του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, έναν «αγώνα απολύτως ιδεολογικόν και εθνικόν», αποκλείοντας έτσι ως αυτό καθεαυτό το γεγονός της υποταγής που οδηγεί τους λαούς σε επαναστάσεις, δηλαδή την ανάγκη για ελευθερία και πολιτική αυτοδιάθεση. Η Ελληνική Επανάσταση δεν είναι ούτε κοινωνικό κίνημα, ως η Γαλλική Επανάσταση, ούτε κίνημα ανεξαρτησίας, ως των αμερικανικών κρατών, αλλά «εθνικόν κίνημα» που μέχρι τέλους «έμεινεν πάλη δύο αντιθέτων φυλών και θρησκειών με βίαια πάθη και έντονον φανατισμόν»⁴⁰⁴. Κατά συνέπεια, η φυλετική καταγωγή, προσδιορισμένη από τη φύση ως αντικειμενική πραγματικότητα στην οποία η ανθρώπινη βούληση δεν έχει καμία συμμετοχή, και η θρησκευτική πίστη, είναι τα δύο εκείνα στοιχεία που καλούνται να νοηματοδοτήσουν την Ελληνική Επανάσταση. Τα ανορθολογικά, δηλαδή, δεδομένα, φυλή και θρησκεία, ανάγονται σε αίτια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας αποκλείοντας έτσι την έννοια της πολιτικής ελευθερίας από την έννοια του έθνους.

⁴⁰¹ «Επειδή οι Τούρκοι έζων συνεχώς στρατευμένοι, δεν εργάζοντο». Βλ. Ματαράσης - Παπασταματίου, ό.π., σ. 71.

⁴⁰² «Εις τας 23 Σεπτεμβρίου 1821 οι πολιορκημένοι (στην Τρίπολη) παρεδόθησαν εις τους Έλληνας με όρους. Οι Έλληνες, που τόσο εδεινοπάθησαν, δεν τους ετήρησαν και έκαμαν βιαιοπραγίας». Βλ. ό.π., σ. 115.

⁴⁰³ Οι Έλληνες αντιπαράτασσουν στα υλικά, διοικητικά και διπλωματικά μέσα της ισχυρής και αχανούς αυτοκρατορίας, τα «υψηλά ιδανικά που τους φλογίζουν» (ό.π., σ.104), προβάλλουν «ως πανοπλίαν των την πίστιν και την μεγάλην ιδέα» (ό.π., σ. 102) και «χύνουν ποταμούς αιμάτων για να κερδίσουν τη λευτεριά τους». Βλ. ό.π., σ. 103.

⁴⁰⁴ Ό.π., σ. 100 και 112.

Η προσπάθεια που καταβάλλουν οι συγγραφείς για να αποδώσουν ανιστορικά την Ελληνική Επανάσταση ως μοναδικό φαινόμενο, γηγενές και ανεξάρτητο από την οικουμενική δυναμική των επαναστατικών κινημάτων τα οποία, στα πλαίσια των καταλυτικών πολιτικών και κοινωνικών αναδιατάξεων του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, σηματοδοτούν το διαμελισμό των μεγάλων αυτοκρατοριών και τη δημιουργία εθνικών κρατών⁴⁰⁵, είναι φανερή και καθόλου ουδέτερη. Πουθενά δεν επισημαίνεται η φιλελεύθερη ιδεολογία από την οποία εμφορείται η Ελληνική Επανάσταση ούτε γίνεται σαφές ότι φορείς αυτής είναι οι δυτικόφρονες διανοούμενοι και οι έμποροι της διασποράς, που είχαν ως κύρια επιδίωξη την εδραίωση της κεντρικής εξουσίας, την κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών και τον περιορισμό της τοπικής αυθαιρεσίας⁴⁰⁶. Την επανάσταση «προετοίμασαν (γενικώς και αορίστως) οι διδάσκαλοι του Γένους και οι εθνομάρτυρες του 18ου αιώνα», ενώ «τον Ελληνισμόν είχαν ετοιμάσει ιδεολογικώς δια την μεγάλην Επανάστασιν, κραταιώνοντας την ελπίδα του λυτρωμού, η Εκκλησία, οι διδάσκαλοι του Γένους και αι Εταιρείαι»⁴⁰⁷. Στα πλαίσια αυτά, το κίνημα της Παλιγγενεσίας παρουσιάζεται ανεπηρέαστο από τα φιλελεύθερα κηρύγματα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, απρόσβλητο από τις ριζικές οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται διεθνώς και, κυρίως, αλώβητο από τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες που λαμβάνουν χώρα σε τοπικό επίπεδο και που του προσδίδουν, θέλοντας και μη, ταξικές και κοινωνικές διαστάσεις.

Η εθνική ενότητα και η κοινωνική συνοχή των επαναστατημένων Ελλήνων θεωρείται για μια ακόμη φορά δεδομένη αφού «ο τιτανικός και ιερός αγών του 1821 είναι έργον όλων των Ελλήνων»⁴⁰⁸, οι οποίοι εξηγέρθησαν «ως εις άνθρωπος»⁴⁰⁹, δηλαδή ως ένα ισοπεδωμένο και αδιαφοροποίητο κοινωνικό σύνολο. Πουθενά δεν αναφέρεται ότι οι άνθρωποι που συναντήθηκαν και συμμετείχαν στην Επανάσταση, καθώς προέρχονταν από ευρύτερους γεωγραφικά και πολύμορφους κοινωνικά και πολιτισμικά χώρους, είχαν πολύ λίγα πράγματα κοινά που να τους συνδέουν⁴¹⁰. Ούτε φυσικά γίνεται λόγος για τα επιμέρους κίνητρα των διαφόρων κοινωνικών

⁴⁰⁵ Η Ελληνική Επανάσταση δεν είναι παρά το «εκρηκτικό αποτέλεσμα όλων των αφόρητων δεινών και των κοινών ελπίδων του υπόδουλου Ελληνισμού». Βλ. ό.π., σ. 100.

⁴⁰⁶ Κουμπουρλής, Γ. (2009), «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ...*, ό.π., σ. 355.

⁴⁰⁷ Α. Ματαράσης - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των ...*, ό.π., σ. 100-101.

⁴⁰⁸ Ο.π., σ. 100.

⁴⁰⁹ Ο.π., σ. 300.

⁴¹⁰ Ο Νίκος Ροτζώκος αναρωτιέται: «Πράγματι, τι θα μπορούσε να συνδέει τους λογής κοτζαμπάσηδες και οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου και της Ρούμελης με τους φιλελεύθερους εμπόρους και λογίους που είχαν καταφτάσει στο χώρο της Επανάστασης από τα διάφορα μέρη της Ευρώπης; Τι κοινό θα μπορούσε να υπάρχει, λόγου χάρη, ανάμεσα στο Βενιαμίν το Λέσβιο ή τον Άνθιμο Γαζή, από τη μια πλευρά, και τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη ή τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, από την άλλη; Ποια σχέση θα μπορούσαν να έχουν η Πίζα και το Παρίσι με τη Μάνη και τα Άγραφα; Είναι φανερό ότι επρόκειτο για ανθρώπινους χώρους με εντελώς διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που αντλούσαν από διαφορετικές παραδόσεις και ακολουθούσαν διαφορετικές πορείες ζωής». Βλ. Ροτζώκος, Ν. (2009), «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό κίνημα», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ...*, ό.π., σ. 224.

ομάδων που συμμετείχαν στον Αγώνα. Σύμφωνα με τον Σάμουελ Χάου : «Εκτός απ' αυτούς με τις επαναστατικές ιδέες, που τους παρακινούσε η ευγενική φιλοδοξία να ελευθερώσουν τη χώρα τους, πρέπει να πούμε ότι και πολλοί άλλοι εργάζονταν, με όχι λιγότερο ζήλο, παρακινημένοι από συμφέρον. Σ' αυτούς συγκαταλέγονταν διάφορες ομάδες, όπως: οι δυσареστημένοι, που δεν είχαν τίποτα να χάσουν, αλλά αντίθετα έβλεπαν μια ευκαιρία για να κερδίσουν. Οι άνεργοι, που έτρεφαν την ελπίδα να αλλάξει η τύχη τους με την επανάσταση. [...] Ακόμα, πολλοί από τους μεγάλους πλούσιους και κοτζαμπάσηδες που χρωστούσαν τεράστια ποσά στους Τούρκους, δεν έβλεπαν άλλο τρόπο να απαλλαγούν από τα χρέη [...]. Άλλοι πλούσιοι πάλι είχαν την κρυφή ελπίδα ότι ανατρέποντας την εξουσία των Τούρκων θα έπαιρναν τις θέσεις τους. Αυτοί δεν επιθυμούσαν τίποτε άλλο, από το να καταδυναστεύουν το λαό, όπως άλλωστε έκαναν και πριν [...]. Ύστερα, πολλοί κληρικοί ήθελαν την Επανάσταση, ελπίζοντας πως θα αποκτούσαν μεγαλύτερη εξουσία. Επίσης, ενώ ο πληθυσμός των νησιών, που είχαν αναπτύξει το εμπόριο, ήταν έτοιμος να επαναστατήσει, γιατί το εμπόριο είχε σταματήσει και δεν υπήρχε ελπίδα να ξαναρχίσει, αντίθετα οι πλούσιοι σε αυτά τα νησιά ήταν εναντίον της Επανάστασης, γιατί είχαν αποκτήσει τεράστια πλούτη και δεν έβλεπαν στον ξεσηκωμό παρά ζημία γι' αυτούς»⁴¹¹.

Όπου, δε, οι αποσιωπήσεις δεν είναι δυνατές, δηλαδή, όπου οι συγγραφείς αναγκάζονται να επισημάνουν εσωτερικές συγκρούσεις που διαταράσσουν την εικόνα της ενότητας και της συνοχής, ακολουθούν την τακτική της ουδέτερης παράθεσης αυτών ή του υποβιβασμού τους σε περιστασιακές «παρεκκλίσεις», προερχόμενες συνήθως από το εγγενές στους Έλληνες ελάττωμα της διχόνοιας⁴¹², που όχι μόνο δεν αναιρεί τον κανόνα της ομοιογένειας, αλλά στην πλάτη της φορτώνονται όλες οι «ζοφερές» στιγμές του ελληνικού έθνους. Έτσι, η ανάκληση του Κολοκοτρώνη από την κυβέρνηση μετά τη μάχη της Τριπολιτσάς, οφείλεται «εις αντιζηλίαν των προκρίτων»⁴¹³, ενώ οι εμφύλιοι πόλεμοι, παρόλο που «ολίγον έλειψε να φέρουν το επαναστατημένο έθνος εις τον όλεθρον» δεν αποτελούν παρά μια «μελανήν παρένθεσιν εις την ιστορίαν του 1821»⁴¹⁴. Στην υποβάθμιση μάλιστα της σημασίας τους έρχεται ως αρωγός η επαναλαμβανόμενη αντίθεσή τους με ένδοξα κατορθώματα, τα οποία δρουν ως αντισταθμιστικός

⁴¹¹ Howe, S.G. (1828), *An historical sketch of the Greek revolution*, Νέα Υόρκη: White, Gallaher & White, σ. 57-58. Είναι φανερό ο λόγος που ο Χάου, παρά την προσοχή που του επιφύλαξαν οι Ευρωπαίοι ιστορικοί, αγνοήθηκε από τους Έλληνες συναδέλφους του. Πιθανόν αυτός είναι και ο λόγος που μόλις το 1997 το βιβλίο εκδόθηκε και στα ελληνικά : Χάου, Σ. Γ. (1997), *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης*, (μετάφραση: Ι. Χατζηεμμανουήλ), Ν. Κολόμβας (επιμ.), Αθήνα: Εκάτη.

⁴¹² Πρόκειται για το «πατρογονικό» ελάττωμα των Ελλήνων, εκείνο που οι εκπρόσωποι του ελληνικού διαφωτισμού αποκαλούσαν «το στασιώδες των Ελλήνων». Βλ. ενδεικτικά: «εκείνοι όπου ημπορούσαν να είναι το πρώτο έθνος της Οικουμένης, το στασιώδες τους εκατήντησε τώρα εις μια κατάσταση ελεεινή· τους εσύστειλε εις έναν κύκλο πολλά στενόχωρο, και δεν τους έμεινε σχεδόν τίποτες από τα πάτριά τους, μόνο το στασιώδες το οποίο είναι το πρώτο τους χαρακτηριστικό παντού». Δανιήλ Φιλίππιδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς (2000), *Γεωγραφία Νεωτερική* (Βιέννη 1791), Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα: Εστία, σ. 108.

⁴¹³ Α. Ματαράσης - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 118.

⁴¹⁴ Ό.π., σ. 130.

παράγοντας και αποκαθιστούν τη διαταραχθείσα προς στιγμήν ομοιογένεια. Και αυτό γιατί οι Έλληνες μπροστά στον κίνδυνο της πατρίδας βάζουν στην άκρη τα προσωπικά τους πάθη: «ο Ζαΐμης λησμονών τα πάθη και τας συμφοράς εκάλεσεν τον προσωπικόν του εχθρόν Γ. Καραϊσκάκη και του ανέθεσε την αρχιστρατηγίαν της Στερεάς. Η συνάντησις των δύο ανδρών εις Ναύπλιον υπήρξε συγκινητική, όταν ενηγκαλίσθησαν ο εις τον άλλον δια την σωτηρίαν της πατρίδος»⁴¹⁵. Στην πραγματικότητα, «όλοι οι αδάμαστοι μαχηταί της Επαναστάσεως ... έπραξαν το καθήκον των επαξίως και συμφώνως προς τον μεγάλον σκοπόν»⁴¹⁶. Κατά τον ίδιο τρόπο, προκειμένου να αποφευχθεί η παροχή μη ηθικών προτύπων στους μαθητές, αμβλύνονται οι όποιες αρνητικές πλευρές του χαρακτήρα των Ελλήνων ηρώων⁴¹⁷.

Η απαλλαγή, όμως, της Ελληνικής Επανάστασης από κάθε οικονομική, κοινωνική και πολιτική συνιστώσα, η αποσιώπηση των δυσλειτουργικών στοιχείων και των εγγενών αντιφάσεων της, η συσκότιση, δηλαδή, της πραγματικής της διάστασης, ακυρώνει κάθε δυνατότητα κριτικής αποτίμησής της, γεγονός που ενισχύεται από την ατέρμονη διαδοχή μαχών, χρονολογιών και περιττών λεπτομερειών που εξουθενώνουν τη μνήμη, αδυνατίζουν την κρίση και στενεύουν τον πνευματικό ορίζοντα των μαθητών. Παράλληλα, η αναγωγή της Ελληνικής Επανάστασης σε υπερβατικό μύθο, αφενός τη νομιμοποιεί ως εκδήλωση της βαθύτερης φύσης του ελληνικού έθνους, αφετέρου επιτρέπει την εμμονή σε εθνικιστικά διδάγματα με σαφείς κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις και ακόμη σαφέστερες πολιτικές στοχεύσεις: «Η Επανάσταση του '21 διδάσκει τους λαούς πώς οι σκλάβοι γίνονται ελεύθεροι. Αξίζει, λοιπόν, να τη γνωρίσουν τα Ελληνόπουλα και να τιμήσουν τους μάρτυρας και τους ήρωάς της»⁴¹⁸, ενώ «Οι Έλληνες δια της καρτερίας και αυτοθυσίας των edίδαξαν πώς οι δούλοι γίνονται ελεύθεροι και ότι ποτέ το ελληνικό πνεύμα δεν υποκύπτει εις την βίαν και την πίεσιν [...]. Ημείς οι ελεύθεροι τους οφείλομεν μεγάλην ευγνωμοσύνην»⁴¹⁹. Και όλα αυτά κάτω από έναν έντονα φορτισμένο συναισθηματικό λόγο, που επιστρατεύει την κακόχη πατριωτική ρητορεία, τις εθνικιστικές μεγαλοστομίες και τον λεκτικό πληθωρισμό, στοιχεία που απευθύνονται όχι στο λογικό αλλά στο θυμικό των μαθητών, προκαλώντας έντονη συναισθηματική φόρτιση και γεννώντας ασύνειδες εθνικιστικές εξάρσεις.

Είναι εμφανές ότι το πνεύμα του εθνικού και πολιτικού φρονηματισμού που διατρέχει τα συγκεκριμένα διδάγματα καθιστά ευκολότερο τον κοινωνικό έλεγχο και νομιμοποιεί τη διατήρηση της υπάρχουσας πολιτικής τάξης πραγμάτων, τα συμφέροντα της οποίας ταυτίζονται με τα εθνικά,

⁴¹⁵ Ο.π., σ. 148.

⁴¹⁶ Ο.π., σ. 103.

⁴¹⁷ «Ο άτακτος βίος και ο θυμώδης χαρακτήρ του Γ. Καραϊσκάκη τον είχαν εμποδίσει έως τότε να λάβη την θέσιν που του ανήκε. Μόλις όμως έλαβε τον διορισμόν, έγινε άλλος άνθρωπος. Ο κίνδυνος της πατρίδος του ενέπνευσεν υψηλά συναισθήματα ευθύνης και αφοσιώσεως προς αυτήν και έγινε αφορμή να διαλάβη η στρατηγική του μεγαλοφυΐα». Βλ. ό.π., σ. 149.

⁴¹⁸ Ο.π., σ. 100.

⁴¹⁹ Ο.π., σ. 161 και 103.

χωρίς κλυδωνισμούς και κοινωνικές συγκρούσεις. Ταυτόχρονα, η πεποίθηση ότι η δική μας φυλή ανήκει στους εκλεκτούς παρέχει στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις την ιδεολογική ικανοποίηση ότι κι αυτές ανήκουν σε μια ανώτερη ιεραρχική βαθμίδα. Έτσι, η δυσaráεσκεια των ανίσχυρων που πηγάζει από τις δύσκολες συνθήκες ζωής τους διοχετεύεται σε ακίνδυνους για την εξουσία δρόμους, δηλαδή ενάντια σε άλλα «εχθρικά» κράτη.

Η Επανάσταση της 21ης Απριλίου και η Επανάσταση του '21: Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να κάνουμε μια παρένθεση, προκειμένου να δούμε με ποιο τρόπο διαχειρίζεται την Επανάσταση του 1821 και τι νοήματα αποδίδει σε αυτήν το απριλιανό καθεστώς. Στο πρώτο μέρος της εργασίας μας διαπιστώσαμε ότι βασική επιδίωξη των πρωτεργατών της χούντας ήταν η νομιμοποίηση του καθεστώτος μέσα από τη συμβολική του ένταξη στη χορεία των διαχρονικά και ανά τους αιώνες «ηρωικών στιγμών» του έθνους. Σε αυτό το πλαίσιο, η Επανάσταση του '21 κατείχε εξαιρετικά κομβική θέση αποτελώντας, σύμφωνα με τη διατύπωση του Κωνσταντίνου Βρυώνη, το ίδιο «το κοσμοθεωρητικό βάθρο της 21ης Απριλίου»⁴²⁰. Γενικά για τους θεωρητικούς του απριλιανού καθεστώτος και ειδικότερα για τον ίδιο τον δικτάτορα η Ελληνική Επανάσταση συνιστούσε στην οπτική τους μια περίοδο η οποία θα μπορούσε να τύχει τέτοιας διαχείρισης, ώστε να προταθούν στη νεολαία σωστά ιδανικά και ελληνοχριστιανικά πρότυπα συμπεριφοράς. Γι' αυτό και ευθύς εξαρχής θα προβληθεί συστηματικά ως η σημαντικότερη στιγμή της ελληνικής ιστορίας στο σύνολό της, ως το «κοσμοθεωρητικό ιδεώδες του σύγχρονου ελληνισμού» και ως «ανεπανάληπτο παράδειγμα φιλοπατρίας»⁴²¹, η οποία επιχειρείται να αναδειχθεί σε πρωτεύον ιδανικό της εποχής. Ο «φιλόπατρις», όμως, δεν είναι μια ουδέτερη-αθώα κατασκευή: ο φιλόπατρις (υποτίθεται πως) θέτει τον εαυτό του στην υπηρεσία της πατρίδας, του έθνους και των πεπρωμένων του.

Έτσι, έναν μόλις μήνα μετά την πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας θα γραφεί - μετά από προκήρυξη διαγωνισμού - ο Ύμνος του απριλιανού καθεστώτος⁴²²: «Μέσα στ' Απρίλη τη γιορτή, το μέλλον χτίζει η νιότη αγκαλιασμένη, δυνατή, μ' εργάτη, αγρότη, φοιτητή και πρώτο το στρατιώτη. Τραγούδι αγάπης αντηχεί, γελούν όλα τα χείλη και σμίγουν μέσα στη ψυχή του 2 1 η εποχή και η 2 1 του Απρίλη», όπου ο επιδιωκόμενος παραλληλισμός των δύο «εθνικών εξεγέρσεων» καθίσταται πλέον ολοφάνερος (οι φωτογραφίες είναι από τη γιορτή που έλαβε χώρα στην πρώτη επέτειο της 21ης Απριλίου στο Παναθηναϊκό Στάδιο).

⁴²⁰ Βρυώνης, Κ., *Το Ελληνοχριστιανικόν Ιδεώδες ...*, ό.π., σ. 8.

⁴²¹ Κασσάνδρας, Β. (1970), *Η Πολεμική Αρετή των Ελλήνων και η 20ή Επέτειος της συντριβής των κομμουνιστών εις Γράμμο και Βίτσι*, Αθήνα, σ. 11. Αρχής γενομένης από το Σεπτέμβριο του 1967, το καθεστώς της 21ης Απριλίου γιορτάζει με κάθε επισημότητα σε ολόκληρη τη χώρα τη νίκη του κυβερνητικού στρατού στο Γράμμο και το Βίτσι τον Αύγουστο του 1949, τιμώντας, παράλληλα, το κλέος του έφεδρου πολεμιστή και την Πολεμική Αρετή των Ελλήνων. Το απόσπασμα προέρχεται από την ομιλία που πραγματοποίησε τον Αύγουστο του 1969 ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Βασίλειος Κασσάνδρας με αφορμή τον εορτασμό της Πολεμικής Αρετής.

⁴²² Στιχουργός είναι ο Η. Καραμανέας και συνθέτης ο Α. Ρεμούνδος. Για την ιστορία, ο Ύμνος θα ακουστεί για πρώτη φορά στις 13 Ιουλίου 1967 στο κέντρο Δελινά με εκτελεστή τον Γρ. Μπιθικότση.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, είναι αυτονόητο ότι ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου δεν παραμένει απλά σημαντικός και λαμπρός, αλλά αγγίζει πλέον εμφανώς τα όρια της απροκάλυπτης προπαγάνδας. Ο διπλός μάλιστα συμβολισμός της επετείου που συνδυάζει το θρησκευτικό με το εθνικό απηχεί ακόμη περισσότερο την ελληνοχριστιανική ιδεολογία του καθεστώτος, το οποίο δεν χάνει την ευκαιρία να εκφράζει τη διπλή αυτή σύμπτωση. Αποτελεί μάλλον πλεονασμό να αναφερθούμε διεξοδικά στην κατάχρηση της εθνικής εορτής και των συμβόλων της που επιχειρείται από την προπαγάνδα του καθεστώτος μέσα από τις διάφορες εκδηλώσεις, παρελάσεις, στρατιωτικές επιδείξεις και θεατρικά δρώμενα εθνικού, ηθικού και πατριωτικού φρονηματισμού. Αξίζει ωστόσο να δούμε, καθώς τον Μάρτιο του 1971 συμπληρώνονταν εκατόν πενήντα χρόνια από την έναρξη της Επανάστασης, πώς το καθεστώς της 21ης Απριλίου εκμεταλλεύτηκε το γεγονός. Και αυτό επειδή οι εκδηλώσεις για τον εορτασμό των εκατόν πενήντα χρόνων υπήρξαν κάτι πολύ περισσότερο από μια απλή προπαγάνδα: μια απροκάλυπτη επιχείρηση προβολής του απριλιανού καθεστώτος και των αξιών που αυτό φαντασιωνόταν για την ελληνοχριστιανική κοινωνία και ειδικά για το πιο απείθαρχο τμήμα της, τη νεολαία⁴²³.

Στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 1970⁴²⁴ αποφασίστηκε ο εορτασμός να διαρκέσει καθ' όλη τη διάρκεια του 1971, το οποίο και ονομάστηκε «Έτος της ελληνικής εθνικής ελευθερίας»⁴²⁵. Οι κατευθυντήριες δόθηκαν από τον ίδιο τον Παπαδόπουλο και βασική μέριμνα των οργανωτών ήταν να δοθεί ένας τόνος μεγαλοπρέπειας στο γεγονός, με την πραγματοποίηση μιας σειράς από πρωτότυπες τελετές, οι περισσότερες εκ των οποίων μάλλον άγγιζαν τα όρια του

⁴²³ Κατσάπης, Κ. (2009), « Προσλήψεις του παρελθόντος από τη δικτατορία της 21ης Απριλίου: Η έννοια της ανδρείας και η διαχείριση του 1821», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα...*, ό.π., σ. 399.

⁴²⁴ Οι εκδηλώσεις για τον εορτασμό των εκατόν πενήντα χρόνων προγραμματίστηκαν σε ευρεία σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 1970 στη Παλαιά Βουλή, στην οποία συμμετείχαν κορυφαία στελέχη της πολιτικής και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, όπως ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος, ο μητροπολίτης Κοζάνης Διονύσιος, ο Στ. Παττακός, ο αναπληρωτής υπουργός Παιδείας Ν. Σιώρης, οι υφυπουργοί Δ. Τσάκωνας και Γ. Γεωργαλάς και διάφοροι άλλοι υπηρεσιακοί παράγοντες. Βλ. Στο ίδιο.

⁴²⁵ «Ο εορτασμός των 150 ετών από της Εθνικής Παλιγγενεσίας», στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 24-9-1970, σ.1.

φαιδρού⁴²⁶. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η Ιερά Σύνοδος σε συνεργασία με το υπουργείο Παιδείας διακήρυξε πανελλήνιο μαθητικό διαγωνισμό με θέμα «Η Εκκλησία και το Έθνος». Σύμφωνα με αυτόν οι μαθητές της Ε' και Στ' Γυμνασίου διαγωνίστηκαν επί του θέματος «Η προσφορά της Ορθοδοξίας εις το Έθνος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας», οι μαθητές της Γ' και Δ' Γυμνασίου στο θέμα «Ο κλήρος εις τον αγώνα δια την απελευθέρωσιν του Έθνους», οι μαθητές της Α' και Β' Γυμνασίου στο θέμα «Τα ελληνόπουλα κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας» και τέλος, οι μαθητές της Στ' Δημοτικού στο θέμα «Διατί πρέπει να είμεθα ευγνώμονες προς τους αγωνιστάς του 1821»⁴²⁷.

Είναι εμφανές ότι το απριλιανό καθεστώς με την πραγματοποίηση των πολυήμερων αυτών εκδηλώσεων σε ολόκληρη τη χώρα⁴²⁸ δεν επιχείρησε απλά να γιορτάσει μία αναμφίβολα ιστορική επέτειο, αλλά να προβάλλει την Επανάσταση της 21ης Απριλίου ως τη φυσική εξέλιξη της Επανάστασης του '21 και την εκπλήρωση των βαθύτερων νοημάτων της. « Η Επανάστασις της 21ης Απριλίου 1967» τονίζει σε μήνυμα του τον Μάρτιο του 1970 ο Γ. Παπαδόπουλος, «ανέτρεψε τα σχέδια του νέου δυνάστη και απέτρεψε τον θανάσιμον κίνδυνον νέας δουλείας. Έκτοτε το Έθνος βαδίζει εις την ολοκλήρωσιν των πόθων της γενεάς των αγωνιστών του 1821 υπό συγχρονισμένην μορφήν»⁴²⁹. Η επανασημασιοδότηση του ίδιου του γεγονότος της Ελληνικής Επανάστασης, εκτός του ότι εξυπηρετούσε τη χουντική προπαγάνδα, την ίδια στιγμή της απέδιδε πολύ συγκεκριμένο νόημα, αποκλείοντας από την κυρίαρχη και επίσημη ερμηνεία οτιδήποτε δεν εξυπηρετούσε τις επιδιώξεις και τις ιδεολογικές της κατασκευές. Για τη χούντα η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε ένα κομβικής σημασίας ιστορικό γεγονός, αποτέλεσμα της συμβολής της Εκκλησίας και των κλεφταρματολών. Διαφωτισμός, επιρροές από τη Γαλλική Επανάσταση, εμφύλιες διαμάχες, οτιδήποτε ενδέχεται να δημιουργεί «επικίνδυνους» συνειρμούς, αποβάλλεται, υποκρύπτεται και αποσιωπάται. Οι ιερωμένοι και οι οπλαρχηγοί φαίνεται να εξυπηρετούν ως σύμβολα απολύτως την ιδεολογία των συνταγματαρχών, δεδομένου ότι της δίνουν το δικαίωμα να προπαγανδίζει τις ιστορικές καταβολές μιας κοσμοθεωρίας που περήφανα συνοψίζει στο περιβόητο σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών». Διόλου λοιπόν τυχαία, κληρικοί και οπλαρχηγοί γεύονται τη μερίδα του

⁴²⁶ Για παράδειγμα, στις 18 Μαρτίου 1971 ξεκίνησε ο εορτασμός με έναν πρωτότυπο διαγωνισμό: καταστηματαρχές σε όλη την επικράτεια κλήθηκαν να στολίσουν τις βιτρίνες των καταστημάτων τους με θέματα από την Επανάσταση του 1821 με έπαθλο για τον καλύτερο στολισμό, ένα βραβείο από το υπουργείο Εμπορίου. Στην ίδια λογική, το Πανεπιστήμιο Αθηνών προκήρυξε διαγωνισμό για δραματικά και μουσικά έργα με θέμα την Επανάσταση του '21, ενώ ανάλογους διαγωνισμούς πραγματοποίησε ο ΟΑΕΔ και το Κέντρο Εργαζόμενου Κοριτσιού και Αγοριού, που βράβευσαν με ποσά της τάξεως των χιλίων έως τριών χιλιάδων δραχμών, νέους που πρώτευσαν σε διαγωνισμούς με θέμα «εθνικού περιεχομένου». Βλ. «Εορτασμοί σε όλη τη χώρα», στην εφημερίδα *Απογευματινή*, 24-03-1971, σ.3.

⁴²⁷ Συνοδική εγκύκλιος 1811 του 1971, σ. 637-38. Βλ. Σακελλαρίου, Α., *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20ό αιώνα: πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές - νοηματικές σχέσεις υπό καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης*, Διδακτορική Διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2008, σ. 279.

⁴²⁸ Και όχι μόνο, αφού παρόμοιες τελετές πραγματοποιήθηκαν και εκτός χώρας: στο Παρίσι, στη Βιέννη, στο Λονδίνο, στη Βέρνη, ακόμη και στο Μεξικό. Βλ. «Οι εορτασμοί στο εξωτερικό», στην *Απογευματινή*, 26-03-1971, σ.2.

⁴²⁹ Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τόμος ΣΤ', ό.π., Δεκέμβριος 1970, σ. 87.

λέοντος σε όλες τις τελετές που πραγματοποιούνται για τα εκατόν πενήντα χρόνια του '21, παρουσία τις περισσότερες φορές των ανώτερων στελεχών του χουντικού μηχανισμού⁴³⁰.

Το εθνικιστικό αφήγημα της συνέχειας κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα: Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρένθεση και επανερχόμενοι στο υπό εξέταση εγχειρίδιο, παρατηρούμε ότι ο εθνικιστικός οίστρος των συγγραφέων ενυπάρχει με αμείωτη ένταση και στην ιστορική αφήγηση της νεότερης εθνικής ιστορίας, η οποία, εκπληρώνοντας τον εθνικό σκοπό της τεκμηρίωσης της αδιάσπαστης συνέχειας του έθνους, επικεντρώνει στα συστατικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας, που δεν είναι άλλα από την ομοψυχία και τη σθεναρή αντίσταση⁴³¹, την αγάπη προς την πατρίδα και το αδάμαστο εθνικό φρόνημα⁴³², που αποδεικνύουν την ανωτερότητα και το εθνικό μεγαλείο των Ελλήνων, προκαλώντας συναισθήματα εθνικής έπαρσης και αγαλλίασης⁴³³. Έτσι, με αφορμή τη νίκη στους Βαλκανικούς πολέμους, οι μαθητές θα διδαχθούν ότι «εις τας πλήρεις εξάρσεων και επιτευγμάτων στιγμάς εκείνας, οι Έλληνες κατενόησαν ότι την άνοδον της φυλής εδημιούργησεν η εθνική ενότης»⁴³⁴, με αφορμή τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο ότι «η Ελλάς ηνωμένη επεδίωξε να διεκδικήσει με τη λόγχη των τέκνων της τα απαράγραπτα δικάιά της»⁴³⁵, ενώ στην ιταλική επίθεση «ο ελληνικός λαός, ηνωμένος όσον ποτέ, συμμετείχε σύσσωμος εις τον αγώνα του Έθνους»⁴³⁶.

Οι διεκδικήσεις των άλλων νεοσύστατων - ή υπό συγκρότηση - βαλκανικών κρατών: Εάν όμως το ιδεολόγημα της εθνικής ενότητας στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, όπου το αίτημα της ελευθερίας αποσκοπούσε στην ανεξαρτησία και πολιτική συγκρότηση του έθνους, μπορεί να κατανοηθεί ως προσπάθεια για εθνική αυτοδιάθεση, στον 20ό αιώνα η επίκληση της εθνικής ενότητας έχει στόχο, αφενός την αντιμετώπιση άλλων εθνικισμών που αναδύονται στο βαλκανικό χώρο, αφετέρου την καταπολέμηση του «εσωτερικού εχθρού». Έτσι, στη θέση του εθνικού «άλλου» τοποθετούνται τώρα οι υπόλοιποι βαλκανικοί λαοί, μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση κατέχουν οι Βούλγαροι. Η απροκάλυπτη επιθετικότητα κατά των Βουλγάρων στα σχολικά εγχειρίδια δεν αποτελεί καινούργιο φαινόμενο. Αντιθέτως, είναι παρούσα από τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν το ενδεχόμενο διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς όφελος των Σλάβων αλλάζει την ιεράρχηση των εθνικών εχθρών. Οι Βούλγαροι, αδιάφοροι ή απόντες για τη νεοελληνική συνείδηση ως τα μέσα του 19ου αιώνα, μέσα στο πλαίσιο του αντισλαβισμού που κερδίζει συνεχώς έδαφος μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και εξαιτίας της δυναμικής εμφάνισης τους

⁴³⁰ «Εορτασμοί του '21 στη Γραβιά και στο Βελεστίνο», στην εφημερίδα *Απογευματινή*, 22-03-1971. Βλ. και «Οι εορτασμοί της 25ης Μαρτίου», *Απογευματινή*, 24-03-1971.

⁴³¹ «Όλοι οι Έλληνες και αι Ελληνίδες, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως, αντέταξαν σταθεράν και απόλυτον άρνησιν πάσης προς αυτούς (Γερμανούς) συνεργασίας». Βλ. Α. Ματαράση - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των ...*, ό.π., σ. 262.

⁴³² «Τα τέκνα της Ελλάδος με ενθουσιασμόν υπήκουσαν εις την φωνήν της Πατρίδος». Βλ. ό.π., σ. 246.

⁴³³ «Οι περίλαμπροι νίκαι του στρατού μας επλημύρισαν από αγαλλίασιν και εθνικήν υπερηφάνειαν τον ελληνικόν λαόν». Βλ. ό.π., σ. 249.

⁴³⁴ Ό.π., σ. 204.

⁴³⁵ Ό.π., σ. 212.

⁴³⁶ Ό.π., σ. 249.

στο βαλκανικό πολιτικό προσκήνιο, αναδεικνύονται σε «προαιώνιο» εχθρό. Οι εκδηλώσεις μίσους κατά των Βουλγάρων, μετά από μία περίοδο ύφεσης⁴³⁷, επανέρχονται με νέα ένταση μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου.

Το Μακεδονικό ζήτημα: Έτσι, όταν οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στο Μακεδονικό ζήτημα, χωρίς να εμβαθύνουν στην πολυεθνική σύνθεση των βαλκανικών περιοχών που δικαιολογούσε τις εθνικιστικές απαιτήσεις των Βουλγάρων, πολλές φορές εξίσου υπερβολικές και παράλογες με εκείνες των Ελλήνων, καλλιεργούν την εντύπωση της εγγενούς βαρβαρότητας και αγριότητας των Βουλγάρων, διαμορφώνοντας παράλληλα και σε αναφορά με αυτούς το θετικό στερεότυπο του ανώτερου, ποτέ επιθετικού, πάντοτε αμυντικού ελληνικού έθνους: «Η Μακεδονία από την αρχαία εποχήν ήτο χώρα ελληνική. [...] Οι Έλληνες θέλοντας να διασώσουν τα *απαράγραπτα ιστορικά δίκαια* των εις την Μακεδονίαν και να επροστατεύσουν τους δοκιμαζόμενους πληθυσμούς ωργάνωσαν δύο “Μακεδονικά κομιτάτα” και το 1904 εξαπέλυσαν εις την Μακεδονίαν αντάρτικα σώματα με αρχηγούς Έλληνας αξιωματικούς. Κατόπιν οργάνωσαν και άλλα σώματα, τα οποία, δια των αγώνων των εναντίον των κομιτατζήδων, των Σέρβων και των Ρουμάνων προπαγανδιστών, κατώρθωσαν να διασώσουν την μαρτυρικήν Μακεδονίαν»⁴³⁸. Σε αντίθεση, «οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι αλλά και οι Ρουμάνοι προσεπάθουν άλλοτε με την προπαγάνδα και άλλοτε με την τρομοκρατίαν να παρασύρουν τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Δια να επιτύχουν εις τον σκοπόν των οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος, έκτιζον εις τα μέρη αυτά εκκλησίας και σχολεία και εξηγόραζον με χρήμα τας ασταθείς συνειδήσεις. [...] Η θρασύτης των Βουλγάρων απεκορυφώθη έπειτα από τον ατυχή ελληνοτουρκικόν πόλεμον του 1897. Επωφεληθέντες τότε της αδυναμίας της Ελλάδος, ίδρυσαν εις την Σόφίαν το “Μακεδονικόν κομιτάτον”, το οποίο ωργάνωνε ένοπλα σώματα (τους γνωστούς κομιτατζήδες) και τα έστειλεν εις την Μακεδονίαν. Εδώ τα σώματα αυτά επροξένουν καταστροφάς και ηνάγκαζον διά της βίας και του τρόμου τους σλαβόφωνους Έλληνας να προσέρχονται εις την Εξαρχείαν»⁴³⁹.

Βούλγαροι και εαμοβούλγαροι: Η οργάνωση μακεδονικών κομιτάτων από τους Έλληνες για την υπεράσπιση της μακεδονικής γης από τις απειλές των «άλλων» βαλκανικών κρατών δικαιολογείται στη βάση των ιστορικών δικαιωμάτων, τα οποία είναι *απαράγραπτα*, δηλαδή κανείς δεν μπορεί να τα αμφισβητήσει, σαν να προέρχονται από μία φυσική τάξη πραγμάτων, από μία φυσική αιτιότητα. Τι είναι όμως αυτό που καθιστά *απαράγραπτα* τα ιστορικά δίκαια των Ελλήνων και όχι των Βουλγάρων; Πρώτα απ’ όλα η συνέχεια του ελληνισμού στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, η

⁴³⁷ Μετά την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και των αλυτρωτικών επιδιώξεων, στα σχολικά εγχειρίδια αμβλύνονται οι εκδηλώσεις εκφρασμένου φανατισμού κατά των Βουλγάρων. Βλ. Κουλούρη, Χ., «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας. Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», στο περιοδικό *Μνήμων*, τεύχος 18, Αθήνα 1996, σ. 149-151.

⁴³⁸ Α. Ματαράσης - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των ...*, ό.π., σ. 192-3.

⁴³⁹ Στο ίδιο.

οποία επιβεβαιώνεται από το ιστορικό παρελθόν: «Η Μακεδονία από την αρχαία εποχή ήτο χώρα ελληνική». Δεύτερον, ο αντίπαλος ακυρώνεται ως έθνος-κράτος, προσδιορισμός που θα δικαιολογούσε από την πλευρά του το δικαίωμα διεξαγωγής του δικού του εθνικιστικού πολέμου. Κι αυτό γιατί στο σχολικό εγχειρίδιο δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε βουλγαρικό στρατό παρά μόνο σε Βούλγαρους, οι οποίοι επιπλέον είναι θρασεείς⁴⁴⁰, δόλιοι⁴⁴¹, ύπουλοι⁴⁴², ενώ από την άλλη πλευρά υπάρχει ένας ελληνικός στρατός που «κάτω από τας φλογεράς ακτίνες του θερινού ήλιου επροχώρει ακάθεκτος μέσα από τα κυματίζοντα σπαρτά»⁴⁴³. Οι εικόνες που μεταδίδονται είναι εικόνες από τη φύση, και όπως η φύση είναι αμετάβλητη και σταθερή στο χρόνο, έτσι αιώνιο είναι και το δικαίωμα του ελληνικού στρατού να υπερασπίζεται αυτό που από πάντα του ανήκει. Είναι εμφανές ότι η εικόνα των Βουλγάρων ως στυγνών δολοφόνων⁴⁴⁴, εγγράφεται στο αντικομμουνιστικό παραλήρημα της μετεμφυλιακής περιόδου. Το γεγονός άλλωστε ότι το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου παρουσιάζεται από τους ίδιους τους ηγέτες του αλλά και από τους εκ των υστέρων θεωρητικούς του να έχει σώσει την Ελλάδα από τον κομμουνιστικό κίνδυνο συνάδει με την αντισλαβική και αντιβουλγαρική στάση του εγχειριδίου⁴⁴⁵.

Ο θεσμός της βασιλείας: Στο πάνθεον τώρα των ηρώων, εκτός από τους γενναίους πολεμιστές, πρωτεύουσα θέση κατέχουν και οι βασιλείς του ελληνικού κράτους. Οι συγγραφείς, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν πάση θυσία αφενός την εικόνα της ομοιογένειας του ελληνικού έθνους⁴⁴⁶, αφετέρου την αίγλη της βασιλείας ως του ανώτατου πολιτικού θεσμού και του βασιλιά ως του μοναδικού φορέα νομιμότητας, στο κεφάλαιο περί βαλκανικών πολέμων δεν κάνουν καμία νύξη για το Διχασμό και τις αιτίες που οδηγούν σε αυτόν. Αντίθετα, εξισώνουν ως προς τα αισθήματα του λαού τους «δύο λαμπρούς αρχηγούς, τον βασιλέα Κων/νον και τον Βενιζέλον», καθώς ο λαός «έζησεν ημέρας εθνικού ενθουσιασμού, όταν επέστρεψεν από το Βουκουρέστιον ο πρωθυπουργός του και από την αιματοποτισμένην Μακεδονίαν ο στρατός και ο δαφνοστεφανής Στρατηλάτης»⁴⁴⁷. Και αυτό είναι όλο. Ο ρόλος του Βενιζέλου στους βαλκανικούς πολέμους είναι

⁴⁴⁰ Ο.π., σ. 192.

⁴⁴¹ Ο.π., σ. 198.

⁴⁴² Ο.π., σ. 200.

⁴⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴⁴ « Η ανατολική Μακεδονία έμεινεν υπό βουλγαρική κατοχή 2½ έτη και οι πληθυσμοί της εγνώρισαν φρικώδεις διωγμούς, σφαγές και λεηλασίας εκ μέρους των Βουλγάρων». Βλ. ό.π., σ. 211.

⁴⁴⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων που συγκρότησε το καθεστώς των συνταγματαρχών περιλαμβανόταν και το Ελληνοβουλγαρικό λεξικό. Βλ. Glogg R. (1976), *Η Ελλάδα ...*, ό.π., σ. 87.

⁴⁴⁶ Στην άφιξη του Όθωνα, «του έγινε αποθεωτική υποδοχή» (ό.π., σ. 181), ο Γεώργιος, «έγινε δεκτός με αισθήματα αγαλλιάσεως» (ό.π., σ. 184), ενώ η επιστροφή του εξόριστου βασιλιά Κων/νου το 1920 δικαιολογείται ως «απόφαση του λαού». Βλ. Α. Ματαράση - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των ...*, ό.π., σ. 230.

⁴⁴⁷ Ο.π., σ. 204.

ανύπαρκτος, ενώ οι βαλκανικές νίκες αποδίδονται στο στρατό και το διάδοχο Κων/νο, ο οποίος προβάλλεται ως σύμβολο της ενότητας που δρα πάντα με γνώμονα το καλό της χώρας⁴⁴⁸.

Ένα τέτοιο σύμβολο δεν θα μπορούσε, βέβαια, να είναι υπεύθυνο για πράξεις που θίγουν τα εθνικά συμφέροντα. Έτσι, η ουδετερότητα της Ελλάδας που προκρίνει ως γνώμη ο Κων/νος κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο⁴⁴⁹ βαρύνει εξ ολοκλήρου την Ελλάδα: «Η εμμονή της χώρας μας εις την ουδετερότητα δυσaráεστησε τους συμμάχους, οι οποίοι [...] εθεώρησαν υπεύθυνον τον βασιλέα και έλαβον εχθρικήν θέσιν εναντίον της Ελλάδος»⁴⁵⁰. Με την εκδοχή όμως αυτή, τα πραγματικά αίτια αποκρύπτονται και μεταθέτονται, οι ευθύνες του βασιλιά συσκοτίζονται και οι ενέργειες των συμμάχων παρουσιάζονται ως λανθασμένες, πόσο μάλλον που «με την στάσιν αυτήν των συμμάχων η διαφωνία του Βενιζέλου με τον βασιλέα έγινε αγεφύρωτος και είχε ως συνέπεια και τον διχασμόν ολοκλήρου του ελληνικού λαού»⁴⁵¹. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η «φιλοβασιλική» αυτή στάση των συγγραφέων ανταποκρίνεται στη θέση που κατέχουν μεταπολεμικά τα Ανάκτορα ως εγγυητής του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας και ενός πολιτικού συστήματος που αποκλείει κάθε αριστερή παρέκκλιση⁴⁵².

Ο ρόλος του στρατού: Στην ίδια λογική, η ανάδειξη του ρόλου του στρατού ως θεματοφύλακα των εθνικών συμφερόντων αποτελεί άμεση προτεραιότητα της ιστορικής αφήγησης. Η φθορά του πολιτικού κόσμου, όπως αυτή εμφανίζεται από τις αρχές κιόλας του 20ού αιώνα, συνεπάγεται την ευθιξία του ελληνικού στρατού, ο οποίος, επωμιζόμενος *a priori* το καθήκον «να εξασφαλίση την τιμήν και την ακεραιότητα της πατρίδος από τους εχθρούς»⁴⁵³, στέκεται υπεράνω των ατομικών συμφερόντων και την υπερασπίζεται από κάθε λογής εθνικούς κινδύνους, εσωτερικούς και εξωτερικούς: «Η ανικανότητα των πολιτικών της χώρας» να αντιδράσουν στην επανάσταση των Νεότουρκων, «επλήγωσε βαθύτατα την εθνικήν φιλοτιμίαν των αξιωματικών και εδημιούργησε μίαν δυσφορίαν διά την κακήν πορείαν που είχαν λάβει τα εθνικά μας θέματα [...] περισσότερον δε επληγώθη η φιλοτιμία των κατώτερων αξιωματικών, οι οποίοι προέβησαν την 15ην Αυγούστου εις πραξικόπημα»⁴⁵⁴. Οι δύο αυτοί παράγοντες, η ανικανότητα, δηλαδή, του πολιτικού κόσμου και η ανιδιοτέλεια μπροστά στον εθνικό κίνδυνο των ενόπλων δυνάμεων, θα χρησιμοποιηθούν από τους

⁴⁴⁸ Όλοι σχεδόν οι βασιλείς παρουσιάζονται ως παραδειγματικά πρότυπα που βάζουν πάνω από τα προσωπικά τους συμφέροντα το καλό της πατρίδας. Έτσι, ο Όθωνας «μολονότι διέθετε δυνάμεις, δεν ηθέλησε να δημιουργήσει αιματοχυσίαν και επροτίμησε να απομακρυνθεί για το καλό της Ελλάδος» (ό.π., σ. 184), ενώ το 1935 όταν «ο βασιλεύς Γεώργιος συνηντήθη μετά του Βενιζέλου εις Παρισίους, το πικρόν παρελθόν του διχασμού ερρίπτετο εις την λήθην». Βλ. ό.π., σ. 236.

⁴⁴⁹ «Η Ελλάς εις την αρχήν του πολέμου ετήρησεν ουδετερότητα. Αυτή ήτο η γνώμη του βασιλέως Κωνσταντίνου». Βλ. ό.π., σ. 211.

⁴⁵⁰ Στο ίδιο.

⁴⁵¹ Στο ίδιο.

⁴⁵² Μελετόπουλος, Μ. (1994), *Η βασιλεία στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, Αθήνα: «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, σ.180-1.

⁴⁵³ Α. Ματαράσης - Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των ...*, ό.π., σ. 288.

⁴⁵⁴ Ό.π., 194-5.

συγγραφείς προκειμένου να δικαιώσουν άμεσα την επιβολή της 4ης Αυγούστου και να νομιμοποιήσουν έμμεσα το απριλιανό πραξικόπημα που θα ακολουθήσει τριάντα χρόνια αργότερα επικαλούμενο τις ίδιες ακριβώς δικαιολογίες. Έτσι, «η κυβέρνηση του Μεταξά κατήργησε μερικές θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος και, αφού κατέστησεν ακινδύνους διά την χώραν τους κομμουνιστάς και τους αντιφρονούντας, έστρεψε την προσοχήν της εις την συγκρότησιν των ενόπλων δυνάμεων και έλαβεν ιδιαιτέρως δραστήρια μέτρα προς οχύρωσιν των *βορείων συνόρων* μας. Παραλλήλως ο Μεταξάς ηύξησε τους μισθούς και τα ημερομίσθια και εκέρδισε τας συμπάθειας των εργατοϋπαλλήλων»⁴⁵⁵. Το μήνυμα προς τους μαθητές είναι σαφές: τα κοινοβουλευτικά καθεστώτα δεν είναι απαραίτητα και τα αρμοδιότερα για την επιδίωξη της πολιτικής ομαλότητας. Μπροστά στον υπ' αριθμόν ένα κίνδυνο, τους κομμουνιστές και τους αντιφρονούντες, που σημαίνει όλους τους πολίτες με δημοκρατικά φρονήματα, η άρση θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος μπορεί να οδηγήσει σε ορθές πολιτικές λύσεις, πόσο μάλλον όταν τα δικτατορικά καθεστώτα είναι και λαοφιλή.

Η αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού»: Το κράτος, λοιπόν, βρίσκεται στην ανάγκη να αντιμετωπίσει ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου έναν καινούργιο εχθρό που βρίσκεται στο εσωτερικό του ελληνικού έθνους και που, όχι μόνο απειλεί την εσωτερική γαλήνη και την πολιτική ομαλότητα, αλλά μέσα στα πλαίσια του γενικότερου καταχθονίου σχεδίου του επιδιώκει να καταστρέψει την ευρωπαϊκή ισορροπία και να καταλάβει την παγκόσμια ηγεμονία με ό,τι αποτελέσματα αυτό συνεπάγεται⁴⁵⁶. Χαρακτηριστικός για την κατανόηση του λόγου που υιοθετείται από τους δύο συγγραφείς είναι ο τρόπος που παρουσιάζεται η αντίσταση κατά των κατακτητών, καθώς οι αντιστασιακές οργανώσεις αναφέρονται με ορισμένη σειρά προτεραιότητας, όπου πρώτος έρχεται ο ΕΔΕΣ, ακολουθούν οι ομάδες του Φωστερίδη, του Ψαρρού, του Χούτα, του Καραχάλιου και τέλος του ΕΑΜ, το οποίο αν και αρχικά «είχε περιλάβει εις τους κόλπους του αγνούς πατριώτες, με τον καιρόν έγινε αιχμάλωτον της μειοψηφίας, δηλαδή των κομμουνιστών»⁴⁵⁷.

Οι διεθνείς ανακατατάξεις σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο που συνοδεύουν τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου και η ανάδειξη του σοσιαλιστικού προτύπου κοινωνίας στο αντίπαλο δέος της δυτικής, την οποία επιχειρεί να αποδυναμώσει και στη συνέχεια να αφομοιώσει επιβάλλοντας

⁴⁵⁵ Ό.π., σ. 236-37.

⁴⁵⁶ Η Γαλλία, στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου «δεν είναι τόσον ισχυρά όσον άλλοτε, διότι έχει δημιουργηθεί ισχυρόν Σοσιαλιστικόν κόμμα», το οποίον υπονομεύει τα συμφέροντα του εθνικού συνόλου, αφού αντί της «μεγαλυτέρας ενισχύσεως της αμύνης του γαλλικού λαού, την οποίαν ζητούν τα δεξιά κόμματα, αυτό προκρίνει τα συμφέροντα των εργατών και των υπαλλήλων» (ό.π., 223-24). Καθ' όμοιο τρόπο, η μεγάλη ανάπτυξη του κομμουνισμού προκαλεί «ανωμαλίαν» και στην Ιταλία, όπου, «ελέγχοντας τα εργατικά και υπαλληλικά σωματεία, επιδιώκει να καταλάβει την εξουσίαν διά της βίας» (ό.π., σ.225).

⁴⁵⁷ Ό.π., σ. 263.

την οικουμενική κυριαρχία του⁴⁵⁸, έχουν σοβαρές επιπτώσεις στη μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα, καθώς η Ελλάδα, με δεδομένη τη γεωπολιτική της θέση και την εξαρτησιακή της σχέση από τις δυτικές δυνάμεις, η οποία επιβάλλει την ένταξή της στο δυτικό κόσμο, αποβαίνει κύριος στόχος των χωρών του «σιδηρού παραπετάσματος». Οι χώρες αυτές θα καταφύγουν στη χρησιμοποίηση του Ε.Α.Μ προκειμένου να πετύχουν την «άλωση» του δυτικού στρατοπέδου και την πραγματοποίηση των «καταχθόνιων» σχεδίων τους: «Το Ε.Α.Μ, η συμπαγεστέρα στην αρχή απελευθερωτική οργάνωσις, με τον καιρόν έγινεν αιχμάλωτον των κομμουνιστών, οι οποίοι με καταχθόνια μέσα το παρέσυραν από την εθνικήν του αποστολή εις πράξεις βίας και καταστροφής»⁴⁵⁹.

Με την ιστορική αυτή ερμηνεία όχι μόνο δικαιώνεται το διεθνές ιδεολογικό και πολιτικό σκηνικό που διαμορφώνεται αμέσως μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, αλλά και ο Εμφύλιος δεν παρουσιάζεται στις πραγματικές του διαστάσεις, δηλαδή ως ένας πόλεμος μεταξύ δύο πολιτικών παρατάξεων που δίχασε τους Έλληνες, αλλά ως μια «ανταρσία» που οφείλεται αποκλειστικά στην επέμβαση των βορείων γειτόνων της Ελλάδας στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας. Από τη στιγμή λοιπόν που η Αριστερά ταυτίζεται με την απειλή της Σοβιετικής Ένωσης, το Ε.Α.Μ. - Κ.Κ.Ε., που μέσα στον απελευθερωτικό αγώνα αποβαίνει ο πόλος συσπείρωσης των λαϊκών δυνάμεων, αναγορεύεται σε αντεθνικό παράγοντα και ως εκ τούτου, σε μέγιστο εσωτερικό εχθρό, ο οποίος υποδανυζόμενος από τους βόρειους γείτονες μας στην προσπάθειά τους να «αποσπάσουν εδάφη από την Ελλάδα και να επιβάλλουν με τη βία κομμουνιστικό καθεστώς»⁴⁶⁰, επισωρεύει μύριες όσες καταστροφές στη χώρα. Το Κ.Κ.Ε., «υποκινούμενον αρχικά από τας χώρας του “σιδηρού παραπετάσματος”» διέφθειρε το Ε.Α.Μ. και το οδήγησε σε πράξεις «βίας, καταστροφής και τρομοκρατίας», κατά τις οποίες «χιλιάδες εθνικοφρόνων πολιτών εξωντώθησαν» και η πρωτεύουσα «υπέστη την φρίκην της αιματηράς λαοκρατίας», που άφησε την «Ελλάδα αιμοστάζουσαν εκ των πληγών του εθνοκτόνου κινήματος»⁴⁶¹. Στη συνέχεια δε προκάλεσε «νέαν ανταρσίαν», τους δύο «συμμοριτοπολέμους», κατά τους οποίους έλαβαν χώρα «πυρπολήσεις χωριών, διαρπαγαί περιουσιών, ανατινάξεις αστυνομικών σταθμών και γεφυρών, εκτελέσεις εθνικοφρόνων πολιτών, με αποκορύφωμα το παιδομάζωμα», μέσω του οποίου «οι συμμορίται μιμούμενοι τους Τούρκους της Τουρκοκρατίας» στόχευαν στην «πνευματικήν και ψυχικήν διαφθοράν των 26000 παιδιών που

⁴⁵⁸ Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου, η Ρωσία, ως εκφραστής της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και εκπρόσωπος του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, «ετορπίζεν την ανόρθωσιν και την αποκατάστασιν της τάξεως ... εδυσκόλευεν την ειρήνην», υποκινώντας τους αποικιακούς λαούς σε κινήματα με στόχο την αποαποικιοποίησή τους, ώστε, με τη δημιουργία «χάους και συγχύσεως», να επιβάλλει το σύστημά της. Βλ. ό.π., σ. 265. Από το παραπάνω απόσπασμα καθίσταται σαφές ότι οι συγγραφείς επικροτούν έμμεσα την αποικιοκρατική πολιτική που ακολουθούν με συνέπεια όλες οι Δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις.

⁴⁵⁹ Ο.π., σ. 263.

⁴⁶⁰ Ο.π., σ. 268.

⁴⁶¹ Ο.π., σ. 264.

απήγαγον, ώστε να είναι πρόθυμα, όταν ανδρωθούν, να πολεμήσουν κατά της πατρίδος των, όπως άλλοτε οι γενίτσαροι»⁴⁶².

Ευτυχώς, στην εκρηκτική αυτή κατάσταση που αντιμετωπίζει η χώρα κατά το χρονικό διάστημα 1945-49, η Ελλάδα σώθηκε από τον όλεθρο χάρη στη συμπαράσταση της Αγγλίας⁴⁶³ και της Αμερικής⁴⁶⁴. Η τελευταία, μάλιστα, αναδεικνύεται, αφενός στο μοναδικό αντίπαλο του σοσιαλιστικού κόσμου ικανό να θέσει φραγμούς στις επεκτατικές διαθέσεις του⁴⁶⁵, αφετέρου σε ανιδιοτελή φίλο και συμπαραστάτη των απειλούμενων από τον κομμουνισμό χωρών, τις οποίες επιχορηγεί με «πολλά δισεκατομμύρια δολλαρίων» μέσω «επωφελών διά τους ελευθέρους λαούς οργάνων και σχεδίων»⁴⁶⁶. Με τη σκιαγράφηση του μεταπολεμικού κόσμου ολοκληρώνεται η ύλη του εγχειριδίου. Η επέκταση της ιστορικής αφήγησης και στα γεγονότα της μεταπολεμικής ιστορικής περιόδου δεν είναι ουδέτερη. Αντίθετα, εξυπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες οι οποίες σχετίζονται με τη νομιμοποίηση της αντικομμουνιστικής καταστολής, την οποία η απριλιανή πολιτική ηγεσία ισχυρίζεται ότι οφείλει να αναλάβει μπροστά στον επαπειλούμενο κίνδυνο παρόμοιων καταστάσεων. Η υλοποίηση του στόχου αυτού προϋποθέτει την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος σε συνδυασμό με την άμεση καταδίκη του κομμουνισμού και συνεπάγεται τη διαμόρφωση υπάκουων πολιτών, εύκολα ελεγχόμενων και χειραγωγούμενων.

Αξιοσημείωτες επί του προκειμένου είναι οι απόψεις των συγγραφέων περί του ρόλου της παιδείας και της εκπαίδευσης ως καταλυτικών παραγόντων για την ισχυροποίηση των εθνών⁴⁶⁷ και τη διαμόρφωση αποτελεσματικών ατόμων για την ανάπτυξη και την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας⁴⁶⁸, κάτω πάντα από τον αυστηρό έλεγχο των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων επί του εκπαιδευτικού οργανισμού⁴⁶⁹. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια με τα οποία κλείνουν το εγχειρίδιο οι δύο συγγραφείς: «Κατά τα 125 έτη του ελεύθερου βίου του ο Ελληνισμός επολέμησε σκληρά και κατέβαλε μεγάλους μόχθους διά να εξέλθῃ από την αγριότητα που τον είχε καταδικάσει ο βάρβαρος Ασιάτης. Πολλά επέτυχε· πολλά του λείπουν. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι και αυτά θα τα επιτελέσῃ όταν εις την συνείδησιν όλων ριζώσῃ το αίσθημα του *καθήκοντος και της ευθύνης*

⁴⁶² Ο.π., σ. 269.

⁴⁶³ «Ο τόπος εσώθη από τον όλεθρον με την επέμβασιν των αγγλικών στρατευμάτων, τα οποία εν συνεργασία με την συγκροτηθείσαν εντόπιαν εθνοφυλακὴν κατώρθωσαν να απωθήσουν τους κομμουνιστάς και να αποκαταστήσουν την τάξιν». Βλ. ό.π., σ. 264.

⁴⁶⁴ «Από την δύσκολον αυτήν κατάστασιν έσωσε την Ελλάδα η Αμερική. Βάσει του *Δόγματος Τρούμαν* αι Ηνωμένοι Πολιτείαι εχορήγησαν εις την χώραν μας 300 εκατομμ. δολάρια, διά να συντρίψῃ την ανταρσίαν». Βλ. ό.π., σ. 268.

⁴⁶⁵ «Μόνον αι Η.Π.Α. από τας Δυνάμεις του δυτικού κόσμου είχαν την ικανότητα και τα μέσα να αναλάβουν ηγετικόν ρόλον εις τα παγκόσμια προβλήματα και να θέσουν φραγμόν εις τας επεκτατικὰς διαθέσεις του κομμουνισμού». Βλ. ό.π., σ. 272.

⁴⁶⁶ Ο.π., σ. 273.

⁴⁶⁷ «Στις προηγμένες χώρες έχει γίνει πλέον ιδανικόν ότι η παιδεία έχει τη δύναμιν να διαμορφώσῃ τους λαούς εις ισχυρά έθνη». Βλ. ό.π., σ. 281.

⁴⁶⁸ «Τα εκπαιδευτήρια σήμερον ένα ιδανικόν επιδιώκουν: Να δώσουν εις την κοινωνίαν και το έθνος νέους με εύρωστα σώματα, επαρκείς γνώσεις και φρονήματα ανθρωπιστικά και εθνικά». Βλ. ό.π., σ. 281.

⁴⁶⁹ «Διά τούτο η πολιτεία διά των οργάνων της επιβλέπει, ώστε τα σχολεία να εργάζωνται όπως απαιτούν αι σύγχρονοι συνθήκαι». Βλ. ό.π., σ. 281.

προς την πατρίδα και όταν υπάρχει εθνική ενότητα. Αι διαιρέσεις πάντοτε τον έβλαψαν. Οι Έλληνες όλοι και ιδιαιτέρως η μαθητιώσα νεολαία αυτό πρέπει να το αισθάνεται περισσότερο από κάθε άλλον λαό του κόσμου. Τους το επιβάλλει η Ιστορία των 4000 ετών, που έχει γραφή με ιδρώτα και αίμα. Ας φροντίσουν να φανούν άξιοι»⁴⁷⁰. Με αυτό το ηθικό δίδαγμα, το εγχειρίδιο ολοκληρώνει ικανοποιητικά το ρόλο του ως μέσου εθνικής διαπαιδαγώγησης αλλά και ως εργαλείου πολιτικής κατάρτισης και σωφρονισμού.

Συμπεράσματα: Επιχειρώντας μια γενική αποτίμηση του βιβλίου, θα λέγαμε ότι οι συγγραφείς, με κατευθυντήριοι άξονες την αναπαραγωγή αρνητικών στερεότυπων και προκαταλήψεων για τους εθνικά, πολιτισμικά και θρησκευτικά «άλλους», τη χάραξη της γραμμικής και αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας του εθνικού υποκειμένου στο χώρο και το χρόνο, την αποσιώπηση των κοινωνικών συγκρούσεων και ταξικών αντιπαραθέσεων και την ανάδειξη της διαχρονικής και πολύπλευρης ανωτερότητας των Ελλήνων, συγκροτούν μια ισχυρή εθνοκεντρική ιστορική αφήγηση που στοχεύει αφενός στην αναζήτηση μιας συμπαγούς και μη αμφισβητήσιμης ιστορικής αλήθειας, αφετέρου στη συνειδητή εγχάραξη μιας εθνοκεντρικής συνείδησης, που αγνοεί την ετερότητα και την πολυμορφία της ελληνικής κοινωνίας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το ιστορικό γίνεσθαι προβάλλει σαν μία μονοδιάστατη επιφάνεια, στηριζόμενη σε αυθαίρετες διαπιστώσεις και ατεκμηρίωτα συμπεράσματα. Οι συγγραφείς, με άλλα λόγια, εκθέτουν μια ιστορία «μικρής κλίμακας» που δεν στοχεύει στη σύνδεση παρελθόντος-παρόντος προκειμένου να γίνει κατανοητή η σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά μάλλον στον εθνικό και πολιτικό φρονηματισμό, όπως αυτός επιβάλλεται από τη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία και τις επιταγές του δικτατορικού καθεστώτος.

⁴⁷⁰ Ο.π., σ. 300.

γ) Ο φιλελεύθερος αντικομμουνισμός στην υπηρεσία της δικτατορίας: Γρηγόριος Δαφνής, *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος (1914-1968)*

Κατά το σχολικό έτος 1969-70 εγκρίνεται και εισάγεται στην τελευταία τάξη της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το βιβλίο του Γρ. Δαφνή, *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος (1914-1968)*, το οποίο και διδάσκεται έκτοτε και μέχρι το σχολικό έτος 1974-75. Σύμφωνα με την έρευνά μας είναι το μοναδικό χρησιμοποιούμενο στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση εγχειρίδιο ιστορίας που γράφεται κατά την περίοδο της επταετίας. Ως προς τη διάρθρωση των περιεχομένων το εγχειρίδιο δεν περιλαμβάνει εισαγωγή ούτε και επίλογο. Τα περιεχόμενα δομούνται με άξονα τον χρόνο σε τέσσερα μέρη. Μέρος Α': Η Ελλάς εις τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Μέρος Β': Η Ελλάς κατά τον Μεσοπόλεμον. Μέρος Γ': Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος. Μέρος Δ': Η ατομική εποχή και ο ψυχρός πόλεμος. Στην αρχή κάθε μέρους υπάρχει μία εισαγωγή, η οποία κυμαίνεται από δύο έως τρεις σελίδες. Κάθε μέρος χωρίζεται σε κεφάλαια, ενώ τα περισσότερα κεφάλαια διαιρούνται σε υποκεφάλαια που ξεχωρίζουν από τους τίτλους χωρίς να αριθμούνται. Το Α' μέρος, το οποίο περιλαμβάνει οκτώ κεφάλαια, ξεκινά με την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου πολέμου (28 Ιουνίου 1914) και λήγει με το θάνατο του βασιλιά Κωνσταντίνου (11 Ιανουαρίου 1923). Το Β' μέρος περιλαμβάνει επτά κεφάλαια, όπου το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην κατάληψη της Κέρκυρας υπό των Ιταλών (27 Αυγούστου 1923) και το τελευταίο στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Το Γ' μέρος, το οποίο περιλαμβάνει επτά κεφάλαια, ξεκινά με την ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδας και κλείνει με την Συμφωνία της Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945), ενώ το Δ' μέρος αποτελείται από εννέα κεφάλαια, όπου το πρώτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Η Ελλάς πρώτος στόχος της Σοβ. Ενώσεως» και το τελευταίο «Η επανάσταση της 21ης Απριλίου 1967».

Θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι το συγκεκριμένο εγχειρίδιο μας δυσκόλεψε ιδιαίτερα, όχι μόνο λόγω της περιεχόμενης ύλης του αλλά και γιατί ο συγγραφέας του δεν είναι κάποιος άγνωστος Γυμνασιάρχης, αλλά ένας έγκριτος ιστορικός. Σύμφωνα με τα βιογραφικά στοιχεία που παρατίθενται στην 2η έκδοση του δίτομου έργου του *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*⁴⁷¹, ο Γρηγόριος Δαφνής, δικηγόρος, δημοσιογράφος και ιστορικός συγγραφέας, γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1909 και πέθανε στην Αθήνα το 1977. Στα χρόνια της Γερμανικής κατοχής εκτοπίστηκε αρχικά στους Παξούς και εν συνεχεία εγκλείστηκε σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως στον Τάραντα, από όπου δραπέτευσε το 1943. Μετά την απελευθέρωση εργάστηκε ως πολιτικός συντάκτης σε αθηναϊκές εφημερίδες και ως σχολιαστής στο Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ). Διατέλεσε διευθυντής του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων (ΑΠΕ) την περίοδο 1964-65 και γενικός διευθυντής του ΕΙΡ την περίοδο 1965-67. Κατά τις εκλογές του 1946 και 1959 ήταν

⁴⁷¹ Δαφνής, Γρ. (1997), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, Α' και Β' τόμος, Αθήνα: Κάκτος. Το βιβλίο πρωτοεκδίδεται το 1955 από τις εκδόσεις Ίκαρος.

υποψήφιος βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων και της ΕΠΕΚ αντιστοίχως. Από το 1955 έως το 1975 συνέγραψε τέσσερα ιστορικά έργα⁴⁷², ενώ το υπό εξέταση βιβλίο είναι το μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο που έγραψε. Στο εύλογο ερώτημα που τίθεται, δηλαδή πώς και γιατί ένας έγκριτος ιστορικός, φίλα προσκείμενος στο κόμμα των Φιλελευθέρων, καθίσταται, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια της εργασίας μας, οργανικός διανοούμενος του απριλιανού καθεστώτος, δεν έχω μία ολοκληρωμένη απάντηση. Και αυτό γιατί ο Δαφνής δεν φαίνεται να καταλαμβάνει ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών του κάποια θέση στον κυβερνητικό μηχανισμό της χούντας, όπως στην περίπτωση του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου.

Η *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, ως σχολικό εγχειρίδιο το οποίο καλύπτει χρονικά την περίοδο από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι το παρόν (1968-9), αποτελεί μάλλον χρονογραφία παρά ιστορία της Ελλάδας. Μία πρώτη παρατήρηση αφορά και πάλι την απουσία εποπτικού υλικού⁴⁷³, ενώ δεν υπάρχουν επίσης ιστορικές πηγές και άλλες πληροφορίες ή σχόλια που να τεκμηριώνουν ή να συμπληρώνουν άμεσα τη βασική αφήγηση. Η δεύτερη παρατήρηση σχετίζεται με την ύλη του εγχειριδίου, η οποία εκτείνεται μέχρι την εγκαθίδρυση της 21ης Απριλίου. Ο Δαφνής ακολουθεί με συνέπεια την αρχή του Παροντισμού, σύμφωνα με την οποία η αφήγηση του παρόντος μπορεί να λειτουργήσει παραδειγματικά για το μέλλον. Γι' αυτό και βιάζεται από την πρώτη κιόλας σελίδα του βιβλίου του να αιτιολογήσει την ενέργειά του αυτή χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα τη συγγραφή του Πελοποννησιακού πολέμου «ευθύς εξ αρχής της εκρήξεώς του», από τον Θουκυδίδη⁴⁷⁴, με τον οποίο εξομοιώνεται προκειμένου να νομιμοποιήσει και να δικαιώσει την απόπειρά του, ενώ παράλληλα, με την επίκληση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος καταφέρνει να οικειοποιηθεί το πιο περίπλοκο και ανθεκτικό ιδεολόγημα του νεοελληνικού κράτους, αυτό της τρισχιλιετούς συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Η ηλικία των μαθητών στους οποίους απευθύνεται το εγχειρίδιο, καθώς πρόκειται για νέους που βρίσκονται στο κατώφλι της ενηλικίωσης και της ενεργούς συμμετοχής στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της χώρας, μας προϊδεάζει ευθύς εξ αρχής για έναν έντονο εθνοκεντρικό προσανατολισμό της ιστορίας αυτής. Ωστόσο, προς μεγάλη μας έκπληξη, διαπιστώνουμε ότι αυτή τη φορά δεν βρίσκόμαστε αντιμέτωποι με μια ισχυρά εθνοκεντρική αφήγηση, γεγονός που σημαίνει ότι υπάρχει μία σαφής διαφοροποίηση του ιδεολογικού προσανατολισμού του εν λόγω εγχειριδίου σε σχέση με το προηγούμενο. Πράγματι, στο συγκεκριμένο βιβλίο δεν βρίσκουμε την εθνικιστική κατήχηση, η

⁴⁷² Δαφνής, Γρ. (1997), *Η Ελλάς ...ό.π.*, Δαφνής, Γρ. (1961), *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα: Γαλαξίας, Δαφνής, Γρ. (1970), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Αθήνα: Ίκαρος, Δαφνής, Γρ. (1975), *Ιωάννης Α. Καποδίστριας: η γένεση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα: Ίκαρος.

⁴⁷³ Το βιβλίο αριθμεί 287 σελίδες. Πέραν 4 χαρτών δεν υπάρχει εικονογραφικό υλικό, πίνακες ή διαγράμματα.

⁴⁷⁴ «Ο Θουκυδίδης, εις το προοίμιον των ιστοριών του, ετόνιζεν ότι απεφάσισε να γράψη την Ιστορίαν του πολέμου μεταξύ Πελοποννησίων και Αθηναίων, ευθύς εξ αρχής της εκρήξεώς του, διότι προείδεν ότι θα απέβαινε μέγας και περισσότερον αξιομνημόνευτος από κάθε προηγούμενον πόλεμον». Βλ. Γρ. Δαφνής (1969), *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος (1914-1968)*, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., σ. 7.

οποία επιχειρείται από τους δύο προηγούμενους συγγραφείς. Οι ιδεολογικο-πολιτικοί στόχοι αποσκοπούν εδώ όχι τόσο στην εθνική αλλά στην πολιτική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, αφού απώτερος σκοπός είναι η νομιμοποίηση της υπάρχουσας πολιτικής κατάστασης και η πολιτική νομιμοποίηση του απριλιανού καθεστώτος. Γι' αυτό το παρελθόν χάνει τη βαρύνουσα θέση που κατείχε στο εγχειρίδιο των Ματαράση-Παπασταματίου, με αποτέλεσμα το ιδεολόγημα της συνοχής και της αδιατάρακτης συνέχειας των Ελλήνων, στοιχείο ανωτερότητας και μοναδικότητας του ελληνικού έθνους, να ανακαλείται σε ελάχιστες περιπτώσεις και σε συνδυασμό με την «ουσία της ελληνικής φυλής», προκειμένου να καταδειχθεί η συνέχεια του έθνους μέσα στο χρόνο και, μέσω αυτής, η ανωτερότητά του στο παρόν.

Στρατιωτικός ηρωισμός: Ο Δαφνής επικαλείται το παρελθόν προκειμένου να εξισώσει τη δόξα των σύγχρονων Ελλήνων με εκείνη των αρχαίων, όπου οι πολεμικές επιχειρήσεις του 40-41 «προσέδωσαν εις την χώραν μας ίσην δόξαν προς εκείνη του Μαραθώνος, των Θερμοπυλών, της Σαλαμίνας και των Πλαταιών»⁴⁷⁵, και να αποδείξει, με αρκετά θα ισχυριζόμαστε αστείο τρόπο, τα αναλλοίωτα ηθικά και πνευματικά φυλετικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων, στοιχείο μοναδικότητας και ανωτερότητας έναντι των άλλων Ευρωπαίων λαών⁴⁷⁶. Η ανωτερότητα αυτή των Ελλήνων, εστιασμένη κυρίως στην ανδρεία που επέδειξαν κατά τους σύγχρονους αγώνες τους, αποδεικνύεται κατ' εξοχήν από τις κρίσεις μεγάλων πολιτικών προσωπικοτήτων του 20ού αιώνα : ο Λόυδ Τζώρτζ, ο πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας, πλέκοντας το εγκώμιο του ελληνικού στρατού είπε «εάν αφήναμεν (κατά το Μικρασιατικό πόλεμο) τους Έλληνας ελεύθερους να λύσουν τας διαφοράς των, θα κατελάμβανον την τουρκικήν πρωτεύουσαν εντός ελαχίστων ημερών»⁴⁷⁷, ο ίδιος ο Χίτλερ ομολογεί «ότι από όλους τους αντιπάλους τους οποίους αντιμετωπίσαμεν, ο Έλλην στρατιώτης ιδίως επολέμησεν με ύψιστον ηρωισμόν και αυτοθυσίαν»⁴⁷⁸, ενώ ο Τσώρτσιλ παραδέχεται «ότι οι Γερμανοί με τη μοναδική μεραρχία αλεξιπτωτιστών που διέθεταν και η οποία αποσυνετέθη εις Κρήτην, ... θα μπορούσαν να καταλάβουν άνευ αντιστάσεως την Κύπρον, την Συρίαν, τον Λίβανον και το Ιράκ»⁴⁷⁹.

Έθνος βασιλοφρόνων: Ταυτόχρονα, η συνοχή και η ομοιογένεια του ελληνικού λαού, οι οποίες εντοπίζονται στη σύγχρονη εποχή, επιστρατεύονται ως αποδεικτικά στοιχεία αφενός για να δικαιωθούν πολιτικές καταστάσεις κατά τις οποίες η ομαλότητα στην πολιτική ζωή είχε διαταραχθεί, αφετέρου για να νομιμοποιηθούν πολιτικές εξουσίες ανεπιθύμητες, και γι' αυτό ευάλωτες, στόχος που αποτελεί, εξάλλου, και το βασικό λόγο συγγραφής του συγκεκριμένου

⁴⁷⁵ Ο.π., σ. 124-5.

⁴⁷⁶ «Όλοι οι Έλληνες εγνώριζον ποίον θα ήτο το άμεσον αποτέλεσμα του αγώνος. Δεν εσκέφθησαν, παρά ταύτα, να συνθηκολογήσουν, ως έπραξαν άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί, διά να αποφύγουν τα δεινά του πολέμου. Διότι αυτό θα ήτο αντίθετον προς την ελληνικήν φύσιν, η οποία προτιμά την θυσίαν από την εντροπήν». Βλ. ό.π., σ. 125.

⁴⁷⁷ Ο.π., σ. 33.

⁴⁷⁸ Ο.π., σ. 119.

⁴⁷⁹ Ο.π., σ. 120.

εγχειριδίου. Έτσι, η επάνοδος του βασιλιά Κων/νου το 1920 οφείλεται σε δημοψήφισμα που εμφανίζει τον ελληνικό λαό ως «ομοφώνως ταχθέντα υπέρ της επανόδου»⁴⁸⁰. Παρόμοια, το εκλογικό αποτέλεσμα του 1946 «έδειξε σαφώς ότι ο ελληνικός λαός, εκτός του ότι αποδοκίμαζε το Κ.Κ.Ε., επεθύμει την άμεσον επιστροφήν του βασιλέως Γεωργίου του Β'», ο οποίος επανήλθε στο θρόνο του «γενόμενος ενθουσιωδώς δεκτός υπό του αθηναϊκού λαού»⁴⁸¹. Στην πορεία, μάλιστα, επέδειξε τόσες αρετές, ώστε να εμπνεύσει σεβασμό «εις όλους τους Έλληνες πολιτικούς και στρατιωτικούς» και ο θάνατός του «να αποβεί βαρύ πλήγμα διά το Έθνος»⁴⁸². Φαίνεται, όμως, ότι ο ελληνικός λαός επιφυλάσσει τα ίδια συναισθήματα σε όλους τους βασιλιάδες, αφού και τον βασιλιά Παύλο, «εσέβετο και ηγάπα το σύνολον του ελληνικού λαού»⁴⁸³.

Η αποδοχή των δικτατορικών καθεστώτων: Η ίδια σύμπνοια του ελληνικού λαού εμφανίζεται και σε σχέση με την αποδοχή των δικτατορικών καθεστώτων και των ίδιων των δικτατόρων. Έτσι σε ότι αφορά την 4η Αυγούστου, τα παιδιά μαθαίνουν ότι «η δημιουργηθείσα από της 4ης Αυγούστου πολιτική κατάσταση δεν συνήντησε την αντίδραση των λαϊκών μαζών. Αντιθέτως, απεδείχθη παρ' αυτών κατανόησης της αναγκαιότητας προσωρινής αναστολής του συνταγματικού πολιτικού βίου», ενώ «ομόθυμος υπήρξε η λαϊκή συμπαράσταση προς τον Μεταξά, όταν αυτός απέκρουσε την ιταλικήν εισβολήν»⁴⁸⁴. Παρόμοια, «αι λαϊκαί τάξεις με ανακούφισιν εδέχθησαν την επελθούσαν (με το πραξικόπημα του 1967) αλλαγήν», αφού κατά το προηγηθέν χρονικό διάστημα «γενική ήτο η εντύπωσις ότι η χώρα έβαινε σταθερώς προς εμφύλιον πόλεμον», ενώ τη δολοφονική απόπειρα κατά του δικτάτορα Παπαδόπουλου «καταδίκασε, ως βλεδυρά πράξη, ολόκληρος ο ελληνικός λαός», ο οποίος και «εξεδήλωσε την συμπαράστασίν του προς τον πρωθυπουργόν»⁴⁸⁵.

Είναι εμφανές ότι στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο η εθνική αγωγή αποβαίνει καθαρά υπηρετική της πολιτικής, καθώς ο επιτεταμένος εθνοκεντρισμός που διέπει τα εγχειρίδια της μετεμφυλιακής περιόδου δίνει τη θέση του στον πολιτικό φρονηματισμό. Στην πραγματικότητα, η «Ιστορία» του Γρ. Δαφνή αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα «αυλικής» ιστορίας και απροκάλυπτης προπαγάνδας που στοχεύει γενικά στην καταδίκη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και ειδικότερα στην κατάδειξη της αντεθνικής στάσης των κομμουνιστών, σε μια εποχή, μάλιστα, που η κομμουνιστική φοβία έχει πάψει να αποτελεί πειστικό εχθρό και βολικό άλλοθι ακόμη και για τους αντικομμουνιστές⁴⁸⁶. Παρ' όλα αυτά, ο Γρ. Δαφνής, υπακούοντας στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα που προωθεί το καθεστώς των συνταγματαρχών προκειμένου να δικαιολογήσει την

⁴⁸⁰ Ο.π., σ. 28.

⁴⁸¹ Ο.π., σ. 203-4. Δεν είναι τυχαίο ότι τα ίδια ακριβώς συναισθήματα τρέφουν και οι Έλληνες πάροικοι «Η άφιξη του Βασιλέως Γεωργίου Β' και της κυβερνήσεως εις Αλεξάνδρειαν εχαιρετίστη με θερμότητα υπό της πολυαριθμού ελληνικής παροικίας». Βλ. ό.π., σ.136.

⁴⁸² Ο.π., σ. 217.

⁴⁸³ Ο.π., σ. 264.

⁴⁸⁴ Ο.π., σ. 83.

⁴⁸⁵ Ο.π., σ. 273, 275 και 278.

⁴⁸⁶ Κατηφόρης, Γ. (1975), *Η νομοθεσία ...*, ό.π., σ. 136.

ύπαρξή του, εκτρέπεται σε έναν ιδεολογικό διαποτισμό επιδιώκοντας να εκμεταλλευτεί τις ψυχώσεις και τις φοβίες που εξακολουθούν να επηρεάζουν ακόμη μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού⁴⁸⁷. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η κινδυνολογία, η αντικομμουνιστική υστερία και τα ελληνοχριστιανικά ιδεολογήματα, διανθισμένα με περιφρονητικούς χαρακτηρισμούς, αποτελούν τα στοιχεία με τα οποία δομείται ο αφηγηματικός λόγος του συγγραφέα.

Έτσι, «ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος υπήρξε περισσότερο αξιομνημόνευτος από κάθε προηγούμενον», αφού «μέχρι του 1914, ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός απετέλει μοναδικόν οδηγόν της ανθρωπότητας. Έπρεπε να σβήσουν τα φώτα, δια να ημπορέση μία ασήμαντος μειονοψηφία να επιβάλει εις εκατομμύρια ανθρώπων ένα σύστημα αρνήσεως του ανθρώπου και να συνεχίση επιδιώκουσα την επέκτασίν του εφ' ολόκληρου του πλανήτη. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος δεν ετάραξεν απλώς τους βαρβάρους, αλλά τους προήγαγεν εις δεσπότης μεγάλου τμήματος του πλανήτη»⁴⁸⁸. Η υπερβολή που ενέχει η αριθμητική αντίθεση - ασήμαντος μειονοψηφία έναντι εκατομμύρια ανθρώπων -, παρά του ότι προσκρούει στη λογική, αποσκοπεί στο να υποβαθμίσει τη σημασία του σοσιαλιστικού συστήματος και παράλληλα στο να παρουσιάσει τους κομμουνιστές ως δικτάτορες - «δεσπότες» -, και μάλιστα «βάρβαρους», σε αντιδιαστολή προς τους πολιτισμένους δημοκράτες Ευρωπαίους και Έλληνες.

Το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες: Ο ιδεολογικός προσανατολισμός της 21ης Απριλίου είναι παρών ήδη από την πρώτη σελίδα του εγχειριδίου, καθώς το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες, ως κοσμοθεωρητικό βάθρο της 21ης Απριλίου, επιστρατεύεται ευθύς εξ αρχής. Ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός προβάλλεται ως ο αμυντικός ιδεολογικός άξονας απέναντι σ' αυτό το απάνθρωπο και απαξιώτικο σύστημα που απειλεί να εξαπλωθεί «εις όλον τον κόσμο, διά της δράσεως των κομμουνιστικών κομμάτων, της οργανώσεως εξεγέρσεων και εκμεταλλεύσεως των δημοκρατικών ελευθεριών προς διάβρωσιν των αστικών καθεστώτων»⁴⁸⁹, γεγονός που εμβάλλει «εις βαθύτατας ανησυχίας δια τας μελλοντικές εξελίξεις της ανθρωπότητας»⁴⁹⁰. Τα μηνύματα, αν και υποβόσκοντα, είναι σαφή. Από τη στιγμή που ο κομμουνισμός επιδιώκει να κυριαρχήσει σε όλο τον κόσμο, τα αστικά καθεστώτα και οι ηγεσίες τους οφείλουν να επαγρυπνούν και να αντιδρούν, υπερασπιζόμενα τα συμφέροντα του συνόλου, του οποίου αυτοανακηρύσσονται σωτήρες.

Η αντεθνική δράση των κομμουνιστών: Ο Γρ. Δαφνής, λοιπόν, ως διανοούμενος ενός «αστικού καθεστώτος» επιλέγει να συνδράμει με την πέννα του, την οποία και χρησιμοποιεί με υπερβάλλοντα ζήλο, προκειμένου να αποδείξει την «αντεθνική δράσιν» των κομμουνιστών, νομιμοποιώντας έτσι το πολιτικό οικοδόμημα της δικτατορίας. Πρώτο βήμα είναι να τονίσει τη

⁴⁸⁷ Μελετόπουλος, Μ. (1994), *Η βασιλεία...*, ό.π., σ. 201.

⁴⁸⁸ Δαφνής, Γ., *Συνοπτική ...* ό.π., σ. 7-8.

⁴⁸⁹ Ό.π., σ. 21.

⁴⁹⁰ Ό.π., σ. 20.

μηδαμινή απήχηση που είχαν οι αριστερές ιδέες στις λαϊκές μάζες από την πρώτη κιόλας στιγμή της εμφάνισής τους στον ελληνικό χώρο⁴⁹¹, ώστε, έχοντας τη σύμφωνη γνώμη του ελληνικού λαού, να εκτραπεί στη συνέχεια στο αντικομμουνιστικό κήρυγμά του διαπιστώνοντας την «αντεθνική δράσιν» του Κ.Κ.Ε., το οποίον «πιστόν εις τας εκ Μόσχας οδηγίας» προκρίνει μετά τη Μικρασιατική καταστροφή «τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους Μακεδονίας-Θράκης», γεγονός που «συνίστα έγκλημα εσχάτης προδοσίας κατά τον Ποινικόν Νόμον»⁴⁹². Η αντεθνική δράση των κομμουνιστών είναι παρούσα σε όλες τις κρίσιμες στιγμές του ελληνικού έθνους. Στο Μικρασιατικό πόλεμο «οι κομμουνισταί της Ελλάδος, πιστοί εκτελεσταί των σοβιετικών εντολών, ανέλαβον να υπονομεύσουν το φρόνημα και να διαβρώσουν το ηθικό του μαχόμενου ελληνικού στρατού»⁴⁹³, με αποτέλεσμα η Μικρασιατική καταστροφή να οφείλεται κατά ένα μεγάλο ποσοστό στην «κομμουνιστική υπονόμηση, αλλά και στην προπαγάνδα των εις Κωνσταντινούπολην συγκεντρωθέντων αξιωματικών της “Αμύνης”, οι οποίοι επηρέασαν δυσμενώς την μαχητικήν διάθεσιν των πολεμιστών»⁴⁹⁴.

Το Ε.Α.Μ. ως υποχείριο του Κ.Κ.Ε.: Μολονότι «το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επέτυχε την πλήρη εξάθρωσιν του Κ.Κ.Ε»⁴⁹⁵, ωστόσο «η κατοχή απεδείχθη επωφελής διά τους κομμουνιστάς», καθώς «οι γερμανοί, καθ’ υπόδειξιν της Βουλγαρίας, απηλευθέρωσαν πολλούς εκ των εξ αυτών κρατουμένων»⁴⁹⁶. Έτσι, δυστυχώς, το Κ.Κ.Ε. ανασυγκροτείται, και μετά την πρώτη του αδιαφορία για την οργάνωση αντάρτικων ομάδων⁴⁹⁷, αναθέτει τελικά στο Ε.Α.Μ τον ανταρτοπόλεμο «με μοναδικόν σκοπόν την απόκτησιν δυνάμεως διά την υπό των κομμουνιστών κατάκτησιν της εξουσίας, αμέσως μετά την απελευθέρωσιν της χώρας»⁴⁹⁸. Προκειμένου να καταφέρει το σκοπό του, τον Οκτώβριο του 1943 «περίοδος που κατεβάλλετο προσπάθεια απελευθερώσεως έστω και τμημάτων του ελληνικού εδάφους, το ΕΑΜ επέλεξε να εξαπολύση επίθεση εναντίον των Ελλήνων, και μάλιστα, εν συνεργασία με τους Γερμανούς»⁴⁹⁹. Κατά συνέπεια, στο ερώτημα ποιος είναι ο εχθρός, οι Γερμανοί ή οι κομμουνιστές, ο Δαφνής αποφαινεται μάλλον το δεύτερο, αφού πρώτιστος

⁴⁹¹ «Τον Νοέμβριο του 1918 ιδρύθη το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος..., το οποίον δεν είχε απήχυσιν εις τας λαϊκάς μάζας». Βλ. ό.π., σ. 130.

⁴⁹² Ό.π., σ. 131-132. Πράγματι, τον Δεκέμβριο του 1924 το Κ.Κ.Ε. υιοθετώντας τις αποφάσεις του 5ου Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας (Ιούλιος 1924) θα προτείνει τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους Μακεδονίας-Θράκης. Ωστόσο, αποτελεί τραγική ειρωνεία να αυτοανακηρύσσονται υπερασπιστές του νόμου οι άνθρωποι που καταπάτησαν όλα τα εκ νόμου απορρέοντα δικαιώματα του ελληνικού λαού.

⁴⁹³ Ό.π., σ. 25 και 131.

⁴⁹⁴ Ό.π., σ. 43. Η από κοινού καταδίκη κομμουνιστών και φιλελευθέρων (Αμυνητών) προσοικονομεί, κατά τη γνώμη μας, τη στάση που θα κρατήσει στη συνέχεια ο συγγραφέας απέναντι στην κυβέρνηση της Ε.Κ. ως κυβέρνηση κομμουνιστών και συνοδοιπορούντων.

⁴⁹⁵ «Όλα τα ηγετικά στελέχη, συμπεριλαμβανομένου και του διορισθέντος υπό των Σοβιετικών, το 1931, αρχηγού του Ν. Ζαχαριάδη, συνελήφθησαν. Πλείστα, ως και χιλιάδες μελών του ή συμπαθούντων προς αυτό, υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας, διά των οποίων απεκήρυσσον τας κομμουνιστικές αρχάς και εχαρακτήριζον την δραστηριότητα του κόμματος ως αντεθνικήν». Βλ. ό.π., σ. 132-33.

⁴⁹⁶ Ό.π., σ. 133.

⁴⁹⁷ «Ουδόλως εσκέφθη η ηγεσία του Κ.Κ.Ε. την οργάνωσιν αντάρτικων ομάδων». Βλ. στο ίδιο.

⁴⁹⁸ Ό.π., σ. 133-34.

⁴⁹⁹ Ό.π., σ. 159.

στόχος του Κ.Κ.Ε. δεν ήταν η απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές αλλά η κατάληψη της εξουσίας, γι' αυτό και όχι μόνο επέδειξε «αδιαφορία» στην οργάνωση αντάρτικων ομάδων, αλλά δεν δίστασε και να συνεργαστεί με τους κατακτητές. Είναι φανερό ότι ο συγγραφέας δεν περιορίζεται στην υποβάθμιση του ρόλου του Ε.Α.Μ. Στόχος του είναι μέσα από αποσιωπήσεις και διαστρεβλώσεις να αποδείξει την αντεθνική του δράση. Ο ρόλος της εθνικής αντίστασης επιφυλάσσεται στο στρατό και, κυρίως, στο βασιλιά, αφού «ο Βασιλεύς Γεώργιος Β' ήτο ο μοναδικός νόμιμος εκπρόσωπος της χώρας και ο συμβολίζων την εθνικήν ενότητα εις την αντίστασιν του Άξονος»⁵⁰⁰. Εξίσου αντεθνική υπήρξε η δράση των κομμουνιστών και στην αποχώρηση των Γερμανών, κατά την οποία, αντί να κινηθούν εναντίον αυτών, «κατηυθύνθησαν προς Αθήνας και Ήπειρον, διά να κατακτήσουν το σύνολον της χώρας»⁵⁰¹.

Η μονόπλευρη αφήγηση της εμφύλιας σύγκρουσης: Αποκορύφωμα, όμως, της αντεθνικής και προδοτικής στάσης των κομμουνιστών αποτελεί ο Εμφύλιος πόλεμος, ο οποίος αναγορεύεται σε κεντρικής σημασίας ζήτημα για την πολιτική διαπαιδαγώγηση των μελλοντικών ενηλίκων, προκειμένου να αποτραπούν από την ένταξή τους στις δυνάμεις του Κ.Κ.Ε. και να γλυτώσουν από την καταστροφική του επιρροή. Η εμφύλια σύγκρουση παρουσιάζεται ως απόρροια «σατανικώς σχεδιασμένης και επιμελώς οργανωμένης κομμουνιστικής επιθέσεως», ανειλημμένης μεν από Έλληνες αλλά με «την διπλωματικήν, οικονομικήν και ηθικήν συμπαράστασιν ολόκληρου του κομμουνιστικού συνασπισμού»⁵⁰² στα πλαίσια της προσπάθειας επιβολής της κυριαρχίας του σε ολόκληρο τον πλανήτη⁵⁰³. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός των κομμουνιστών ως αντεθνικών στοιχείων, καθώς το «εθνικό» είναι ασαφές και αφηρημένο, δεν είναι αρκετός για να προκαλέσει την κομμουνιστική φοβία. Έτσι, ο συγγραφέας επιστρατεύει ως αρωγό και το «ηθικό» και κάνει τον κίνδυνο από τους κομμουνιστές πιο απτό και τα αποτελέσματα της δράσης τους ακόμη πιο συγκεκριμένα⁵⁰⁴.

Οι κομμουνιστές, που από τη σελίδα 212 και μέχρι τέλους του βιβλίου αποκαλούνται πλέον «συμμορίται», «διότι αυτός ήτο ο επισήμως και διεθνώς χρησιμοποιηθείς όρος χαρακτηρισμού των»⁵⁰⁵, σε αντιπαράθεση προς τας «εθνικάς δυνάμεις», εμφανίζονται ως οι μοναδικοί υπεύθυνοι αυτής της σύγκρουσης. Σε αντίθεση με το υγιές εθνικό σώμα - που απαρτίζεται από τα τάγματα ασφαλείας, τους χίτες, τους δοσίλογους και τους συνεργάτες των Γερμανών - οι συμμορίται

⁵⁰⁰ Ο.π., σ. 146.

⁵⁰¹ Ο.π., σ. 177.

⁵⁰² Ο.π., σ. 211.

⁵⁰³ Πρόκειται για μια ακόμη αποσιώπηση της πραγματικότητας, αφού όπως είναι γνωστό ο Στάλιν είχε εγκαταλείψει την Ελλάδα και το Κ.Κ.Ε.

⁵⁰⁴ Χαρακτηριστικοί του φανατικού λόγου που υιοθετείται είναι οι τίτλοι των κεφαλαίων που αναφέρονται στη δράση των κομμουνιστών: «Το ΚΚΕ και η προδοτική δραστηριότης του» (Μέρος Τρίτον, Κεφ. Ε', σ. 130), «Αι ωμότητες των κομμουνιστών» (Μέρος Τρίτον, Κεφ. Ζ', σ. 187), «Το 1948 και το παιδομάζωμα» (Μέρος Τέταρτον, Κεφ. Γ', σ. 222), «Η συντριβή του κομμουνισμού» (Μέρος Τέταρτον, Κεφ. Γ', σ. 225).

⁵⁰⁵ Ο.π., σ. 212.

αποτελούν τα «κακοποιά στοιχεία» και τους «στυγνούς εγκληματίες», τους «βασανιστάς» και τους «ληστές» της ελληνικής κοινωνίας⁵⁰⁶, που διαπράττουν εν ψυχρώ ειδεχθή εγκλήματα, σφαγές, βασανισμούς, λεηλασίες και απαγωγές⁵⁰⁷, με έναν και μοναδικό ιδιοτελή σκοπό: την κατάληψη της εξουσίας. Η εξέλιξη του εμφυλίου διανθίζεται με λεπτομέρειες που αναφέρονται τόσο στη διεξαγωγή των μαχών όσο και στην περιγραφή σκηνών φρικιαστικών: «τους ομήρους που συνέλαβαν οι κομμουνιστάι τους μεταχειρίσθησαν κατά τρόπον απάνθρωπον ... πολλοί απήχθησαν ημίγυμνοι και υποχρεώθηκαν να βαδίζουν επί των χιόνων, ενώ όσοι λόγω ηλικίας ή αδυναμίας εβραδυπόρουν εξετελούντο χωρίς οίκτο», ενώ «πλείστα πτώματα ευρέθησαν (τον Ιανουάριο 1945) οικτρώς παραμορφωμένα, εις το πρόσωπον και το σώμα»⁵⁰⁸. Την άνοιξη, όμως, του 1948, οι συμμορίται, ως αποκορύφωμα όλων αυτών των βιαιοτήτων, «επρόκειτο να διαπράξουν το φοβερώτερον έγκλημα των», καθώς «απεφασίστει όπως όλα τα ελληνόπουλα ηλικίας 3-14 ετών, να μεταφερθούν εις τας χώρας του Παραπετάσματος», ενέργεια η οποία θύμιζε «το επί Τουρκοκρατίας παιδομάζωμα, το οποίον απέβλεπε εις την επάνδρωσιν του Σώματος των Γενιτσάρων»⁵⁰⁹.

Ο εσωτερικός λοιπόν εχθρός υπερισχύει σε αγριότητα και δόλο συγκριτικά με τους εθνικούς εχθρούς. Συνεπώς, «ουδεμία δικαιολογία, ουδεμία σκοπιμότης ημπορεί να καλύψη τα φρικτά αυτά εγκλήματα», που δεν επιδέχονται «ούτε συγγνώμη ούτε επιτρέπουν τη λήθη»⁵¹⁰. Η παρουσίαση των κομμουνιστών κάτω από αυτούς τους χαρακτηρισμούς εξυπηρετεί, στο πλαίσιο της ιστορικής αφήγησης, τη νομιμοποίηση της επιβολής του απριλιανού πραξικοπήματος, καθώς, όπως υποστηρίζεται, η χώρα βρισκόταν «ενώπιον του κινδύνου εκρήξεως ενός νέου εμφυλίου πολέμου», γι' αυτό και «η επέμβασις του στρατού υπήρξε αναγκαία διά την σωτηρίαν της πατρίδος»⁵¹¹. Σε αυτό το σημείο κρίνουμε σκόπιμο να κάνουμε μία μικρή παρένθεση, προκειμένου να δούμε με ποιο τρόπο διαχειρίζεται το στρατιωτικό καθεστώς το ζήτημα του Εμφυλίου πολέμου.

Η ειλικρίνεια του Ιωάννη Λαδά: Ο Ιωάννης Λαδάς, ηγετικό στέλεχος της χούντας, εκθειάζει το μίσος κατά των κομμουνιστών: «Αρμόζει εις τους Έλληνες να διατηρούν το μίσος μέχρι να νικήσουν. Και έτσι εγένετο. Κατά τον Εμφύλιο υπήρχεν ένα άσβεστον μίσος εναντίον εκείνων που εγονάτισαν το ηρωϊκόν Έθνος. Υπήρχε ένα μίσος διάχυτο και παντού»⁵¹², ενώ χρησιμοποιεί μέχρι καταχρήσεως το αίμα που χύθηκε στην εμφύλια σύγκρουση ως πολιτικό επιχείρημα: «Μην ξεχνάτε

⁵⁰⁶ Προς επίρρωση και νομιμοποίηση των ισχυρισμών του, ο συγγραφέας παραθέτει το χαρακτηρισμό τους από τον Τσώρτσιλ ως «άθλιων Ελλήνων ληστών». Βλ. ό.π., σ. 176.

⁵⁰⁷ Τα ρήματα που χρησιμοποιούνται προκειμένου να περιγράψουν τις σκηνές βίας από τη μεριά των κομμουνιστών είναι: ρημάζω, λεηλατώ, φονεύω, σφάζω, βασανίζω, απαγάγω. Βλ. ό.π., σ. 168 και 187.

⁵⁰⁸ Ό.π., σ. 187.

⁵⁰⁹ Ό.π., σ. 223.

⁵¹⁰ Ό.π., σ. 188.

⁵¹¹ Ό.π., σ. 279. Με ανάλογο τρόπο επιχειρείται και η νομιμοποίηση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου: «η αναστολή των συνταγματικών ελευθεριών, δι' ωρισμένον διάστημα, απετέλει απαραίτητον προϋπόθεσιν κατασιγάσεως των παθών, τα οποία είχε προκαλέσει η από του 1915 μέχρι 1935 εξέλιξις της πολιτικής καταστάσεως». Βλ. ό.π., σ. 84.

⁵¹² Λαδάς, Ι. (1969), *Λόγοι*, ό.π., σ. 27.

ποτέ τα θύματα ... οι νεκροί ζητούν τιμωρόν δικαιοσύνην»⁵¹³. Τα λόγια του Λαδά, αν και έχουν περάσει σχεδόν δύο δεκαετίες μετά τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης, κάνουν το δικτατορικό καθεστώς να φαίνεται ως απ' ευθείας αποτέλεσμα του Εμφυλίου πολέμου.

Η εγγραφή του Εμφυλίου πολέμου στο ιδεολογικό στερέωμα της Χούντας: Η σημασία που αποδίδεται στην εμφύλια σύγκρουση καθρεπτίζεται στις τελετές και τις γιορτές που διοργανώνει το καθεστώς της 21ης Απριλίου από το Σεπτέμβριο του 1967, όπου με κάθε επισημότητα σε ολόκληρη τη χώρα γιορτάζεται η νίκη του εθνικού στρατού στο Γράμμο και το Βίτσι τον Αύγουστο του 1949. Για να πραγματοποιηθεί η καθιερωμένη από τη Χούντα γιορτή στέλλεται έγγραφο από το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης στην Ιερά Σύνοδο στο οποίο ζητείται να εκδώσουν οι Μητροπόλεις Εγκυκλίους, οι οποίες θα διαβαστούν στους ναούς την ημέρα της γιορτής έχουσες ως περιεχόμενο τη σημασία της ημέρας αλλά και την ανυπολόγιστη συμβολή της Εκκλησίας στους ιερούς αγώνες του Έθνους⁵¹⁴. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις 31 Αυγούστου 1968 ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος προΐσταται στη δοξολογία στο Μητροπολιτικό Ναό της Αθήνας για την επέτειο της νίκης κατά των «κομμουνιστοσυμμοριτών» στο Γράμμο και το Βίτσι, όπου εξάρει τα ύψιστα ιδανικά των Ελλήνων «οίτινες ηγωνίσθησαν και εθυσιάσθησαν δια τα ύψιστα ιδεώδη τα οποία είναι η θρησκεία, η πατρίς, η οικογένεια και η ελευθερία. Αθάνατοι ήρωες και ατρόμητοι υπέρμαχοι των ιδεωδών τούτων υπήρξαν οι αγωνισταί του Γράμμου και του Βίτσι κατά τον επάρατον ξενοκίνητον συμμοριτοπόλεμον». Αντίστοιχα, στις 23 Δεκεμβρίου 1969 στον Ιερό Ναό Κοιμήσεως στη Ν. Φιλαδέλφεια τελείται μνημόσυνο για τους σφαγιασθέντες από τους κομμουνιστές στα Δεκεμβριανά, ενώ τον Αύγουστο του 1970 ο Αρχιεπίσκοπος μαζί με τον Στ. Παττακό και τον αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων πηγαίνουν στο Γράμμο και το Βίτσι, εκεί όπου «συνετρίβη κατά κράτος ο επίβουλος των βωμών και εστιών αρνησίθεος και αρνησιπάτρις κομμουνισμός»⁵¹⁵.

Κορύφωση, όμως, των εκδηλώσεων για τη «συντριβή του κομμουνισμού», αποτελεί, δίχως άλλο, η μεγαλοπρεπής τελετή που από το Σεπτέμβρη του 1967 διεξαγόταν κάθε χρόνο στην Αθήνα, στο χώρο του Παναθηναϊκού Σταδίου, με επισήμως διακηρυγμένο στόχο την αποθέωση της «Πολεμικής Αρετής»⁵¹⁶. «Η Ελλάς του Βίτσι-Γράμμου, όπως η Ελλάς της Πίνδου και της Κατοχής», επισημαίνει ο Στ. Παττακός στο μήνυμά του το Σεπτέμβρη του 1969, «υπήρξεν η ιστορική συνέχεια της Σαλαμίνας, του Μαραθώνος, των Πλαταιών, του 1821 και του 1940, η Ελλάς της αιώνιας αντιστάσεως κατά των βαρβαρικών επιδρομών, η Ελλάς του φωτός κατά του σκότους. Αυτή η αιώνια Ελλάς ωρθώθη και την 21ην Απριλίου διά να αποτρέψη την προέλασιν του εχθρού προς αυτήν ταύτην την καρδίαν της»⁵¹⁷. Φαίνεται λοιπόν πως ο εορτασμός της συντριβής των

⁵¹³ Μελετόπουλος, Μ. (2008), *Η Δικτατορία των ...*, ό.π., σ. 187.

⁵¹⁴ Σακελλαρίου, Α. (2008), *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία...*, ό.π., σ. 460.

⁵¹⁵ Στο ίδιο, σ. 459-460.

⁵¹⁶ Κατσάπης, Κ. (2009), «Προσλήψεις του...», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα...*, ό.π., σ. 389.

⁵¹⁷ «Το μήνυμα του Στυλιανού Παττακού», στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 1-09-1969, σ. 1.

κομμουνιστών υπήρξε κάτι περισσότερο από μια γιορτή απολύτως συναφής με την αντικομμουνιστική ιδεολογία από την οποία εμφορούνταν οι πρωτεργάτες του καθεστώτος. Αποτέλεσε, θα ισχυριζόμαστε, τη ναυαρχίδα μιας συνεπούς προσπάθειας η οποία στόχευε στην ένταξη της 21ης Απριλίου στη χορεία των διαχρονικά και ανά τους αιώνες ηρωικών στιγμών του έθνους, στην ανάδειξη της καθοριστικής σημασίας των Ενόπλων Δυνάμεων σε κρίσιμες στιγμές του εθνικού βίου και κατά συνέπεια, στην κατάδειξη της ιστορικής αναγκαιότητας της τωρινής τους παρέμβασης. Όπως διαπιστώνουμε οι στόχοι του στρατιωτικού καθεστώτος ταυτίζονται με τους στόχους του Γρ. Δαφνή, στον οποίο και επανερχόμαστε, κλείνοντας αυτή την παρένθεση.

Για το Δαφνή, οι λόγοι που οδήγησαν εις «αίσιον πέρας την απόκρουσιν της κομμουνιστικής επιθέσεως» ήταν τόσο «η απόφασις της μέγιστης μερίδος του ελληνικού λαού να αρνηθή την υποταγήν της εις τον κομμουνιστικόν τρόπον ζωής», όσο και «τα λάθη της κομμουνιστικής ηγεσίας και αι ενδοκομμουνιστικάί έριδες». Ωστόσο, «ο πιο αποφασιστικός παράγων υπήρξεν η ακατάβλητος θέλησις των εθνικών δυνάμεων», οι οποίες κάτω από την αρχιστρατηγία του Αλ. Παπάγου οδήγησαν στην «επίτευξιν του νικηφόρου αποτελέσματος»⁵¹⁸. Η έμφαση στο ρόλο του αρχηγού του στρατού⁵¹⁹ δεν είναι ουδέτερη, αλλά σχετίζεται προφανώς με την ανάγκη για πολιτική νομιμοποίηση του Γ. Παπαδόπουλου.

«Ανήκωμεν εις την Δύσιν»: Η απροκάλυπτη καταδίκη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας⁵²⁰ και της δράσης των κομμουνιστών καθώς και η προσπάθεια διατήρησης του εμφυλιοπολεμικού κλίματος - και μάλιστα επιτεταμένου - 25 χρόνια μετά το τέλος της εμφύλιας σύγκρουσης, σχετίζεται άμεσα με τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας και την παροχή εγγυήσεων παραμονής της στο πλέγμα των δυτικών καπιταλιστικών κρατών. Το τελευταίο, μάλιστα, θεωρείται δεδομένο, κατά το Δαφνή, εφόσον οι Έλληνες αποτελούν «το μοναδικό έθνος εις τον κόσμον το οποίον απέκρουσεν επιτυχώς τρεις κομμουνιστικάς επιθέσεις» χάρη στην πίστη του προς την Ελλάδα και τα ιδεώδη που αυτή ενσαρκώνει, «αδεώδη που αποτελούν την αστείρευτον πηγήν του σύγχρονου πολιτισμού και στηρίζονται εις την μεγάλην αρχήν του σεβασμού του ανθρώπου»⁵²¹. Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας πετυχαίνει αφενός να αναγάγει την Ελλάδα σε σύμβολο νίκης του πνεύματος επί της ύλης, του ηθικού επί του ανήθικου, του πολιτισμού επί της βαρβαρότητας, αφετέρου να την εντάξει στο φυσικό της πλαίσιο, το δυτικό κόσμο, παρέχοντας, έτσι, τα εχέγγυα μόνιμης και αδιαμφισβήτητης παραμονής της σε αυτό. Εξάλλου, η ένταξη αυτή παρέχει στην Ελλάδα και υλικά

⁵¹⁸ Γρ. Δαφνής, *Συνοπτική ...*, ό.π., σ. 229.

⁵¹⁹ «Η απώλεια του Ι. Μεταξά εσήμαινε την απώλεια του ηγέτου της πολεμικής προσπάθειας. [...] Λαός και στρατός απέβλεπον εις αυτόν ως τον μόνον ηγέτη» (ό.π., σ. 105-6). Παρόμοια, «Ο Α. Παπάγος ήτο ο πρώτος και μόνος μέχρι σήμερον Έλλην αξιωματικός, εις τον οποίον απενεμήθη ο βαθμός του στρατάρχου, ο οποίος του εξασφάλισε την ισόβιον ηγεσίαν των ενόπλων δυνάμεων». Βλ. ό.π., σ. 229.

⁵²⁰ «Το 1945, η Σοβ. Ένωσις έθεσε, μεταξύ αυτής και του υπόλοιπου κόσμου, ένα “σίδηρούν παραπέτασμα”, όπισθεν του οποίου προσεπάθησε να διαμορφώσει έναν ιδιόν της κόσμον, τελείως ξένον προς τον μέχρι τότε γνωστόν, τελείως αποστερημένον των μεγάλων αρχών του ευρωπαϊκού πολιτισμού». Βλ. ό.π., σ. 191.

⁵²¹ Ό.π., σ. 211.

οφέλη και ασφάλεια, αφού όλες οι δυτικές δυνάμεις είναι πρόθυμες να σταθούν στο πλευρό της. Η Μ. Βρετανία σπεύδει να τη συνδράμει οικονομικά ήδη από το 1946 προσφέροντάς της «ειδικήν βοήθειαν προς στήριξιν της δραχμής» για την ανόρθωση της οικονομίας της⁵²², ενώ ανεκτίμητη θεωρείται η προσφορά της στην πάταξη της δεύτερης κομμουνιστικής επίθεσης (Δεκέμβριος 1944). Η Δ. Γερμανία, μετά τη συγκρότησή της το 1949, υποκινούμενη από «ειλικρινή διάθεσιν εξαλείψεως εκ της μνήμης του ελληνικού λαού όλων των εκ της γερμανικής κατοχής δυσάρεστων αναμνήσεων»⁵²³, αρχίζει να αγοράζει εκ νέου τα ελληνικά γεωργικά προϊόντα⁵²⁴. Τέλος, η Αμερική, στην οποία μετά το 1947 μεταβιβάζεται από τη Μ. Βρετανία, λόγω οικονομικών δυσχερειών της τελευταίας, η προστασία της Ελλάδας, της παραχωρεί οικονομική βοήθεια στα πλαίσια του δόγματος Τρούμαν και της εκστρατείας που έχει αναλάβει για τη διάσωση «του ελεύθερου κόσμου από τον κομμουνισμό»⁵²⁵. Επιπλέον, με τη συμμετοχή της στο ΝΑΤΟ, η Ελλάδα εξασφαλίζεται «από πάσης κομμουνιστικής επιθέσεως», καθώς τα υπόλοιπα μέλη της παρέχουν, εκτός της άμεσης βοήθειάς τους, και ενίσχυση «διά την κάλυψιν ποσοστού των στρατιωτικών δαπανών, ως και τον εφοδιασμόν της εις πολεμικών υλικόν»⁵²⁶.

Η οικονομική αυτή βοήθεια - η οποία παρατίθεται αναλυτικά - αν και παρουσιάζεται ως ανιδιοτελής και αφιλοκερδής, ωστόσο καταγράφονται οι υποχρεώσεις που επωμίζεται η Ελλάδα και οι οποίες απορρέουν από τις συμφωνίες της με την Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες⁵²⁷, χωρίς, όμως, να εμβαθύνονται, να αξιολογούνται και να ερμηνεύονται. Με αυτό τον τρόπο τα πραγματικά κίνητρα των μεγάλων δυνάμεων συνειδητά συσκοτίζονται, ώστε να παρέχεται στους μαθητές η ψευδαίσθηση ότι η προσφορά τους προερχόταν από ανθρωπιστικό ενδιαφέρον και αμέριστη αγάπη για τη χώρα τους⁵²⁸, γεγονός που προκαλεί όχι μόνο την ευγνωμοσύνη τους αλλά και την ιδεολογική τους ταύτιση με το δυτικό κόσμο. Προκειμένου μάλιστα να πετύχει την επιθυμητή αυτή ταύτιση, ο Δαφνής παραθέτει ως επιχείρημα που απευθύνεται στο κύρος της αυθεντίας τα λόγια του καθηγητή Βαρβαρέσου, σύμφωνα με τα οποία «χάρης εις την άνευ προηγουμένου γενναιοδωρίαν των Η.Π.Α. η πρόοδος είναι αξιοθαύμαστος, η προοπτική διά το μέλλον ουδέποτε καλυτέρα». Και όλα αυτά χάρη στην εξασφάλιση «του αμέριστου ενδιαφέροντος

⁵²² Ο.π., σ. 200.

⁵²³ Αποτελεί τραγική ειρωνεία το γεγονός ότι η γερμανική κατοχή επιτρέπει τη λήθη, ενώ οι πράξεις των κομμουνιστών όχι, αφού «ουδεμία δικαιολογία ημπορεί να καλύψη τα φρικτά εγκλήματα των κομμουνιστών που δεν επιδέχονται ούτε συγγνώμη ούτε επιτρέπουν τη λήθη». Βλ. ό.π., σ. 223.

⁵²⁴ Ο.π., σ. 251.

⁵²⁵ «Αν δεν βοηθήσωμεν την Ελλάδα, κατά την μοιραίαν αυτήν ώραν και περιπέσει εις τον έλεγχον μιας ενόπλου μειονοψηφίας, αι συνέπειαι θα είναι βαρυσήμαντοι διά την Δύσιν και την Ανατολήν». Βλ. ό.π., σ. 215.

⁵²⁶ Ο.π., σ. 233.

⁵²⁷ Σύσταση Νομισματικής Επιτροπής στην οποία συμμετέχουν υποχρεωτικά ένας Άγγλος και ένας Αμερικανός ως ελεγκτές (ό.π., σ. 201), καθώς και η υποχρέωσή της να χρησιμοποιεί τα δάνεια που της παρέχονται για κάλυψη των στρατιωτικών της αναγκών - ενώ ο λαός της λιμοκτονεί και πεθαίνει από υποσιτισμό - και για αγορά προϊόντων από τις δανειοδότης χώρες. Βλ. ό.π., σ. 200 και 236.

⁵²⁸ «Την αγάπην και την εκτίμησιν την οποία έτρεφον οι Βρεταννοί και οι Αμερικανοί προς την Ελλάδα, κατόπιν της ηρωικής εναντίον του Άξονος αντιστάσεώς της». Βλ. ό.π., σ. 128.

και της προστασίας της ισχυροτέρας χώρας του κόσμου»⁵²⁹. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η όποια δυσφορία του ελληνικού λαού έναντι των συμμάχων μας εξαλείφεται, ενώ «την αποκατάστασιν του γνήσιου φιλοδυτικού πνεύματος επιβεβαίωσεν η μεγαλειώδης υποδοχή την οποίαν επιφύλαξεν ο λαός των Αθηνών εις τον Πρόεδρον των Η.Π.Α. στρατηγόν Αϊζενχάουερ όταν επεσκέφθη την ελληνικήν πρωτεύουσαν τον Δεκέμβριο του 1959»⁵³⁰.

Η στρατιωτική παρέμβαση ως λύση στο κοινοβουλευτικό τέλμα: Από τη στιγμή όμως που ο ρόλος της *Συνοπτικής Ιστορίας* εξαντλείται, κυρίως, στη δικαίωση και νομιμοποίηση της βίαια επιβληθείσας από το στρατό κατά το 1967 εθνοσωτήριας «Επανάστασης», ο συγγραφέας θα έπρεπε να αποδείξει αφενός την πολιτική διαφθορά που επικρατούσε κατά την προδικτατορική περίοδο και τους κινδύνους που αυτή εγκυμονούσε, αφετέρου την επαγρύπνηση του στρατού, αυτού του θεματοφύλακα των εθνικών συμφερόντων και κατά ένα μέρος νομέα της εξουσίας⁵³¹, ως εγγυητή του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος και της μεταφυσικής υπόστασης του έθνους. Έτσι, η περίοδος πολιτικής αστάθειας ξεκινά, κατά τον Δαφνή, τον Οκτώβριο του 1961, όταν η Ε.Κ «συνεπικουρούμενη υπό της ΕΔΑ, η οποία βαρέως έφερε την μείωσιν της εκλογικής της δυνάμεως»⁵³², άρχισε «να καταγγέλλη το αποτέλεσμα των εκλογών ως προϊόν βίας και νοθείας», πόσο μάλλον όταν «η επίθεσίς της εστράφη και κατά του Ανωτάτου Άρχοντος»⁵³³. Η πολιτική αυτή αστάθεια μετετράπη σε πολιτική φαυλότητα «κατά το δεκαεπτάμηνον διάστημα που παρέμεινεν εις την εξουσίαν η κυβέρνησις Παπανδρέου», η οποία «ουδέποτε έδωσεν την εντύπωσιν της σταθερότητος» και, κυρίως, περιέπεσε στο ολέθριο σφάλμα όχι μόνο να μη χαράξει «πολιτικήν ανασχέσεως του προς τα αριστερά ρεύματος»⁵³⁴, αλλά, τουναντίον, να παράσχει «κάθε ευχέρειαν τονώσεως της κομμουνιστικής δραστηριότητος, η οποία απέβλεπε εις την κατάλυσιν της δημοκρατίας»⁵³⁵. Συνεπώς, ο κίνδυνος προσέγγισης της Ελλάδας προς τον Αν. Συνασπισμό ήταν πλέον ορατός, πολύ περισσότερο που «αρχομένου του 1965 η στροφή προς τα αριστερά», την οποία «εξέφραζε κατ' εξοχήν ο υποδείξας εθνικώς επικίνδυνον δραστηριότητα Ανδρέας Παπανδρέου, κατέστη περισσότερον έκδηλος»⁵³⁶. Την προς τα αριστερά αυτήν πορεία ανέκοψε, «η δημόσια αποκάλυψις της οργάνωσις ΑΣΠΙΔΑ», λόγω της οποίας ο Γ. Παπανδρέου «ήσκησεν

⁵²⁹ Ο.π., σ. 237.

⁵³⁰ Ο.π., σ. 256.

⁵³¹ Αναστασιάδης, Γ. (1991), *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα 1952-1967*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ. 102.

⁵³² Είναι χαρακτηριστικό το πώς δικαιολογείται το εκλογικό αποτέλεσμα του 1958, όπου η ΕΔΑ έλαβε 24,4% : «Το 1958 η κοινοβουλευτική τάξις υπέστη ισχυρόν πλήγμα», κι' αυτό γιατί «για πρώτη φοράν εις την ιστορίαν του ελληνικού κοινοβουλίου κόμμα με κομμουνιστικές τάσεις ενεφανίζετο ως αξιωματική αντιπολίτευσις», όταν «αφελείς ψηφοφόροι, δυσανεστήμενοι με τα άλλα κόμματα, επέστρεψαν ότι ηδύναντο ακινδύνως να ψηφίσουν υπέρ αυτής». Βλ. Γρ. Δαφνής, *Συνοπτική ...*, ό.π., σ. 248-9.

⁵³³ Ο.π., σ. 260.

⁵³⁴ Ο.π., σ. 266.

⁵³⁵ Ο.π., σ. 267.

⁵³⁶ Ο.π., σ. 267 και 274.

εκβιασμόν επί του Βασιλέως, διά να επιτύχει τον έλεγχο επί των ενόπλων δυνάμεων»⁵³⁷. Ο Βασιλέας δεν υπέκυψε και εκείνος «υπέβαλε την 15ην Ιουλίου την παραίτησή του». Για να «εκβιάση όμως την διενέργειαν νέων εκλογών, ήρχισε την οργάνωσιν από κοινού μετά της ΕΔΑ⁵³⁸ οχλοκρατικών εκδηλώσεων, αντιβασιλικού χαρακτήρος»⁵³⁹. Τελικά, «μετά την αποτυχίαν προς σχηματισμόν κυβερνήσεως, ο Βασιλέας προεκήρυξεν εκλογάς διά την 28ην Μαΐου 1967»⁵⁴⁰.

Οι λόγοι επιβολής της απριλιανής δικτατορίας όχι μόνο προβάλλουν ολοκάθαρα, αλλά είναι και απολύτως δικαιολογημένοι, καθώς «ήτο μαθηματικώς βέβαιον ότι εκλογική επιτυχία της Ε.Κ. θα είχε ως αποτέλεσμα την επιβολήν μονοκομματικής αριστεράς υφής κυβερνήσεως»⁵⁴¹, γεγονός που σημαίνει ότι μια μελλοντική κυβέρνηση της Ε.Κ. στηριγμένη στη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού, θα αποτελούσε οιονεί καταστροφή για το σύνολο των συντηρητικών δυνάμεων. Επομένως, οι επικείμενες εκλογές έπρεπε πάση θυσία να ματαιωθούν. Και αυτόν το ρόλο τον αναλαμβάνουν οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας, προκειμένου να ανατρέψουν το «κλίμα αναρχίας και χάους» που είχε επικρατήσει, να αναστρέψουν τις συνθήκες «μίσους και διχασμού» που είχαν προκληθεί και να αποτρέψουν τον κίνδυνο «εκρήξεως εμφυλίου πολέμου ή μονοκομματικού καθεστώτος»⁵⁴², αφού ο προεκλογικός αγώνας φαινόταν ότι θα «προσελάμβανεν ασυνήθη οξύτητα» με κίνδυνο ακόμη και την πρόκληση «αιματηρών συγκρούσεων»⁵⁴³.

Ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων στη διάρκεια του 20ού αιώνα: Ο συγγραφέας, στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει την επέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας, εκτρέπεται σε μία εσκεμμένη και εκτεταμένη ιδεολογική «επιχείρηση» που καλύπτει όλη την ύλη του βιβλίου και που στοχεύει στο να αποδείξει την εθνική στάση των ενόπλων δυνάμεων καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, αρχής γενόμενης από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και μετά, την εντιμότητά τους αλλά και τη συναισθηση των υποχρεώσεών τους απέναντι στο εθνικό σώμα, ως υπερασπιστών των συμφερόντων του, που λειτουργούν πέρα από προσωπικά συμφέροντα και ιδιοτέλειες. Η συγκεκριμένη στάση του συγγραφέα έχει ως αποτέλεσμα το εν λόγω εγχειρίδιο να αποτελεί σε ένα μεγάλο βαθμό «στρατιωτικό ημερολόγιο» στο οποίο παρατίθενται σωρεία λεπτομερειών που αφορούν στρατιωτικές επιχειρήσεις, με διεξοδική καταγραφή των στρατιωτικών σωμάτων που παίρνουν μέρος σ' αυτές, του οπλισμού και των αρχηγών τους, με απώτερο σκοπό, κατά τη γνώμη μας, την απόδοση τιμών σε όλους τους επώνυμους στρατιωτικούς που έλαβαν μέρος στις εκάστοτε πολεμικές επιχειρήσεις και απέδειξαν περίτρανα τι σημαίνει στρατιωτική

⁵³⁷ Ο.π., σ. 276.

⁵³⁸ «Η άκρα αριστερά προθύμως και ευχαρίστως εδέχετο την συνοδοιπορίαν της Ε.Κ., διότι η ηγεσία της είχε καταλήξει εις το συμπέρασμα ότι “ο δρόμος της ΕΔΑ περνά από την αυλήν της Ε.Κ.”». Βλ. ό.π., σ. 269.

⁵³⁹ «Αι διαδηλώσεις αὐταὶ συνεχίσθησαν ἐπὶ 70 ἡμέρας, με ἀποκορύφωμα τὰς σκηνάς τῆς 20ῆς Αὐγούστου, ὁπότε καθαρὰ διεγράφη ἡ ἀπειλὴ ἐμπρησμοῦ τῶν Ἀθηνῶν». Βλ. στο ίδιο.

⁵⁴⁰ Ο.π., σ. 278.

⁵⁴¹ Στο ίδιο.

⁵⁴² Ο.π., σ. 274.

⁵⁴³ Ο.π., σ. 278.

ηγεσία και τι οφείλουν οι Έλληνες σε αυτή. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην εξιστόρηση του Αλβανικού έπους⁵⁴⁴, που στην πραγματικότητα αποτελεί αγώνα ολόκληρου του ελληνικού λαού, ο συγγραφέας περιορίζεται απλά στην αναλυτική περιγραφή στρατιωτικών ενεργειών και στην παράθεση ονομάτων αξιωματικών⁵⁴⁵, γεγονός που επιβεβαιώνει την αρχική μας διαπίστωση, ότι, δηλαδή, στόχος του δεν είναι η εθνικιστική κατήχηση των μαθητών ούτε και η έξαρση του εθνικιστικού τους συναισθήματος, αλλά η απότιση φόρου τιμής στη στρατιωτική ηγεσία και, προφανώς, η έμμεση εξύμνηση των καθεστώτων που αυτή εγκαθιδρύει⁵⁴⁶.

Πουθενά σε ολόκληρο το βιβλίο δεν διαφαίνεται ο πραγματικός ρόλος που διαδραμάτισαν οι ένοπλες δυνάμεις από την περίοδο του μεσοπολέμου και μετά. Ούτε φυσικά γίνεται λόγος για τον ιδιαίτερο ρόλο τους στην οργάνωση του μετεμφυλιακού κράτους, που ως εξωκοινοβουλευτικά και εξωθεσμικά στηρίγματα της Δεξιάς και των Ανακτόρων και ως μόνιμοι τοποτηρητές των δυτικών δυνάμεων, προσπάθησαν να διατηρήσουν με κάθε τρόπο το μετεμφυλιακό ιδεολογικό και πολιτικό οικοδόμημα. Αντίθετα, φορέας αποσταθεροποίησης, μοναδικός υπεύθυνος για τη συνεχιζόμενη πολιτική κρίση που φτάνει στα όρια του «διχασμού» και του «εμφυλίου πολέμου», είναι ο πολιτικός κόσμος, ιδίως οι φιλελεύθεροι, οι οποίοι τόσο κατά το διάστημα 1922-26 όσο και κατά την περίοδο 1932-36 και με αποκορύφωμα την περίοδο 1964-67 αναδεικνύονται ως οι βασικοί υπεύθυνοι της πολιτικής οξύτητας και των συνακόλουθων συγκρούσεων που συγκλόνισαν τη χώρα.

Τα Ανάκτορα ως ο μοναδικός φορέας νομιμότητας: Μέσα σε αυτό το αδύναμο πολιτικό σκηνικό, ο Θρόνος, αυτός ο μόνιμα ανασταλτικός και αποσταθεροποιητικός παράγοντας κάθε προσπάθειας εκδημοκρατισμού της χώρας, προβάλλει ως ο μοναδικός φορέας νομιμότητας, καθώς ο βασιλιάς, ο εκάστοτε βασιλιάς, με βήτα κεφαλαίο, εμφανίζεται ως εκφραστής μιας υπεύθυνης πολιτικής θέσης, παράγοντας πολιτικής σταθερότητας που ενεργεί πάντα με γνώμονα το συμφέρον του ελληνικού λαού. Αυτά τα χαρακτηριστικά αποδίδονται στον Κων/νο τον Α', ο οποίος, ωστόσο, υποκύπτοντας στις γερμανικές αξιώσεις περί τήρησης «απολύτου και διαρκούς ουδετερότητας της Ελλάδος» κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, επισημοποίησε το Διχασμό των Ελλήνων⁵⁴⁷. Παρόμοια, σε μια προσπάθεια να αξιολογηθεί θετικά ο βασιλιάς Γεώργιος Β', ο οποίος «διέθετε πολλές

⁵⁴⁴ Γρ. Δαφνής, *Συνοπτική ...*, ό.π., σ. 100-105.

⁵⁴⁵ Με αντίστοιχο τρόπο καταγράφεται και η αντίσταση στα χρόνια της γερμανικής κατοχής, όπου πουθενά δεν γίνεται λόγος για την αντίσταση των πολιτών κατά των κατακτητών, παρά μόνο για τη δημιουργία αντάρτικων οργανώσεων, οι οποίες συγκροτούνται από συνταγματάρχες και αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού.

⁵⁴⁶ Στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τη στάση του συγγραφέα ανατρέξαμε στο προγενέστερο έργο του: Δαφνής, Γρ. (1997), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, Α' και Β' τόμος, Αθήνα: Κάκτος. Αυτό που διαπιστώσαμε είναι ότι ο συγγραφέας - άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα - δικαιολογεί όλες τις επεμβάσεις του στρατού κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου στην πολιτική ζωή της χώρας. Έτσι, «Οι κινηματίαι τον Οκτώβριο του 1923 ήσαν αξιωματικοί και πολεμισταί άριστα κατηρτισμένοι που ενεπνέονταν από ευγενή ελατήρια» (τόμος Α', ό.π., σ. 153), ενώ «Η επέμβασις του Στρατιωτικού Συνδέσμου τον Δεκέμβριο του 1923 δεν εστερείτο ηθικής βάσεως ούτε ευγενών ελατηρίων» (τόμος Α', ό.π., σ. 195). Αντίστοιχα, «Ο στρατηγός Πάγκαλος, παρά τας καλὰς προθέσεις και τα μεγάλα του όνειρα, δεν κατόρθωσε να ανυψώσει ηθικώς και υλικώς τη χώραν» (τόμος Α', ό.π., σ. 334), ενώ «η κυβέρνησις Μεταξά θα δώσει την εγγύηση σταθερότητας που έλειπεν από την χώραν» (τόμος Β', ό.π., σ. 467).

⁵⁴⁷ Σβορώνος, Ν. (1972), *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 119-120.

αρετάς, ψυχραιμίαν, μόρφωσιν, σύνεσιν, σεμνότητα, αποφασιστικότητα, καθώς και πολιτικήν, διπλωματικήν και στρατιωτικήν εμπειρίαν»⁵⁴⁸, αναφέρεται ότι είπε το δεύτερο «Όχι», απαντώντας στο γερμανικό τελεσίγραφο για την κατάκτηση της χώρας τον Απρίλιο του 1941, γεγονός που τον «καθιέρωσε ως μίαν των ηρωικών προσωπικοτήτων του ελευθέρου κόσμου»⁵⁴⁹. Οι ίδιες ιδιότητες χαρακτηρίζουν και τον Κων/νο το Β', ο οποίος, εντούτοις, ως εγγυητής της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων, θεωρείται ο κύριος υπεύθυνος για την πολιτική κρίση του 1965 και την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος τον Απρίλη του 1967.

Ο Γρ. Δαφνής, προκειμένου να σκιαγραφήσει ένα βασιλιά-ποιμένα του ελληνικού λαού, δε διστάζει να παραχαράξει την ιστορία, καταφεύγοντας στο γνώριμο παιχνίδι των αποσιωπήσεων και των διαστρεβλώσεων. Έτσι, βρισκόμενος σε πλήρη εναρμόνιση με το εγχειρίδιο των Ματαράση-Παπασταματίου, αγνοεί το Διχασμό, τον οποίο υποβιβάζει σε απλή «διαφωνία μεταξύ Βασιλέως και πρωθυπουργού»⁵⁵⁰, αποκρύπτει τις πραγματικές αιτίες της «ουδετερότητας» της Ελλάδας κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και αποενοχοποιεί τον ανώτατο άρχοντα παρουσιάζοντάς τον να ενεργεί, από κοινού με τη στρατιωτική ηγεσία, με σύνεση και γνώμονα το συμφέρον του λαού⁵⁵¹. Η συνειδητή και κατά εξακολούθηση αποσιώπηση του πραγματικού ρόλου που διαδραματίζουν τα Ανάκτορα στην πολιτική ζωή του τόπου και η προβολή ενός βασιλιά-προτύπου που επωμίζεται στωικά τα βάρη, τα λάθη και τις ίντριγκες του πολιτικού κόσμου, αποσκοπούν στην καλλιέργεια αισθημάτων αποδοχής του συγκεκριμένου πολιτειακού σχήματος χωρίς κλυδωνισμούς και χωρίς συγκρούσεις. Άλλωστε, ποιος δεν θα επιζητούσε ένα βασιλιά σαν τον Γεώργιο το Β', που αγωνίζεται στο εσωτερικό της χώρας να κατευνάσει τα πνεύματα και να αμβλύνει τις πολιτικές συγκρούσεις μεταξύ των κομμάτων⁵⁵² ή ποιος θα μπορούσε να αμφισβητήσει την προσφορά ενός βασιλιά σαν τον Παύλο, που «επέδειξε θάρρος, σωφροσύνην, πραότητα, συνέπειαν, ήσκησε τα καθήκοντά του κατά τρόπον εξυπηρετικόν του εθνικού συμφέροντος ... κατεπράυνε τα πολιτικά πάθη και συνέβαλεν εις την δημιουργίαν προϋποθέσεων πολιτικής σταθερότητας»⁵⁵³.

Συμπεράσματα: Επιχειρώντας μία συνολική αποτίμηση του συγκεκριμένου εγχειριδίου, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο Γρ. Δαφνής, ως οργανικός διανοούμενος του απριλιανού καθεστώτος, συγκροτεί έναν αφηγηματικό λόγο τέτοιον, που να δικαιολογεί και να νομιμοποιεί στην κοινή συνείδηση των μαθητών την αναγκαιότητα της κατάλυσης του δημοκρατικού

⁵⁴⁸ Γρ. Δαφνής, *Συνοπτική ...*, ό.π., σ. 217.

⁵⁴⁹ Στο ίδιο.

⁵⁵⁰ Ο.π., σ. 11.

⁵⁵¹ «Η υπό τον Ελευθέριον Βενιζέλον κυβέρνησις των Φιλελευθέρων απεφάσισεν, όπως η χώρα μας εγκαταλείψει την ουδετερότητα. Αλλά η στρατιωτική ηγεσία εχαρακτήρισε την όλην υπόθεσιν ασύμφορον, Κατόπιν τούτου, ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ηρνήθη να δώσει την συγκατάθεσίν του». Βλ. ό.π., σ. 11.

⁵⁵² «Την 9ην Μαρτίου 1936 ο Ελ. Βενιζέλος έγραφεν εκ Παρισίων: ο Βασιλεύς ανέκτησε πλήρως ακέραιον το κύρος του, τόσοσιν απαραίτητον διά την αποκατάστασιν της ψυχικής ενότητος του ελληνικού λαού και την οριστικήν επάνοδον της χώρας εις κανονικόν πολιτικόν βίον. Από μέσα από την καρδιά μου αναφωνώ: Ζήτω ο Βασιλεύς». Βλ. ό.π., σ. 81.

⁵⁵³ Ο.π., σ. 265.

πολιτεύματος. Γνωρίζουμε ότι για τους πρωτεργάτες της χούντας η προπαγάνδισή της ιστορικής αναγκαιότητας που υπήρχε - κατά την άποψή τους - στη βάση των όσων έπραξαν, υπήρξε ένα κρίσιμο σημείο, δεδομένου ότι από την επιτυχία της εξαρτιόταν ουσιαστικά η ίδια η νομιμοποίηση του καθεστώτος και των πρακτικών του. Το βασικό επιχείρημα των Απριλιανών, η επίκληση δηλαδή του κομμουνιστικού κινδύνου, ο οποίος υποτίθεται ότι επρόκειτο, ύστερα από τις επικείμενες εκλογές του Μαΐου, να εκδηλωθεί με ένα τέταρτο γύρο, φαινόταν εξαιρετικά αδύναμο και μάλλον ατελές δίχως το απαραίτητο ιδεολογικό του συμπλήρωμα, την κατασκευή του οποίου αναλαμβάνει ο Γρ. Δαφνής, επιχειρώντας να αποδείξει τον ιστορικό ρόλο του νέου καθεστώτος αλλά και του ίδιου του δικτάτορα «ως σωτήρα του έθνους», που έρχεται να αποκαταστήσει τις αξίες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού που νοθεύτηκαν και απαξιώθηκαν από τη μεσολάβηση του διπλού ζυγού, της κομμουνιστικής τυραννίας και του διεφθαρμένου κοινοβουλευτισμού. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια ο αντικομμουνισμός αναδεικνύεται αφενός στο κυρίαρχο ιδεολόγημα γύρω από το οποίο τοποθετείται η δράση των προσώπων, αφετέρου σε συνδετική γραμμή που ενώνει τις περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αρχίζοντας από την περίοδο του Α' Παγκοσμίου πολέμου, περνώντας στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου, στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου και φτάνοντας στη δικτατορία των Συνταγματαρχών.

Ο συγγραφέας αποφεύγοντας την πατριωτική ρητορεία, τις εθνικιστικές μεγαλοστομίες και τον άκρατο λυρισμό, στοιχεία που συναντάμε διάχυτα στο προηγούμενο εγχειρίδιο και που αποσκοπούν στην πρόκληση έντονης συναισθηματικής φόρτισης και ασύνειδων εθνικιστικών εξάρσεων, επιλέγει προσεκτικά τη μέθοδο του που είναι η στρατηγική της αποσιώπησης, η συνειδητή αγνόηση γεγονότων και στοιχείων και η μεθοδική απόκρυψη της ιστορικής αλήθειας, που καταλήγει, τελικά, στην παραχάραξη της ιστορίας όχι προκλητικά, και γι' αυτό πιο αποτελεσματικά. Σε κανένα άλλο μεταπολεμικό εγχειρίδιο ιστορίας, από όσα τουλάχιστον έχουμε διαβάσει, η διαχείριση του πρόσφατος παρελθόντος δεν αγγίζει τόσο εμφανώς τα όρια της απροκάλυπτης προπαγάνδας. Η Ιστορία του Γρ. Δαφνή, ως ερμηνεία και αφήγημα, ξεπερνά και αυτά ακόμη τα πλαίσια στα οποία παραδοσιακά κινούνταν η εθνικοπατριωτική ιστορία και μετασχηματίζεται σε ένα πολιτικό και ιδεολογικό εργαλείο, τέτοιο που να υπηρετεί τις στοχεύσεις του απριλιανού καθεστώτος και να οδηγεί στη νομιμοποίησή του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε το ρόλο που επιτελεί κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας αφενός το εκπαιδευτικό σύστημα ως κρατικός ιδεολογικός μηχανισμός στην εδραίωση και νομιμοποίηση του στρατιωτικού καθεστώτος, αφετέρου το μάθημα της Ιστορίας, το οποίο αναδεικνύεται σε πρώτιστης σημασίας παράγοντα για την ικανοποιητική επιτέλεση αυτού του σκοπού. Η ποιοτική ανάλυση των δύο εγχειριδίων Ιστορίας την οποία επιχειρήσαμε, επιβεβαιώνει ότι όπου υπάρχει θεσμοθετημένη εξουσία, υπάρχει και μία αντίστοιχη ιστορία που της επιτρέπει, μέσω της ιδεολογικής χρήσης του παρελθόντος, να ελέγχει το παρόν και να καθορίζει το μέλλον. Πράγματι, και τα δύο σχολικά εγχειρίδια, ως μέσον υλοποίησης της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας των συνταγματαρχών, αποτελούν πρωτίστως εργαλεία εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης και δευτερευόντως παιδαγωγικό και πληροφοριακό μέσον. Με άλλα λόγια, ως όργανα ιδεολογικής χειραγώγησης του απριλιανού καθεστώτος, καλούνται να εξυπηρετήσουν εξωιστορικούς σκοπούς και να καλύψουν μάλλον τις ιδεολογικές αναμονές παρά τις μορφωτικές ανάγκες των αποδεκτών τους. Στόχος τους είναι μέσα από την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και τη διαμόρφωση ηθικών και πολιτικών στάσεων κατάλληλων για τη εύρυθμη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, να συμβάλλουν στη νομιμοποίηση της υπάρχουσας πολιτικής πραγματικότητας, παρά να παράσχουν «παιδεία» που θα συντείνει στη διάπλαση αυτόνομων και υπεύθυνων μελλοντικών πολιτών.

Ωστόσο, αν και τα δύο εγχειρίδια φαίνεται να διέπονται από μία αδιατάρακτα συνεχή, σε γενικές γραμμές, εκπαιδευτική φιλοσοφία, που αποσκοπεί στη διαμόρφωση «καλών πατριωτών» και «καλών πολιτών», αφοσιωμένων στην πατρίδα και, κατ' επέκταση, υπάκουων στις πολιτικές επιταγές της εξουσίας των συνταγματαρχών, υπάρχει, εντούτοις, μία σαφής διαφοροποίηση ως προς το βαθμό εθνοκεντρισμού και πολιτικής κατήχησης που τα χαρακτηρίζει. Έτσι, στο εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου η ιστορία νοείται ως μία γραμμική και παρατακτική αφήγηση αυστηρά επιλεγμένων γεγονότων - κυρίως ένδοξων πολεμικών στιγμών - και πράξεων μεγάλων προσωπικοτήτων που ως κινητήριες δυνάμεις της ιστορικής εξέλιξης λειτουργούν παραδειγματικά για τη διαμόρφωση αντίστοιχων συμπεριφορών. Οι συγγραφείς, ακολουθώντας με συνέπεια τις αρχές της εθνικής ιστοριογραφίας, χρησιμοποιούν όλα τα στοιχεία της περιγραφικής, θετικιστικής ιστορίας, αναπαράγοντας τη ρομαντική θεώρηση του έθνους όπως απαντά από τον 19ο αιώνα με επίκεντρο το ένδοξο παρελθόν και την εθνική αποστολή. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, υιοθετούν μια γραμμική, γεγονотоλογική και έντονα εθνοκεντρική ιστορική αφήγηση, οργανικά συναρτημένη με την έννοια της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνισμού, με την αντίληψη για την ανωτερότητα και μοναδικότητα του ελληνικού έθνους και με το ιδεολόγημα της ενότητας και ομοιογένειας του

εθνικού σώματος. Μια αφήγηση που στοχεύει στη συνειδητή εγχάραξη μιας εθνοκεντρικής συνείδησης, η οποία, καθώς αντιστρατεύεται την έννοια της ιστορικής αλήθειας και αναστέλλει την καλλιέργεια της ιστορικής κριτικής σκέψης, φαίνεται να εξυπηρετεί τις ιδιαίτερες πολιτικές στοχεύσεις του στρατιωτικού καθεστώτος.

Αντίθετα, στο εγχειρίδιο του Δαφνή η εθνική αγωγή αποβαίνει καθαρά υπηρετική της πολιτικής, αφού στο συγκεκριμένο βιβλίο η εθνικιστική κατήχηση, η οποία επιχειρείται από τους δύο προηγούμενους συγγραφείς, φαίνεται να δίνει τη θέση της στον πολιτικό φρονηματισμό. Οι ιδεολογικοί και πολιτικοί στόχοι, από τη στιγμή που απώτερος σκοπός του συγγραφέα είναι η νομιμοποίηση και παγίωση της εξουσίας που η απριλιανή πολιτική ηγεσία επιδιώκει πάση θυσία, είναι λογικό να αποσκοπούν στην πολιτική παρά στην εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών. Έτσι, ο Γρ. Δαφνής, ως οργανικός διανοούμενος του απριλιανού καθεστώτος, συγκροτεί έναν αφηγηματικό λόγο τέτοιον, που να δικαιολογεί και να νομιμοποιεί στην κοινή συνείδηση των μαθητών την αναγκαιότητα της κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η καταδίκη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, η δικαίωση της αντικομμουνιστικής στάσης και δράσης του δυτικού στρατοπέδου γενικά και των συνταγματαρχών ειδικότερα και η ανάδειξη του στρατού ως θεματοφύλακα των εθνικών συμφερόντων πέρα από προσωπικά συμφέροντα και ιδιοτέλειες, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στοχεύουν στη νομιμοποίηση και δικαίωση της επιβολής της απριλιανής δικτατορίας ως ικανής και αναγκαίας συνθήκης ώστε να αποκτήσει η χώρα την πολιτική ομαλότητα που στερούνταν εξαιτίας της προϊούσας φθοράς του πολιτικού κόσμου.

Κλείνοντας την παρούσα εργασία, ένα πρώτο ερώτημα που γεννάται είναι τι άλλαξε άραγε, σε ότι αφορά τη συγγραφή και τη διδασκαλία της σχολικής ιστορίας, στις δεκαετίες της μεταπολίτευσης που ακολούθησαν το απριλιανό καθεστώς. Σαράντα περίπου χρόνια μετά τη συγγραφή και τη διδασκαλία των δύο υπό εξέταση εγχειριδίων, ξεφυλλίζοντας το βιβλίο ιστορίας του γιού μου που πηγαίνει στην Α' Λυκείου διαβάζω « Η Μακεδονία ήταν ανέκαθεν ελληνική. Η ελληνικότητά της δεν αμφισβητείται, παρόλο που διατυπώθηκαν ορισμένες αντίθετες απόψεις από μερικούς νεότερους ιστορικούς και γλωσσολόγους»⁵⁵⁴. Κατά συνέπεια, το τι εντάσσεται στον ιστορικό κανόνα και τι αποσιωπάται ή περιθωριοποιείται στη συλλογική μνήμη εξακολουθεί να αποτελεί μέχρι και σήμερα όχι μόνο ζήτημα επιστημολογικής ή ιστοριογραφικής τάξεως, αλλά μείζον πολιτικό και ιδεολογικό διακύβευμα. Διερωτώμαι, λοιπόν, μήπως οι ριζικές αιτίες της ιστορικής μας «αμνησίας» και «ακρισίας» δεν βρίσκονται εκεί που τις βλέπουν οι αυτόκλητοι σωτήρες της εθνοφυλετικής μας ταυτότητας, σε σκοτεινές δηλαδή δυνάμεις και σε ξένα κέντρα που επιβουλεύονται μονίμως τον ελληνισμό, αλλά στον ανιστορικό τρόπο με τον οποίο διδασκόμαστε εκ παραδόσεως ιστορία στο σχολείο και ο οποίος απειλεί να μας καταστήσει ανιστόρητους. Το εν

⁵⁵⁴ Μαστραπός, Αν. (2010), *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου: Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού*, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., σ. 142.

λόγω φυσικά ερώτημα δεν είναι το μόνο που μένει αναπάντητο στην παρούσα εργασία. Αναπότρεπτα, όταν κανείς πραγματεύεται ένα ιδιαίτερα φορτισμένο ιδεολογικά ζήτημα, όπως είναι ο νομιμοποιητικός ρόλος της Ιστορίας σε μία καθ' όλα ευαίσθητη και βεβαρυμένη ιδεολογικο-πολιτικά περίοδο, πολλά ερωτήματα μένουν αναπάντητα· ερωτήματα που ευελπιστούμε να απαντηθούν στο πλαίσιο της επικείμενης διατριβής μας. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι τα θέματα τα οποία πραγματευτήκαμε είναι άλυτα. Όπως έλεγε ο Bachelard «Άλυτα είναι μόνο τα ζητήματα που κακώς έχουν τεθεί». Και το ζήτημα της ιδεολογικής χρήσης και του νομιμοποιητικού ρόλου της Ιστορίας είναι μετά βεβαιότητας τέτοιο. Τουλάχιστον στη χώρα μας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Η μακρά προετοιμασία του απριλιανού πραξικοπήματος

1944: Στη Μέση Ανατολή συγκροτείται μια μυστική στρατιωτική οργάνωση, ο Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών, γνωστή από τα αρχικά της ως ΙΔΕΑ, από τον αρχικό πυρήνα της οποίας προέρχονται οι τρεις πρωτεργάτες - Γ. Παπαδόπουλος, Ν. Μακαρέζος, Στ. Παττακός - του απριλιανού πραξικοπήματος.

1951 (19 Οκτωβρίου): Η πρώτη δίκη του Νίκου Μπελογιάννη και των 92 συντρόφων του ξεκινά στις 19 Οκτωβρίου του 1951, από το Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών (στο Αρσάκειο Δικαστικό Μέγαρο) που ένα από τα μέλη του ήταν ο μελλοντικός δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος.

1956 : Μια ομάδα νέων αξιωματικών, με επικεφαλής τον Δ. Ιωαννίδη, αποστασιοποιείται από την ηγεσία του ΙΔΕΑ και συγκροτεί την ΕΕΝΑ (Ενωση Ελλήνων Νέων Αξιωματικών).

1957: Η συνωμοτική ομάδα εντοπίζεται από τον αρχηγό Α/ΓΕΣ Π. Νικολόπουλο, αλλά η υπόθεση λήγει με τη μετάθεση ορισμένων από τους εμπλεκόμενους αξιωματικούς.

1959 (Νοέμβριος): Με την τοποθέτηση του Β. Καρδαμάκη στη θέση του Α/ΓΕΣ, η ΕΕΝΑ καταλαμβάνει καίριες θέσεις και αποκτά άμεσες προσβάσεις σε κρίσιμους τομείς, που σχετίζονται με τον έλεγχο του στρατεύματος. Την ίδια περίοδο ο Γεώργιος Παπαδόπουλος αναγνωρίζεται από τους υπόλοιπους ως ηγέτης της οργάνωσης.

1961 (Οκτώβριος): Η ομάδα του Γ. Παπαδόπουλου, με την ενεργό συμμετοχή του Α/ΓΕΣ, συμμετέχει καθοριστικά, κατά την προεκλογική περίοδο, στην υλοποίηση του σχεδίου «Περικλής».

1963 (Απρίλιος): Ο Β. Καρδαμάκης, μετά την αποστράτευσή του, εν όψει της διαφαινόμενης κρίσης μεταξύ πρωθυπουργού και Ανακτόρων βολιδοσκοπεί την αμερικανική πρεσβεία για σχεδιαζόμενο πραξικόπημα.

1964: Μετά την ανάληψη της κυβέρνησης από την Ε.Κ., ο υφυπουργός Εθνικής Αμύνης Μιχάλης Παπακωνσταντίνου απομακρύνει από τις κρίσιμες θέσεις που κατείχαν τους αξιωματικούς της συνωμοτικής ομάδας επιδιώκοντας την αποδιοργάνωσή της.

18.5.1965: Δημοσιεύονται, στο δημοσιογραφικό όργανο του ηγετικού στελέχους της ΕΡΕ Κ. Ροδόπουλου, οι πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη και δράση στο στρατό, της συνωμοτικής οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ και την εμπλοκή σε αυτήν του Αντρέα Παπανδρέου.

21.5.1965: Ο στρατηγός Γ. Ιορδανίδης δημοσιεύει στην εφημερίδα *Το Βήμα* άρθρο με εύλωτο τίτλο «Η χούντα», στο οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Αι πλέον πρόσφατοι ενδείξεις πείθουν ότι μια χούντα, η ίδια [δηλαδή ο ΙΔΕΑ] ή κάποια άλλη [...] παρασκευάζει με ευρύτατους ελιγμούς επιθέσεις κατά της Δημοκρατίας».

10.6.1965: Δημοσιοποιείται, από εφημερίδες της Δεξιάς, η υποτιθέμενη «κομμουνιστική δολιοφθορά» σε μονάδες του Έβρου, σκευωρία που όπως αποδείχθηκε είχε οργανώσει ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος. Στις 25.6.1965 *Το Βήμα* κυκλοφορεί με κεντρικό πρωτοσέλιδο τίτλο: «Ένας επικίνδυνος άνθρωπος εις μίαν νευραλγικήν θέσιν. Ο αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος χαλκεύει συνωμοσίας».

15.7.1965: Ο βασιλιάς αποπέμπει τον πρωθυπουργό της χώρας Γεώργιο Παπανδρέου.

17.9.1965: Σχηματίζεται η τρίτη κυβέρνηση «αποστατών», με πρωθυπουργό τον Στέφανο Στεφανόπουλο, η οποία παίρνει οριακά (152 έδρες) ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή.

1965 (Οκτώβριος): Με την τοποθέτηση του Γρ. Σπαντιδάκη στη θέση του Α/ΓΕΣ, τα περισσότερα μέλη της συνωμοτικής ομάδας επανέρχονται σταδιακά στην Αττική καταλαμβάνοντας καίριες θέσεις για τον έλεγχο του στρατεύματος.

1966 (Μάρτιος) : Ο μετέπειτα θεωρητικός της απριλιανής δικτατορίας Σάββας Κωνσταντόπουλος δίνει τέσσερις διαλέξεις στο Χίλτον με τον γενικό τίτλο «Ο φόβος της δικτατορίας», τονίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι «εάν βαδίζαμε προς τη λαϊκή ετυμηγορία με τα σημερινά δεδομένα [...] η κάλπη θα έπαιρνε τη μορφή γκιλοτίνας».

1966 (Οκτώβριος) : Ο γνωστός για τις φιλικές του σχέσεις με τη βασιλική οικογένεια Αμερικανός δημοσιογράφος Σάιρους Σουλτσμπέργκερ δημοσιεύει στους *New York Times* άρθρο, όπου αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο συνταγματικής εκτροπής.

1966 (Νοέμβριος): Ο Α/ΓΕΣ Γρ. Σπαντιδάκης δίνει εντολή να επικαιροποιηθεί το νατοϊκό σχέδιο έκτακτης ανάγκης «Προμηθεύς». Το Σχέδιο ονομάζεται «Ιέραξ II» και τη σύνταξή του αναλαμβάνουν ο Γ. Παπαδόπουλος και ο Ν. Μακαρέζος. Για την ύπαρξή του ενημερώνεται η αμερικανική πρεσβεία.

17.12.1966: Σε μυστική συνάντηση στα Ανάκτορα, παρουσία του βασιλιά, ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος καταλήγουν σε συμφωνία - το γνωστό μνημόνιο - για το σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο, η οποία θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές στις 28 Μαΐου 1967.

22.12.1966: Ορκίζεται η νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ι. Παρασκευόπουλο.

4.1.1967: Συνεδριάζει το «Επαναστατικό Συμβούλιο» της οργάνωσης των συνταγματαρχών, με βασικό ομιλητή τον Γ. Παπαδόπουλο. Ο σταθμός της CIA στην Αθήνα ενημερώνει σχετικά την Ουάσινγκτον (πρόκειται για την τελευταία γνωστή, μέχρι σήμερα, αναφορά που σχετίζεται άμεσα με τους πρωταγωνιστές του απριλιανού πραξικοπήματος).

28.1.1967: Ο διευθυντής του πολιτικού γραφείου του βασιλιά πρέσβης Δ. Μπίτσιος βολιδοσκοπεί το σταθμάρχη της CIA Τζ. Μώρυ για το ενδεχόμενο βασιλικού πραξικοπήματος.

25.2.1967: Ο Α/ΓΕΣ Γρ. Σπαντιδάκης δίνει εντολή να προετοιμαστεί η εφαρμογή του σχεδίου «Ιέραξ II». Λίγες ημέρες αργότερα ενημερώνει σχετικά και το σταθμό της CIA στην Αθήνα. Την επιχειρησιακή εφαρμογή των εντολών του Α/ΓΕΣ αναλαμβάνει η χούντα του Παπαδόπουλου.

Αρχές Μαρτίου 1967: Ο *Ελεύθερος Κόσμος*, εφημερίδα που εκδίδει ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, προειδοποιεί ότι «τελικώς δεν θα στηθούν αι κάλπαι, διότι κάτι θα μεσολαβήσει». Τις επόμενες ημέρες ακολουθεί σειρά εκρήξεων στο κέντρο της Αθήνας, τις οποίες προκαλούν ακροδεξιά στοιχεία.

16.3.1967: Σε μυστική συνάντηση του βασιλιά με τους ηγέτες της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλο, Γ. Ράλλη και Π. Παπαληγούρα, εξετάζεται το ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης της ΕΡΕ. Οι τελευταίοι δεσμεύονται, σύμφωνα με την έκφραση του Δ. Μπίτσιου, «να επωμιστούν τις ευθύνες τους και να προστατεύσουν τον τόπο», κηρύσσοντας, σε περίπτωση ανάγκης, το στρατιωτικό νόμο, σύμφωνα με το άρθρο 91 του Συντάγματος του 1952.

27.3.1967: Αποστρατεύεται ο Α/ΓΕΕΘΑ στρατηγός Κ. Τσολάκας.

29.3.1967 : Ο Κωνσταντίνος προσεγγίζει επισήμως τον Αμερικανό πρεσβευτή Φ. Τάλμποτ για την επιβολή δικτατορίας. Την ίδια ημέρα, κατά την ψήφιση του εκλογικού νόμου, σημειώνεται έντονη διαμάχη στη Βουλή, η οποία οδηγεί σε παραίτηση την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου.

1.4.1967: Για την αντιμετώπιση της κυβερνητικής κρίσης, ο βασιλιάς δέχεται σε ακρόαση τους πολιτικούς αρχηγούς. Ο Γ. Παπανδρέου τον προειδοποιεί : «Είμαι γέρος και δεν θα ζήσω πολλά χρόνια ακόμα. Αν η Μεγαλειότητά σας συνεχίσει στην ίδια κατεύθυνση, θα καταλήξετε να μην είστε βασιλιάς της Ελλάδας».

8.4.1967: Ο Φ. Τάλμποτ απαντώντας στη βολιδοσκόπηση του βασιλιά για την συνταγματική εκτροπή ανάβει ένα πορτοκαλί φως: «Εξήγησα στον βασιλέα ότι η αμερικανική κυβέρνηση δεν μπορεί να του δώσει εκ των προτέρων διαβεβαιώσεις ότι θα τον υποστηρίξει».

20.4.1967: Ο Α/ΓΕΣ συγκαλεί το πρωί σύσκεψη έξι αντιστράτηγων, οι οποίοι αποφασίζουν να προχωρήσουν, αφού πρώτα επικοινωνήσουν με το βασιλιά, σε επιβολή δικτατορίας, η οποία έχει μείνει γνωστή ως «Μεγάλη Χούντα». Ο Γ. Ζωιτάκης ενημερώνει για την απόφαση των στρατηγών τη χούντα του Παπαδόπουλου - τη λεγόμενη «Μικρή Χούντα» -, η οποία αποφασίζει να κινηθεί αυτόνομα το ίδιο κίολας βράδυ, με βάση το πλήρως προετοιμασμένο σχέδιο «Ιέραξ II».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΑΠΡΙΛΙΑΝΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

1967

21 Απριλίου: Τη νύχτα της 21ης Απριλίου 1967 οι συνταγματάρχες Γ. Παπαδόπουλος, Ν. Μακαρέζος και ο ταξίαρχος Στ. Παττακός, η λεγόμενη ηγετική τριανδρία, προσπέρασαν στην κορυφή της εξουσίας, αφού προηγουμένως ο πολιτικός κόσμος είχε φροντίσει να τους προμηθεύσει με επιχειρήματα ηθικής κατάπτωσης και πολιτειακής δυσλειτουργίας. Τις επόμενες ώρες το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου συλλαμβάνεται, ενώ το ίδιο βράδυ ο βασιλιάς ορκίζει την πρώτη κυβέρνηση της Δικτατορίας με πρωθυπουργό τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια.

24-30 Απριλίου: Τις επόμενες ημέρες ξεκινούν μαζικές συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτοπισμοί, ενώ ταυτόχρονα ιδρύονται και οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις - ΠΑΜ και Δημοκρατική Άμυνα - από κεντρώους και αριστερούς.

4 Μαΐου: Εκτοπίζονται 6.000 συλληφθέντες στη Γυάρο, ενώ σταδιακά δημιουργούνται και άλλοι τόποι εξορίας σε νησιά του Αιγαίου, όπως στη Λέρο, στη Φολέγανδρο και στην Ικαρία.

14 Μαΐου: Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος αντικαθίσταται παράνομα από τον Αρχιμανδρίτη Ιερώνυμο Κοτσώνη, φανατικό αντικομμουνιστή, εφημέριο των Ανακτόρων και επικεφαλή της παραεκκλησιαστικής οργάνωσης *Ζωή*, ο οποίος θα προβεί σε αναγκαστική παραίτηση 33 Μητροπολιτών.

22 Μαΐου: Δολοφονείται ο βουλευτής της Αριστεράς και συνήγορος υπεράσπισης στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ Νικηφόρος Μανδηλαράς.

1 Ιουνίου: Συγκροτείται 20μελής επιτροπή για την αναθεώρηση του Συντάγματος υπό την προεδρία του πρώην προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας Χ. Μητρέλια και μέλη γνωστούς δικαστικούς, πανεπιστημιακούς και νομικούς.

22 Ιουνίου: Ο Ρίτσαρντ Νίξον, πρώην αντιπρόεδρος και μετέπειτα πρόεδρος των ΗΠΑ, επισκέπτεται την Αθήνα και έρχεται σε επαφή με τον Στ. Παττακό και άλλα στελέχη του καθεστώτος.

9-10 Σεπτεμβρίου: Η ελληνοτουρκική διάσκεψη στην Κεσσάνη οδηγείται σε αδιέξοδο και διακόπτεται.

15 Νοεμβρίου: Οι δυνάμεις του Γρίβα, κατόπιν σχεδίου του ελληνικού ΓΕΣ, επιτίθενται στο χωριό Κοφίνου, με αποτέλεσμα η Ελλάδα και η Τουρκία να φτάσουν στα πρόθυρα του πολέμου.

1 Δεκεμβρίου: Το καθεστώς των συνταγματαρχών υποχωρεί μπροστά στην αδιαλλαξία της Τουρκίας και αποσύρει την ελληνική μεραρχία από την Κύπρο.

13 Δεκεμβρίου: Ο βασιλιάς, μετά από παιδαριώδη τεχνική προετοιμασία και μηδαμινή μυστικότητα, πραγματοποιεί κίνημα εναντίον της Χούντας. Μετά την αποτυχία του καταφεύγει στη Ρώμη. Ο Γεώργιος Ζωιτάκης αναλαμβάνει αντιβασιλέας και ο Γ. Παπαδόπουλος γίνεται πρωθυπουργός. Ακολουθεί μαζική αποστράτευση των φιλοβασιλικών αξιωματικών, ενώ οι τρεις πρωτεργάτες του πραξικοπήματος αυτοαποστρατεύονται ως ταξίαρχοι (ο Παττακός που ήταν ταξίαρχος έγινε υποστράτηγος), αποκτώντας προσωπείο «πολιτικών ανδρών».

23 Δεκεμβρίου: Υποβάλλεται στην κυβέρνηση το προσχέδιο του νέου Συντάγματος.

26 Δεκεμβρίου: Μερική χορήγηση αμνηστίας για τα πολιτικά αδικήματα που είχαν διαπραχθεί μετά την 21η Απριλίου συμπεριλαμβανομένων και του βασιλικού κινήματος και του Ασπίδα. Ταυτόχρονα θα δοθεί και το πρώτο χρονοδιάγραμμα επιστροφής στους δημοκρατικούς θεσμούς. Έκτοτε η επικείμενη επιστροφή στη νομιμότητα, καθώς αποτελεί δικλείδα ασφαλείας τόσο για τις σχέσεις της Χούντας με το εξωτερικό όσο και για τις ανησυχίες της κοινής γνώμης στο εσωτερικό, θα επαναλαμβάνεται διαρκώς χωρίς ποτέ να γίνει πραγματικότητα.

30 Δεκεμβρίου: Θα δοθεί στη δημοσιότητα το πενταετές «Πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδος 1968-1972». Με το τέλος του 1967 η Χούντα έχει πλέον για τα καλά εδραιωθεί.

1968

Αρχές Ιανουαρίου: Η Χούντα αναγνωρίζεται από τα κράτη της Τουρκίας, των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας.

15 Ιανουαρίου: Χορηγείται, μετά από διεθνείς πιέσεις, διαβατήριο στον Αντρέα Παπανδρέου και φεύγει στο εξωτερικό. Ένα μήνα αργότερα ιδρύει το *Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα* (ΠΑΚ).

31 Ιανουαρίου: Το Συμβούλιο της Ευρώπης προειδοποιεί ότι εάν δεν επανερχόταν στη χώρα η δημοκρατία μέχρι την άνοιξη του 1969, η Ελλάδα θα έπρεπε να αποβληθεί από το Συμβούλιο. Ο Παττακός σχολίασε την απόφαση, λέγοντας ότι το Συμβούλιο ενοχλεί την Ελλάδα όσο «ένα κουνούπι στο κέρατο του ενός βοδιού».

Φεβρουάριος: Το ΚΚΕ στο πλαίσιο της 12ης Ολομέλειάς του διασπάται σε ΚΚΕ εξωτερικού και ΚΚΕ εσωτερικού.

25 Μαρτίου: Δίδεται στη δημοσιότητα το σχέδιο της επιτροπής Μητρέλια για το νέο Σύνταγμα.

29 Απριλίου: Τριάντα λειτουργοί της Δικαιοσύνης απολύονται με το αιτιολογικό της «αντεθνικής δράσεως».

10 Μαΐου: Ο πρώην βουλευτής της ΕΔΑ Γιώργος Τσαρούχας πεθαίνει σε φυλακή της Θεσσαλονίκης από τα βασανιστήρια.

13 Αυγούστου: Απόπειρα δολοφονίας του δικτάτορα από τον Αλέκο Παναγούλη, ο οποίος όμως αποτυγχάνει, συλλαμβάνεται και βασανίζεται.

29 Σεπτεμβρίου: Δημοψήφισμα για το νέο Σύνταγμα με αναμενόμενο αποτέλεσμα 91,87% «Ναι» και 7,76% «Όχι».

1 Νοεμβρίου: Πεθαίνει ο Γεώργιος Παπανδρέου. Δύο ημέρες αργότερα η κηδεία του μετατρέπεται στην πρώτη μαζική λαϊκή εκδήλωση κατά της δικτατορίας.

15 Νοεμβρίου: Τίθεται σε ισχύ το νέο Σύνταγμα.

18 Νοεμβρίου: Ο Αλέκος Παναγούλης καταδικάζεται σε θάνατο.

1969

Ιανουάριος: Αποχωρεί από την Ελλάδα ο πρέσβης των ΗΠΑ Φ.Τάλμποτ, κάνοντας φιλοδικτατορικές δηλώσεις.

28 Μαρτίου: Ο Γεώργιος Σεφέρης σπάει τη σιωπή του και δηλώνει ότι τη χώρα τη σκεπάζει «μαύρο σκοτάδι».

5 Ιουνίου: Δραπετεύει από τις φυλακές της Αίγινας ο Αλέκος Παναγούλης.

21 Ιουνίου: Προσβολή της νομιμότητας των πράξεων της Χούντας σχετικά με την απόλυση των τριάντα δικαστών από τον πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Μ. Στασινόπουλο.

14 Ιουλίου: Ο πανεπιστημιακός καθηγητής Σάκης Καράγιωργας τραυματίζεται από την πρόωρη έκρηξη αντιδικτατορικής βόμβας και συλλαμβάνεται.

12 Δεκεμβρίου: Αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

19 Δεκεμβρίου: Διορίζεται ο Χ. Τάσκα νέος πρέσβης των ΗΠΑ στην Ελλάδα, έχοντας εμφανώς ευνοϊκή τοποθέτηση υπέρ των κρατούντων.

1970

3 Φεβρουαρίου: Η ΕΟΚ διακόπτει τις διαπραγματεύσεις ένταξης της Ελλάδας, μέχρις ότου αποκατασταθεί η δημοκρατία στη χώρα.

27 Φεβρουαρίου: Δικάζονται συλληφθέντες αντιστασιακοί με πολύκροτες δίκες, όπου προσέρχεται μάρτυρας υπερασπίσεως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και άλλες προσωπικότητες της εποχής.

7 Μαρτίου: Πραγματοποιείται απόπειρα δολοφονίας κατά του Μακαρίου, Αρχιεπισκόπου και Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας.

15 Μαρτίου: Δολοφονείται ο Πολύκαρπος Γεωρκάτζης, Κύπριος υπουργός Εσωτερικών. Είναι η αρχή μιας βίαιης αναμέτρησης μεταξύ της Χούντας και της Κύπρου, που θα καταλήξει στην καταστροφή και των δύο.

12 Απριλίου: Ο Σάκης Καράγιωργας καταδικάζεται σε ισόβια.

15 Απριλίου: Η Ελλάδα καταδικάζεται για δεύτερη φορά από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

9 Μαΐου: Επισκέπτεται επισήμως τη χώρα ο Βούλγαρος υπουργός των Εξωτερικών Μπάσεφ. (Είναι ενδιαφέρουσα και θα άξιζε ιδιαίτερης προσοχής η προσέγγιση των πραξικοπηματιών με τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ).

19 Ιουλίου: Πεθαίνει ο υπουργός Εξωτερικών Παναγιώτης Πιπινέλης.

18 Σεπτεμβρίου: Ο φοιτητής Κώστας Γεωργάκης αυτοπυρπολείται σε πλατεία της Γένοβα, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη δικτατορία στην Ελλάδα.

19 Σεπτεμβρίου: Ιδρύεται από τη δικτατορία η «Συμβουλευτική Επιτροπή Νομοθετικής Εργασίας», η λεγόμενη «Μικρή Βουλή». Η κυβέρνηση προβάλλει την ίδρυση της ως σταθμό προς τον εκδημοκρατισμό του καθεστώτος. Στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά ένα διακοσμητικό σώμα, μία συνάθροιση προσώπων διορισμένων από την κυβέρνηση, από τα οποία ήθελε κυρίως να ακούει την ηχώ της φωνής της.

1971

1 Ιανουαρίου: Δημοσιεύονται δεκαπέντε συνταγματικοί νόμοι που προβλέπονταν από το Σύνταγμα του 1968 και συνεδριάζει για πρώτη φορά η Συμβουλευτική Επιτροπή στο κτίριο της Βουλής. Στην ουσία πρόκειται για ένα θέατρο που συνοδεύεται από διάφορες πράξεις ομαλοποίησης του καθεστώτος : απολύονται 261 εκτοπισμένοι αριστεροί, αποκαθίστανται οι διπλωματικές σχέσεις με την Αλβανία και επισκέπτεται την Αθήνα ο Ρουμάνος υπουργός Εξωτερικών Μανέου.

28 Ιανουαρίου: Η Ελλάδα διαγράφεται από την Ευρωπαϊκή Βουλή.

Ιούλιος: Η Χούντα καταργεί τα πιστοποιητικά φρονημάτων.

27 Αυγούστου: Προσπάθεια ανατροπής του Γ. Παπαδόπουλου, ο οποίος διασώζεται από τον διοικητή της Στρατιωτικής Αστυνομίας Δ. Ιωαννίδη που δηλώνει ότι ο Στρατός στηρίζει τον Γ. Παπαδόπουλο.

22 Σεπτεμβρίου: Η κηδεία του Γ. Σεφέρη εξελίσσεται σε διαδήλωση κατά της δικτατορίας.

16 Οκτωβρίου: Υποδοχή ρωμαϊκού θριάμβου για τον αντιπρόεδρο των ΗΠΑ Σπύρο Αναγνωστόπουλο, ο οποίος επισκέπτεται την Ελλάδα.

19 Δεκεμβρίου: Ανακοινώνεται η άρση του στρατιωτικού νόμου από την 1/1/1972 πλην Αθήνας, Πειραιά και Θεσσαλονίκης.

1972

21 Μαρτίου: Το Υπουργικό Συμβούλιο απαλλάσσει των καθηκόντων του τον αντιβασιλέα Γ. Ζωιτάκη και διορίζει αντιβασιλέα τον Γ. Παπαδόπουλο, ο οποίος διατηρεί ταυτόχρονα την Πρωθυπουργία και τρία Υπουργεία, πέφτοντας έτσι στην πιο θανάσιμη πολιτική παγίδα της συγκέντρωσης υπερεξουσιών και της προσωπικής διακυβέρνησης στο μέγιστο βαθμό.

21 Απριλίου: Η πρώτη φοιτητική διαδήλωση για την επέτειο του πραξικοπήματος. Ακολουθούν συλλήψεις.

19-20 Νοεμβρίου: Αποχή των φοιτητών, λόγω της νοθείας που έκανε η Χούντα στις πρώτες φοιτητικές εκλογές που η ίδια επέτρεψε.

12 Δεκεμβρίου: Άρση στρατιωτικού νόμου στη Θεσσαλονίκη.

1973

21 Ιανουαρίου: Η χούντα συνάπτει στρατιωτική συμφωνία με τις ΗΠΑ.

Τέλη Ιανουαρίου: Δημιουργούνται επεισόδια στο Πολυτεχνείο, που προκάλεσαν την αποχή των φοιτητών από τα μαθήματά τους.

12 Φεβρουαρίου: Η κυβέρνηση, για αντίποινα, διέκοψε την αναβολή στράτευσης των φοιτητών.

21-22 Φεβρουαρίου: Κατάληψη της Νομικής Σχολής Αθηνών, την οποία εκκένωσε βίαια η αστυνομία.

15 Μαρτίου: Άφιξη του πρώτου πρεσβευτή της Κίνας στην Αθήνα.

20 Μαρτίου: Φοιτητές καταλαμβάνουν και πάλι τη Νομική Σχολή. Συλλαμβάνονται πάνω από 100 φοιτητές και δεκάδες τραυματίζονται.

5 Απριλίου: Ιδρύεται το ΕΠΟΚ (Εθνικό Πολιτιστικό Κίνημα), το οποίο έχει την πρόθεση να γίνει ένα είδος νέου κόμματος, στην περίπτωση μιας ελεγχόμενης από τη Χούντα πολιτικοποίησης του καθεστώτος.

23 Απριλίου: Κατάσχεση των φύλλων της *Βραδυνής*, γιατί δημοσίευσε πολιτική δήλωση - σε μία από τις σπάνιες διακοπές της περιέργης σιωπής του - του Κ. Καραμανλή.

23 Μαΐου: Καταστέλλεται εν τη γενέσει του κίνημα του Πολεμικού Ναυτικού. Ακολουθούν μαζικές συλλήψεις αξιωματικών του Ναυτικού μεταξύ των οποίων και του ταγματάρχη Σπ. Μουστακλή, ο οποίος υφίσταται απάνθρωπα βασανιστήρια.

25 Μαΐου: Αποχώρηση του αντιτορπιλικού «Βέλος» από νατοϊκή άσκηση. Ο κυβερνήτης, έξι αξιωματικοί και εικοσιπέντε υπαξιωματικοί ζητούν πολιτικό άσυλο στην Ιταλία. Η κίνηση αυτή διεθνοποιεί ακόμη περισσότερο το ελληνικό πρόβλημα.

30 Μαΐου: Η Ελλάδα και η Ανατολική Γερμανία ανταλλάσσουν πρεσβευτές. Η διπλωματία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στηρίζει με γενναιοδωρία το δικτατορικό καθεστώς, γεγονός που ενοχλεί φυσικά την αμερικανική πολιτική.

1 Ιουνίου: Ο Γ. Παπαδόπουλος θεωρώντας ότι το κίνημα στο Πολεμικό Ναυτικό ήταν υποκινούμενο από τον βασιλιά, καταργεί τη μοναρχία και εγκαθιδρύει «Κοινοβουλευτική Προεδρική Δημοκρατία»

2 Ιουνίου: Ο έκπτωτος πλέον βασιλιάς εκπέμπει διάγγελμα κατά της Χούντας. Τόσα χρόνια σιωπής λύθηκαν δια μιας, μόλις εθίγη η προσωπική του θέση.

8 Ιουνίου: Ο Παπαδόπουλος εξαγγέλλει τις βασικές αρχές του νέου «πολιτεύματος» και προκηρύσσει δημοψήφισμα για το πολιτειακό της χώρας.

29 Ιουλίου: Το δημοψήφισμα αποδίδει 78,4% «Ναι» στην αβασίλευτο δημοκρατία, 21,6% «Όχι» και 14,5% αποχή.

8 Αυγούστου: Πεθαίνει ο Νίκος Ζαχαριάδης εξόριστος στη Σιβηρία.

19 Αυγούστου: Ο Γ. Παπαδόπουλος ορκίζεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας, διατηρώντας παράλληλα το αξίωμα του Πρωθυπουργού.

20 Αυγούστου: Άρση του στρατιωτικού νόμου σε Αθήνα και Πειραιά, χορήγηση γενικής αμνηστίας και απόδοση χάρης στον Αλ. Παναγούλη. Παράλληλα, τα αδικήματα των ανακριτικών οργάνων, δηλαδή τα βασανιστήρια, παραγράφονται.

8 Οκτωβρίου: Απόπειρα εκδημοκρατισμού του καθεστώτος. Σχηματισμός νέας κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Σπ. Μαркеζίνη, ο οποίος υπόσχεται να κάνει εκλογές τον Φεβρουάριο του 1974.

1 Νοεμβρίου: Οι φοιτητές απορρίπτουν τις εκπαιδευτικές ρυθμίσεις της Χούντας και διεκδικούν ελεύθερες φοιτητικές εκλογές.

4 Νοεμβρίου: Το μνημόσυνο του Γ. Παπανδρέου μετατρέπεται σε ογκώδη και μαχητική διαδήλωση, με συνθήματα ανοιχτά κατά του καθεστώτος.

8 Νοεμβρίου: Οι αρχές απαγορεύουν φοιτητική συγκέντρωση στη Νομική και την ίδια ημέρα το Πολυτεχνείο καταλαμβάνεται από φοιτητές.

12 Νοεμβρίου: Πραγματοποιούνται παράλληλες συγκεντρώσεις φοιτητών άλλων σχολών, ενώ στις 13 Νοεμβρίου δικάζονται 17 διαδηλωτές.

15 Νοεμβρίου: Κατάληψη του Πολυτεχνείου από φοιτητές στους οποίους προστίθενται μαθητές από όλη τη χώρα, εργάτες αλλά και πολίτες όλων των κατηγοριών. Στην Αθήνα η λειτουργία παράνομου ραδιοφωνικού σταθμού από τους φοιτητές μεταφέρει την είδηση της κατάληψης του Πολυτεχνείου σε ολόκληρη την πόλη.

16 Νοεμβρίου: Μαζικές διαδηλώσεις κατά της δικτατορίας με δύο νεκρούς και πολλούς τραυματίες.

17 Νοεμβρίου: Άρμα μάχης συνθλίβει τη σιδερένια πόρτα του Πολυτεχνείου και στρατιωτικές δυνάμεις εισβάλουν στο χώρο του Πανεπιστημίου. Δεκάδες νεκροί, εκατοντάδες τραυματίες και χιλιάδες συλληφθέντες γέμισαν τη συλλογική μας μνήμη εκείνης της ημέρας. Ο Παπαδόπουλος, σε παραληρηματικό διάγγελμά του, κηρύσσει και πάλι τον στρατιωτικό νόμο.

25 Νοεμβρίου: Ανατροπή του Γ. Παπαδόπουλου από τον διοικητή της ΕΣΑ ταξίαρχο Δ. Ιωαννίδη. Στο νέο καθεστώς Πρόεδρος της Δημοκρατίας τοποθετείται ο αντιστράτηγος Φαίδωνας Γκιζίκης και πρωθυπουργός ο Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος.

1974

Ιανουάριος: Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος αντικαθίσταται από τον Σεραφείμ, στενό φίλο του Ιωαννίδη από την εποχή της κατοχής, όταν συμμετείχαν από κοινού στον ΕΔΕΣ. Υπό την ηγεσία του Σεραφείμ άλλοι 12 Μητροπολίτες θα οδηγηθούν σε αναγκαστική παραίτηση, γεγονός που θα πλήξει το κύρος της Εκκλησίας για πολύ καιρό μετά τη δικτατορία.

27 Απριλίου: Διώκεται ποινικά ο πρώην υφυπουργός του Παπαδόπουλου, ο συνταγματάρχης Μπαλόπουλος, για την υπόθεση των κρεάτων της Αργεντινής.

15 Ιουλίου: Αποτυχημένη δολοφονική επίθεση κατά του Μακάριου από τις ελληνικές μονάδες στην Κύπρο. Στη θέση του τοποθετούν τον Ν. Σαμψών, τον «Πρόεδρο των οκτώ ημερών».

20 Ιουλίου: Αποβιβάζεται ο τούρκικος στρατός στην Κύπρο, βάσει του σχεδίου Αττίλας.

23 Ιουλίου: Τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Στην Ελλάδα κηρύσσεται γενική επιστράτευση, η οποία καθιστά φανερή την πλήρη αποδιοργάνωση του στρατεύματος που είχε συντελεστεί στα επτά χρόνια της απριλιανής τυραννίας. Στους κόλπους της Χούντας επικρατεί πλήρης σύγχυση. Ο Φ. Γκιζίκης συγκαλεί συμβούλιο πολιτικών αρχηγών που - με εισήγηση του Ευάγγελου Αβέρωφ - καλεί τον Κωνσταντίνο Καραμανλή να έρθει άμεσα στην Ελλάδα και να αναλάβει την εξουσία.

24 Ιουλίου: Ο Κ. Καραμανλής φτάνει στην Ελλάδα, ορκίζεται πρωθυπουργός και σχηματίζει τα ξημερώματα κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Στους επόμενους μήνες επικυρώνει την κατάργηση της μοναρχίας με δημοψήφισμα, βγάζει την Ελλάδα από το ΝΑΤΟ μόλις η Τουρκία εξαπολύει τον Αττίλα II, προκηρύσσει εκλογές τις οποίες κερδίζει με συντριπτική πλειοψηφία, νομιμοποιεί το ΚΚΕ και εγκαθιδρύει τη Δημοκρατία.

Οι πραξικοπηματίες περιμένουν εξόριστοι στην Τζια τη δίκη τους. Οι πολύκροτες δίκες τους - η Δίκη των Πρωταιτίων, η Δίκη των Βασανιστών, η Δίκη του Πολυτεχνείου - το επόμενο έτος θα τους οδηγήσουν στην ισόβια κάθειρξη και - κυρίως- στην αμετάκλητη ιστορική καταδίκη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ.....

ΑΠΟΡΡΗΤΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ Δ/ΝΣΙΣ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ.....

ΑΤΟΜΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Επέχει θέσιν Υπευθύνου Δηλώσεως

Τ.....

(το επώνυμον κεφαλαία)

1) Όνομα Πατρός ετών.....

Όνομα Μητρός.....

Όνομα Πάππου.....

Όνομα Μάμμης.....

Όνομα συζύγου..... το γένος.....

Ημερομηνία γεννήσεως.....

Τόπος γεννήσεως Επαρχία.....

Νομού.....

Μόνιμος διαμονή : Πόλις ή Συνοικία Επαρχία.....

Νομού οδός αριθ.....

Αστυν. Τμήμα..... Στοιχεία ταυτότητος. Ήτοι αριθ. Ταυτότητος

Ημερομ. Εκδόσεως Εκδούσα ταύτην Αστυν. Αρχή.....

2) Επάγγελμα ή εργασία

3) Τέκνα: α) Όνομα ετών.....επάγγελμα.....

έγγαμος μετά του ή της, ή Άγαμος.....

β) Όνομα ετών.....επάγγελμα.....

έγγαμος μετά του ή της, ή Άγαμος.....

γ) Όνομα.....ετών επάγγελμα

Έγγαμος μετά του ή της, ή Άγαμος

4) Αδελφοί α) Όνομα.....ετών.....επάγγελμα.....

διαμονή οδός αριθ.....

β) Όνομα ετών επάγγελμα.....

διαμονή οδός αριθ.....

5)Υπηρεσιακή κατάσταση α)

.....

.....

Μόρφωσις – Προσόντα

.....

.....

Ξέναι γλώσσαι : α) Γλώσσα Ομιλία Γραφή

β) » » »

γ) » » »

Σημ. Μετρίως - Καλώς - Πολύ καλώς

Στρατιωτική Υπηρεσία : Αναφέρατε Μονάδας εις άς υπηρετήσατε ως και κεκτηθείσαν ειδικότητα.

.....

.....

1) Εις ποίαν Οργάνωσιν, Σύλλογον ή Σωματείον μετέχετε ή μετέσχετε και από πότε;

.....

.....

Εξακολουθείτε να είσθε μέλος ή πότε επαύσατε;

.....

2) Υπήρξατε ποτέ μέχρι σήμερον μέλος κομμουνιστικής ή άλλης οργανώσεως, αποτελούσης όργανον του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ) ή εξυπηρετούσης αμέσως ή εμμέσως τους σκοπούς και επιδιώξεις τούτου, ιδίως του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), της Εθνικής Αλληλεγγύης, του ΕΛΑΣ, της ΕΠΟΝ, της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), της Νεολαίας της ΕΔΑ, της Δημοκρατικής Κινήσεως Γ. ΛΑΜΠΡΑΚΗ (Δ.Ν.Γ. Λαμπράκη), της Πανελλαδικής Ενώσεως Γυναικών (ΠΕΓ), της Ελληνικής Επιτροπής διά την Διεθνή Ύφεσιν και Ειρήνην, της Επιτροπής διά τον Αφοπλισμόν και της Μπέρτραντ Ράσσελ, του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος (ΔΣΚ), της Επιτροπής διά την ελευθέραν λειτουργίαν και δραστηριότητα των κομμάτων και την νομιμοποίησιν του ΚΚΕ, της Συντονιστικής Επιτροπής Εργαζομένων Νέων Ελλάδος (ΣΕΕΝΕ), της Συντονιστικής Επιτροπής Εργαζομένων Γυναικών, του Πανελληνίου Αγώνος Υπερασπίσεως της Δημοκρατίας και Συντάγματος, της Εθνικής Φοιτητικής

Ενώσεως Ελλάδος (ΕΦΕΕ), της Συντονιστικής Επιτροπής Μαθητών Μέσης Εκπαιδευσεως (ΣΕΜΜΕ).

.....

.....

3) Υπέρ ποίας εκ των άνω οργανώσεων και κατά ποία χρονικά διαστήματα ελάβετε ποτέ αμέσως ή εμμέσως μέρος εις διενέργειαν εράνου ή υπέρ των οπαδών αυτών ή υπέρ του σκοπού ον αύται επιδιώκουσιν, είτε την εντολή των άνω οργανώσεων είτε τη ιδία σας πρωτοβουλία ή κατεβάλετε εις τοιούτον έρανον;

.....

.....

4) Μήπως συνειργάσθητε ή συνεργάζεσθε αμέσως ή εμμέσως μετά τινός τοιαύτης οργανώσεως, χωρίς να είσθε επισήμως μέλος αυτής; Ποίας και κατά ποίαν εποχήν;

.....

.....

5) Μήπως και χωρίς να είσθε μέλος των ανωτέρω οργανώσεων επροπαγανδίσατε ποτέ ευθέως ή πλαγίως υπέρ τινός εξ αυτών ή υπέρ των κηρυγμάτων των ή των σκοπών των;

.....

6) Είχατε ποτέ επαφήν ή συνεννόησιν μετά των οπαδών του κομμουνιστικού κόμματος, μετά ποίων και πότε;

.....

.....

7) Μετέσχετε ποτέ «πορειών ειρήνης», ή απαγορευθείσης δημοσίας εν υπαίθρω συναθροίσεως, εις ην ερρίπτοντο κομμουνιστικά ή αντεθνικά συνθήματα και πότε;

.....

8) Συνελήφθητε ποτέ και πότε και διά ποίαν αιτίαν υπό των Αστυνομικών ή Στρατιωτικών Αρχών;

.....

9) Μετέσχετε δημοσίας συναθροίσεως, καθ' ην διαταράχθη η δημοσία τάξις και πότε;

.....

10) Μήπως μέλος της οικογενείας σας ανήκει εις τινά των άνω κομμουνιστικών οργανώσεων ή ευρίσκεται εις Χώρας αίτινες έχουσι κομμουνιστικών καθεστώς;

.....

11) Αναγνωρίζεται ότι το ΚΚΕ, μετά των ποικιλωνύμων οργανώσεών του διά των μέχρι σήμερα ενεργειών του και πράξεων, κατεπρόδωσε τα εθνικά συμφέροντα και επεδίωξε την διά παντός μέσου ανατροπήν του κοινωνικού καθεστώτος, την κατάληψιν της εξουσίας, τον ακρωτηριασμόν, ένταξιν και υποδούλωσιν της Χώρας εις το Σλαυοκομμουνιστικόν στρατόπεδον και απομάκρυνσιν του Ελληνικού Λαού εκ των Ελληνοχριστιανικών ιδεωδών, προκαλέσαν τεραστίας καταστροφάς εις την Χώραν και ανήκουστα εγκλήματα εις βάρος του Λαού;

.....

12) Καταδικάζετε τούτο ως και τας ποικιλωνύμους ως άνω οργανώσεις του;

.....

13) Είσθε διατεθειμένος να υπηρετήσετε τιμίως και πιστώς την Πατρίδα;

.....

14) Υπόσχεστε ότι δεν θέλετε πράξει τι το αντικείμενον προς τας εθνικάς υποχρεώσεις και προς τα καθήκοντά σας ως ταύτα διαγράφονται υπό των Νόμων;

.....

και 15) Ιδίως υπόσχεσθε ότι δεν θέλετε καταδώσει υπηρεσιακά μυστικά ή άλλας πληροφορίας περιερχομένας εις γνώσιν σας ως εκ της υπηρεσίας σας, δεν θέλετε καθ' οιονδήποτε τρόπον αντιδράσει εις το έργον του Κράτους;

.....

Μελετήσας επισταμένως και εν απολύτω ψυχραιμία το ανωτέρω ερωτηματολόγιον δηλώ εν γνώσει των υπό του άρθρου 4 του Α.Ν.516/48 και του άρθρου 4 της Θ'/1967 Συντακτικής Πράξεως οριζομένων ποινικών κυρώσεων εν περιπτώσει ψευδούς δηλώσεως ότι αι απαντήσεις μου, έργον ελευθέρας και ανεπηρεάστου θελήσεώς μου, ανταποκρίνονται πλήρως προς την αλήθειαν και ότι ουδέν απέκρυψα εν σχέσει προς τα τεθέντα μοι ερωτήματα.

Εν τη 1967

.....ΔΗΛ.....

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

Το διάγγελμα της 21ης Απριλίου

Ελληνικέ Λαέ,

Από μακρού παριστάμεθα μάρτυρες ενός εγκλήματος το οποίον διαπράττεται εις βάρος του κοινωνικού συνόλου του έθνους μας.

Η αδίστακτος και αθλία κομματική συναλλαγή, ο εκτραχηλισμός μεγάλης μερίδος του τύπου, η μεθοδική επίθεσις εναντίον όλων των θεσμών, η διάβρωσις των, ο κατεξευτελισμός του κοινοβουλίου, η κατασυκοφάντησις των πάντων, η παράλυσις της κρατικής μηχανής, η πλήρης έλλειψις κατανοήσεως προς τα φλέγοντα προβλήματα της νεολαίας, η κακομεταχείρισις των φοιτητών και σπουδαστών μας, η ηθική κάμψις, η σύγχυσις και η θολότης, η μυστική και φανερά συνεργασία με τους ανατροπείς και τέλος τα συνεχή εμπρηστικά κηρύγματα ασυνείδητων δημοκόπων, κατέστρεψαν την γαλήνην του τόπου, εδημιούργησαν κλίμα αναρχίας και χάους, εκαλλιέργησαν συνθήκας μίσους και διχασμού και μας ωδήγησαν εις το χείλος της εθνικής καταστροφής. Δεν απέμενεν πλέον άλλος τρόπος σωτηρίας από την επέμβασιν του Στρατού.

Η επέμβασις αυτή, βεβαίως, αποτελεί εκτροπήν εκ του Συντάγματος, αλλ' η εκτροπή αυτή ήτο επιβεβλημένη δια την σωτηρίαν της Πατρίδος. Η σωτηρία της Πατρίδος είναι ο υπέρτατος νόμος.

Αι εκλογαί αι οποίαι προεκηρύχθησαν, δεν ήτο δυνατόν να δώσουν την λύσιν εις το δημιουργηθέν αδιέξοδον. Πρώτον, διότι, υπό τας παρούσας συνθήκας ήτο αδύνατος η ομαλή διεξαγωγή των και δεύτερον, διότι, οιονδήποτε και αν ήτο το αποτέλεσμα αυτών, θα οδηγούμεθα μοιραίως εις την αιματοχυσίαν και το χάος.

Δι' αυτό επενέβη ο Στρατός. Δια να ανακόψη την πορείαν προς την καταστροφήν εν βήμα προ της αβύσσου.

Εις ολόκληρον την Χώραν επικρατεί απόλυτος γαλήνη και τάξις.

Ο πρόεδρος και τα μέλη της κυβερνήσεως εστρατεύθησαν προς εκτέλεσιν του προς την Πατρίδα καθήκοντος.

Ποίοι είμεθα; Δεν ανήκομεν εις ουδέν πολιτικόν κόμμα και ουδεμία πολιτικήν παράταξιν είμεθα διατεθειμένοι να ευνοήσωμεν εις βάρος της άλλης. Δεν ανήκομεν ούτε εις την οικονομικήν ολιγαρχίαν, την οποία ομοίως δεν είμεθα διατεθειμένοι ν' αφήσωμεν να προκαλή την πενίαν. Ανήκομεν εις την τάξιν του μόχθου. Και θα σταθώμεν εις το πλευρόν των πτωχών αδελφών μας Ελλήνων. Ελαυνόμεθα αποκλειστικώς από πατριωτικά κίνητρα και επιδιώκομεν να καταργήσωμεν την φαυλοκρατίαν. Να εξυγιάνωμεν τον δημόσιον βίον. Να απομακρύνωμεν από τον οργανισμόν της Χώρας την σήψιν από την οποία εκινδύνευε. Να αποτρέψωμεν τον διχασμόν και την αλληλοσφαγήν προς την οποίαν μας κατηύθυναν κακοί Έλληνες και να δημιουργήσωμεν υγιείς βάσεις δια την

ταχεία επάνοδον της Χώρας εις τον αληθώς ορθόδοξον κοινοβουλευτικόν βίον. Κηρύσσομεν την συναδέλφωσιν. Από της στιγμής αυτής δεν υπάρχουν δεξιοί, κεντρώοι, αριστεροί. Υπάρχουν μόνον Έλληνες, οι οποίοι πιστεύουν εις την Ελλάδα, εις ένα ευγενές, ανώτερον και πλήρες ιδεώδες της αληθούς Δημοκρατίας και όχι της Δημοκρατίας του πεζοδρομίου, της οχλοκρατίας και της αναρχίας. Όταν οι Έλληνες είναι ηνωμένοι θαυματουργούν. Υπάρχουν βεβαίως και ελάχιστοι εφιάλται, δημαγωγοί, ασυνείδητοι καιροσκόποι και κατ' επάγγελμα αναρχικοί. Αυτοί επεδίωξαν να μας διχάσουν. Και μας ονομάζουν αριστερούς, κεντρώους, κεντροαριστερούς και δεξιούς.

Επεδίωξαν να ενσταλάξουν εις την ψυχήν μας, με κάθε τρόπο, το μίσος και να μας εξωθήσουν εις τον αλληλοσπαραγμόν. Αυτούς τους ελάχιστους εμπρηστάς θα απομονώσωμεν και όλοι ημείς οι άλλοι Έλληνες, ηνωμένοι θα βαδίσωμεν εμπρός την οδόν του προς την Πατρίδα καθήκοντος και της αρετής. Προς την ριζικήν αλλαγήν. Προς την ευημερίαν και την πρόοδον. Ο βασικός μας στόχος είναι η κοινωνική δικαιοσύνη. Η δικαία κατανομή του εισοδήματος. Η ηθική και υλική εξύψωσις του κοινωνικού συνόλου και ιδιαιτέρως των αγροτών και εργατών και των πενεστέρων τάξεων.

Η στοργή της κυβερνήσεως θα στραφεί αμέριστος προς την νεολαίαν και τα προβλήματά της.

Μετά την παγίωσιν ομαλού ρυθμού και την δημιουργίαν των καταλλήλων προς τούτο συνθηκών, το ταχύτερον δυνατόν, θα επανέλθη η Χώρα εις τον κοινοβουλευτισμόν επί υγιούς βάσεως. Τότε η αποστολή της κυβερνήσεως θα έχη λήξει.

Προς αποτροπήν του διχασμού και της ετοιμού να εκσπάση εμφυλίου συρράξεως, η οποία οδηγεί εις αιματοχυσίαν και κοινωνικήν και εθνικήν καταστροφήν, η κυβέρνησις προέβη εις την κήρυξιν Στρατιωτικού Νόμου καθ' άπασαν την Χώραν.

Η κυβέρνησις δηλοί κατηγορηματικώς, ότι είναι αποφασισμένη να φέρη εις πέρας δια παντός μέσου και με ταχύν ρυθμόν την βαρείαν αποστολήν την οποίαν ανέλαβεν. Είναι αποφασισμένη να εκπληρώσει εις το ακέραιον τας υποχρεώσεις της έναντι του Ελληνικού Λαού. Επικαλείται την καθολικήν συμπαράστασιν του πληθυσμού δια την πραγματοποίησιν του σκοπού της. Ζητεί πλήρη πειθαρχίαν προς το Κράτος. Όπως συμβαίνει εις όλας τας πολιτισμένας Χώρας. Διότι πραγματική ελευθερία υπάρχει εκεί όπου υπάρχει Νόμος. Εκεί όπου η ελευθερία του ενός φθάνει μέχρι του σημείου εις το οποίον αρχίζει η ελευθερία του άλλου.

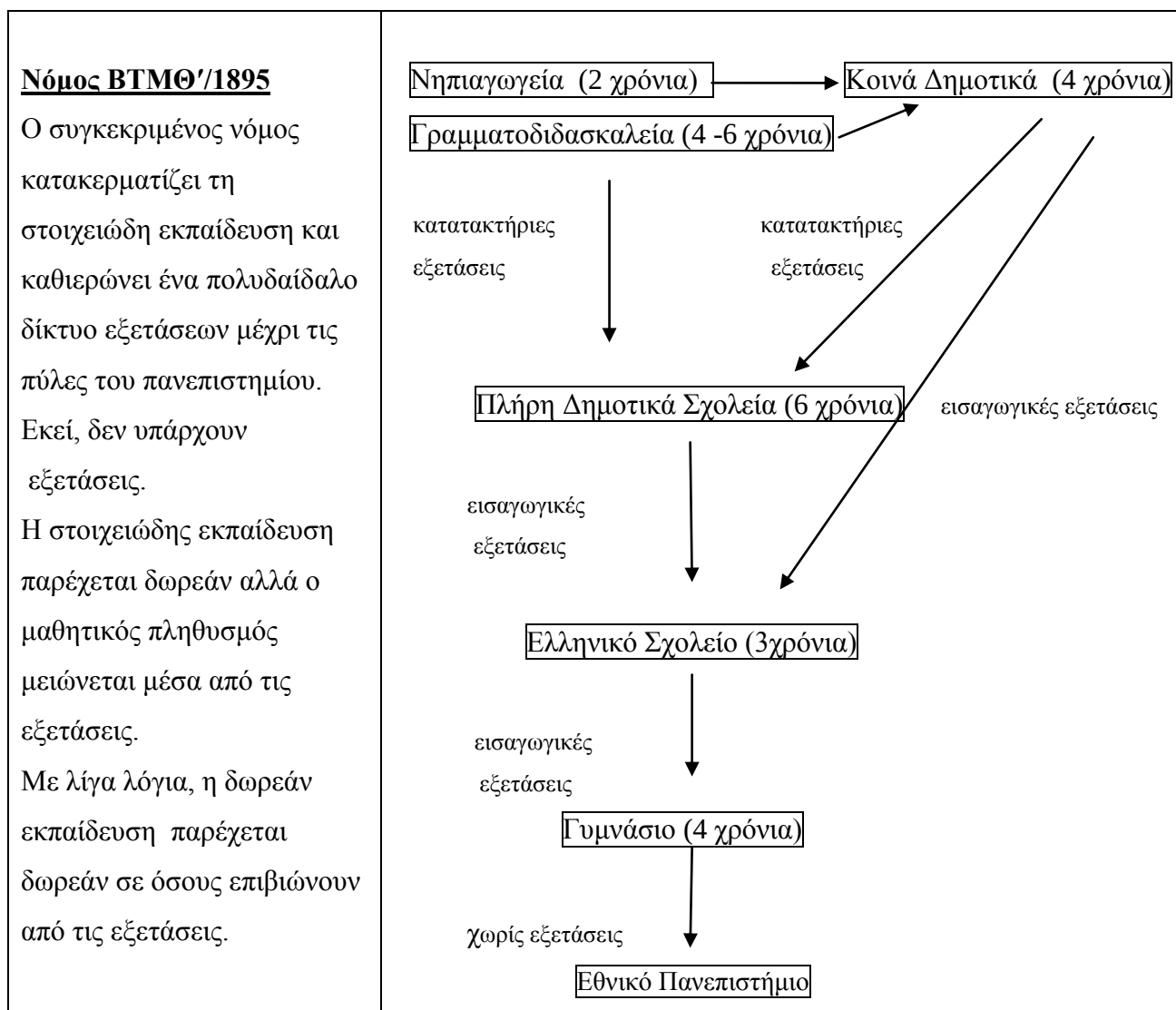
Η κυβέρνησις οφείλει να προειδοποιήσει κατά το πλέον κατηγορηματικόν τρόπον, ότι οιαδήποτε αντίδρασις εις το εθνικόν της έργον της αλλαγής, οποθενδήποτε προερχομένη, θα παταχθή πάραυτα δια παντός εις την διάθεσίν της μέσου.

Ζήτω το ΕΘΝΟΣ

Ζήτω ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ

Ζήτω η ΑΙΩΝΙΑ ΕΛΛΑΣ

Αθήναι, 21 Απριλίου 1967».

<u>Νομοσχέδια του 1913</u>	<u>Μεταρρύθμιση του 1917</u>
• Νηπιαγωγείο 2 χρόνια υποχρεωτικό. • Δημοτική εκπαίδευση ενιαία και υποχρεωτική 6 χρόνια. • Τριετές αστικό σχολείο για όσους μετά το δημοτικό δεν συνεχίζουν στο γυμνάσιο. • Γυμνάσιο 6 χρόνια με δύο κύκλους: τα 2 πρώτα έτη κοινά και τα υπόλοιπα 4 είτε στη φιλολογική είτε στην πραγματική κατεύθυνση. • Το πέραςμα από το δημοτικό στο γυμνάσιο γίνεται χωρίς εξετάσεις.	• Εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας, για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, στις 4 πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου, ενώ στις δύο τελευταίες τάξεις θα γίνεται παράλληλη διδασκαλία δημοτικής και καθαρεύουσας. • Αλλαγή στο σύστημα συγγραφής και έγκρισης των σχολικών βιβλίων.

Μεταρρύθμιση του 1929

<u>Νόμος 4397/24.08.1929</u> Θεσπίζεται ενιαίο, εξαετές, υποχρεωτικό Δημοτικό σχολείο, ενώ καταργούνται οριστικά τα Κοινά και Πλήρη Δημοτικά του νόμου ΒΤΜΘ' του 1895. <u>Νόμος 4373/20.08.1929</u> Καθιερώνεται για πρώτη φορά δεύτερο σχολικό δίκτυο, της τεχνικό-επαγγελματικής εκπαίδευσης. Μετά τη στοιχειώδη εκπαίδευση, υπάρχουν εξετάσεις για το Γυμνάσιο (γενικό και πρακτικό) και εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο.	<pre> graph TD A[Νηπιαγωγείο (2 χρόνια)] --> B[Δημοτικό (6 χρόνια)] B -- "με εξετάσεις" --> C[Γενικό Γυμνάσιο (6 χρόνια)] B -- "χωρίς εξετάσεις" --> D[Ανώτατο Παρθεναγωγείο (4 χρόνια)] B -- "χωρίς εξετάσεις" --> E[Κατώτερες επαγγελματικές Σχολές] C -- "με εξετάσεις" --> F[Πανεπιστήμιο] G[Πρακτικό Λύκειο (6 χρόνια)] -- "με εξετάσεις" --> F </pre>
--	---

<u>Αναγκαστικός Νόμος 1823/28.5.1951</u> Με το νόμο αυτό καθιερώνεται ο βασικός κορμός του εκπαιδευτικού μας συστήματος (6+3+3 έτη φοίτησης).	<pre> graph TD A[Δημοτικό (6 χρόνια)] -- "με εξετάσεις" --> B[Γυμνάσιο (3 χρόνια)] B -- "με εξετάσεις" --> C[Λύκειο : φιλολογικό και φυσικομαθηματικό (3 χρόνια)] C -- "με εξετάσεις" --> D[Πανεπιστήμιο] </pre>
--	---

<u>Νομοθετικά μέτρα Κυβέρνησης</u> <u>Καραμανλή (1959-1962)</u> Έχει προηγηθεί η Επιτροπή Παιδείας (1958) και ένας έντονος προβληματισμός σχετικά με την αναβάθμιση της εκπαίδευσης και, κυρίως, τη δημιουργία τεχνικού-επαγγελματικού δικτύου.	Στο υπάρχον σύστημα προστίθενται Σχολές Βοηθών - Εργοδηγών (εγγράφονται απόφοιτοι της Γ' τάξεως Γυμνασίου) και Σχολές Υπομηχανικών (απολυτήριο Γυμνασίου και εξετάσεις). Στα εξατάξια Γυμνάσια δημιουργούνται επαγγελματικές κατευθύνσεις, οι οποίες στην πραγματικότητα δεν λειτουργούν.
--	---

<u>Μεταρρύθμιση 1964</u> <u>Ν.Δ. 4379/1964</u> - Καθιερώνεται η δωρεάν εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες. - Η δημοτική γίνεται η γλώσσα της διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο και ισότιμη με την καθαρεύουσα στο γυμνάσιο και το λύκειο. - Καταργούνται οι εισαγωγικές εξετάσεις για το γυμνάσιο και επεκτείνεται η υποχρεωτική εκπαίδευση από 6 σε 9 έτη. - Η Μέση εκπαίδευση διχοτομείται σε δύο διαδοχικούς και αυτοτελείς τύπους σχολείων: το γυμνάσιο (Γενικό και Τεχνικό) και το λύκειο. - Η μετάβαση από το γυμνάσιο στο λύκειο γίνεται με εξετάσεις. - Η μη υποχρεωτική Δευτεροβάθμια εκπαίδευση διαχωρίζεται στο Γενικό Λύκειο, το Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο και τις Σχολές Εξειδίκευσης Τεχνικών. - Καθιερώνεται το «Ακαδημαϊκό Απολυτήριο».	<pre> graph TD N[Νηπιαγωγείο (2 χρόνια)] --> D[Δημοτικό (6 χρόνια)] D -- "χωρίς εξετάσεις" --> D D -- "υποχρεωτική βαθμίδα" --> G[Γενικό Γυμνάσιο (3 χρόνια)] D -- "χωρίς εξετάσεις" --> T[Τεχνικό Γυμνάσιο (3 χρόνια)] G -- "με εξετάσεις" --> GL[Γενικό Λύκειο (3 χρόνια)] G -- "χωρίς εξετάσεις" --> TGL[Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο (3 χρόνια)] T -- "χωρίς εξετάσεις" --> TGL TGL -- "χωρίς εξετάσεις αλλά με προϋποθέσεις" --> TGL GL -- "με εξετάσεις" --> P[Πανεπιστήμια] GL -- "με εξετάσεις" --> PA[Παιδαγωγικές Ακαδημίες] GL -- "χωρίς εξετάσεις αλλά με προϋποθέσεις" --> TGL TGL -- "χωρίς εξετάσεις αλλά με προϋποθέσεις" --> TGL </pre> Νηπιαγωγείο (2 χρόνια) Δημοτικό (6 χρόνια) χωρίς εξετάσεις υποχρεωτική βαθμίδα Γενικό Γυμνάσιο (3 χρόνια) Τεχνικό Γυμνάσιο (3 χρόνια) χωρίς εξετάσεις με εξετάσεις χωρίς εξετάσεις Σχολές εξειδίκευσης τεχνικών (1-3 χρόνια) χωρίς εξετάσεις Γενικό Λύκειο (3 χρόνια) Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο (3 χρόνια) με εξετάσεις χωρίς εξετάσεις αλλά με προϋποθέσεις Πανεπιστήμια Παιδαγωγικές Ακαδημίες Σχολές Υπομηχανικών (1-3 χρόνια)
--	---

Απριλιανή Δικτατορία

A.N. 129/19.6.1967

- Μείωση των υποχρεωτικών ετών φοίτησης από εννέα σε έξι.
- Κατάργηση του Λυκείου και επέκταση του Γυμνασίου στα έξι χρόνια, χωρισμένο σε δύο τριετείς κύκλους, τον κατώτερο και τον ανώτερο (θεωρητική και θετική κατεύθυνση).
- Περιορισμός της δημοτικής γλώσσας στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου.
- Κατάργηση του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου».
- Κατάργηση του τρίτου έτους σπουδών στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες

A.N.59/24.6.1967

Κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Δημοτικό (6 χρόνια) υποχρεωτική βαθμίδα

με εξετάσεις

Γυμνάσιο (6 χρόνια) μη υποχρεωτική βαθμίδα

Κατώτερος κύκλος Ανώτερος κύκλος

(3 χρόνια)

(3 χρόνια)

με εξετάσεις

Πανεπιστήμιο/ Παιδαγωγικές Ακαδημίες

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

A. ΕΠΙΣΗΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ - ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργικόν Συμβούλιον: *Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος 1968*,
Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1971.

Εστενογραφημένα πρακτικά της Επιτροπής Αναθεωρήσεως του Συντάγματος (ψήφισμα ΞΗ'),
Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1953.

Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας (24 Ιουνίου 1957 - 10 Ιανουαρίου 1958), Εκ του Εθνικού
Τυπογραφείου, Αθήναι 1958.

Σύνταγμα της Ελλάδος, ΦΕΚ Α 1, 1-1-1952.

Σύνταγμα της Ελλάδος, ΦΕΚ Α 267, 15-11-1968.

Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας. Εισήγηση του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν. στη Γραμματεία Παιδείας
της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης, Αθήνα: Δελτίον αποφάσεων της
Π.Ε.Ε.Α., χρόνος 1ος, αριθμός φύλλου 15, Ιούλιος 1944.

Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Εισηγητική Έκθεσις του Ν.Δ. 4379/1964*
«Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης)
Εκπαιδεύσεως», Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1964.

Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Ενημερωτικόν τεύχος επί των εργασιών της*
Επιτροπής Παιδείας, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1972.

Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας 1971-1973*,
Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1974.

B. ΝΟΜΟΙ- ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ - ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ - ΥΠΟΥΡΓΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Α.Ν. 375 «Περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας και των εγκληματικών ενεργειών των
απειλουσών την εξωτερικήν ασφάλειαν της Χώρας». ΦΕΚ Α 546, 18-12-1936.

Α.Ν. 952 «Περί ιδρύσεως Οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών βιβλίων». ΦΕΚ Α 469, 19-11-1937.

Α.Ν. 509 «Περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του Πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος
και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». ΦΕΚ Α 293, 27-12-1947.

Α.Ν. 516 «Περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κ.λ.π. υπαλλήλων και υπηρετών».
ΦΕΚ Α 6, 8-01-1948.

- A.N.1823 «Περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 150, 28-05-1951.
- A.N. 3 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του υπ' αριθμού 671/1943 νόμου 'περί Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος'». ΦΕΚ Α 67, 10-05-1967.
- A.N. 4 «Περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργία των Δημόσιων Υπηρεσιών και Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, Οργανισμών κ.λ.π.». ΦΕΚ Α 67, 10-05-1967.
- A.N. 40 «Περί εισιτηρίων εξετάσεων διά τας Ανωτέρας και Ανωτάτας Σχολάς». ΦΕΚ Α 104, 21-06-1967.
- A.N. 59 «Περί καταργήσεως του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου». ΦΕΚ Α 110, 30-06-1967.
- A.N. 96 «Περί καθορισμού τρόπου δωρεάν διαθέσεως βιβλίων εις τους φοιτητάς και σπουδαστάς ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1967-68». ΦΕΚ Α 140, 11-08-1967.
- A.N. 129 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών διατάξεων». ΦΕΚ Α 163, 25-09-1967.
- A.N. 375 «Περί ρυθμίσεως ζητημάτων τινών προκύπτοντων κατά την εφαρμογή του Α.Ν. 129/1967». ΦΕΚ Α 81, 17-04-1968.
- A.N. 553, «Περί του βοηθητικού διδακτικού προσωπικού των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων». ΦΕΚ Α 210, 20-09-1968.
- B.Δ. «Περί συστάσεως βιβλιοπωλείου εν τη Βασιλική Τυπογραφία». ΦΕΚ Α 13, 13-04-1836.
- B.Δ. «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων». ΦΕΚ Α 87, 31-12-1836.
- B.Δ. «Περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου Πανεπιστημίου». ΦΕΚ Α 16, 24-04-1837.
- B.Δ. 280 «Περί κηρύξεως της χώρας εις κατάστασιν πολιορκίας και αναστολής άρθρων του Συντάγματος». ΦΕΚ Α 58, 21-04-1967.
- B.Δ. 723 «Περί των ωρολογίων και αναλυτικών προγραμμάτων των μαθημάτων των σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 225, 10-11-1969.
- B.Δ. 787 «Περί μερικής άρσεως του Νόμου ΔΞΘ'/1912 'περί καταστάσεως πολιορκίας'». ΦΕΚ Α 280, 31-12-1971.
- B.Δ. 781 «Περί μερικής άρσεως του Νόμου ΔΞΘ'/1912 'περί καταργήσεως πολιορκίας'». ΦΕΚ Α 229, 18-12-1972.
- N.Δ. 3971 «Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως, Οργανώσεως της Μέσης Εκπαιδεύσεως και Διοικήσεως της Παιδείας». ΦΕΚ Α 187, 7-09-1959.
- N.Δ. 3973 «Περί ενοποιήσεως και συντονισμού της Διοικήσεως της Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 187, 7-09-1959.

- N.Δ. 4234 «Περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων εις την ασφάλειαν της χώρας». ΦΕΚ Α 116, 30-07-1962.
- N.Δ. 4379 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 182, 24-10-1964.
- N.Δ. 93 «Περί των δικαιωμάτων και των καθηκόντων των φοιτητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων». ΦΕΚ Α 8, 22-01-1969.
- N.Δ. 228 «Περί της δικαιοδοσίας των δικαστηρίων». ΦΕΚ Α 126, 02-07-1969.
- N.Δ. 346 «Περί Τύπου». ΦΕΚ Α 232, 15-11-1969.
- N.Δ. 651 «Περί οργανώσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και διοικήσεως του προσωπικού αυτής». ΦΕΚ Α 179, 29-08-1970.
- N.Δ. 652 «Περί Κέντρων Ανωτέρας Τεχνικής Εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 180, 29-08- 1970.
- N.Δ.670 «Περί τροποποιήσεως διατάξεων τινών της Νομοθεσίας ‘περί διοικήσεως της Εκπαιδεύσεως’». ΦΕΚ Α 208, 3-10-1970.
- N.Δ. 750. «Περί του Πειθαρχικού Δικαίου των υπαλλήλων του Δημοσίου και των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου». ΦΕΚ Α 281, 21-12-1970.
- N.Δ. 793 «Περί Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας». ΦΕΚ Α 1, 1-01- 1971.
- N.Δ. 1347 «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 18 του Ν.Δ. 720/1970». ΦΕΚ Α 35, 10-02-1973.
- ΝΟΜΟΣ «Περί Δημοτικών σχολείων». ΦΕΚ Α 11, 3-03-1834.
- ΝΟΜΟΣ ΧΘ’ «Περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις». ΦΕΚ Α 7, 24-01-1878.
- ΝΟΜΟΣ ΑΣΞΓ’ «Περί καταργήσεως των διδάκτρων εν τις δημοτικούς σχολείοις ». ΦΕΚ Α 87, 31-07-1885.
- ΝΟΜΟΣ ΒΤΜΘ’ «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 37, 5-10-1895.
- ΝΟΜΟΣ 4229 «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». ΦΕΚ Α 245, 25-07-1929.
- ΝΟΜΟΣ 4373 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 297, 20-08-1929.
- ΝΟΜΟΣ 4397 «Περί Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως». ΦΕΚ Α 309, 24-08-1929.
- ΝΟΜΟΣ 5045 «Περί των σχολικών βιβλίων», ΦΕΚ Α 165, 23-06-1931.
- ΝΟΜΟΣ 5802 «Περί ιδρύσεως Παιδαγωγικών Ακαδημιών», ΦΕΚ Α 286, 29-09-1933.
- ΝΟΜΟΣ 1304 «Για την επιστημονική-παιδαγωγική καθοδήγηση και τη διοίκηση στη Γενική και τη Μέση Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ Α 144, 7-12-1982.
- ΝΟΜΟΣ 1863 «Περί άρσης των συνεπειών του Εμφυλίου πολέμου». ΦΕΚ Α 204, 18-09-1989.
- Π.Δ. 167 «Περί άρσεως ισχύος του Νόμου ΔΞΘ’/1912 ‘περί καταστάσεως πολιορκίας’ και των λοιπών περιοχών της Επικράτειας». ΦΕΚ Α 186, 20-08-1973.

Π.Δ. 370 «Περί δημοσιεύσεως του Συντάγματος της Ελλάδος». ΦΕΚ Α 266, 4-10-1973.

Π.Δ. 411 «Περί κηρύξεως της Χώρας εις κατάστασιν πολιορκίας και αναστολής ισχύος διατάξεων του Συντάγματος». ΦΕΚ Α 306, 17-11-1973.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΙΣ Δ' «Περί περιορισμού του δικαιώματος ασκήσεως προσφυγών τινών και ασκήσεων ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας». ΦΕΚ Α 81, 24-05-1967.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΙΣ Ι' «Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων και άλλων τινών Υπηρεσιών». ΦΕΚ Α 149, 31-08-1967.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΙΣ ΚΔ' «Περί εξυγιάνσεως της Τακτικής Δικαιοσύνης». ΦΕΚ Α 118, 28-05-1968.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΙΣ ΚΗ' «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως της ΙΕ'/1967 Συντακτικής Πράξεως». ΦΕΚ Α 202, 13-09-1968.

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ του υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου «Προς τους γενικούς επιθεωρητές και τους επιθεωρητές των δημοτικών σχολείων Μακεδονίας και Θράκης», αριθμός υπουργικής απόφασης 21688, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 18-4-1931.

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ του υπουργού Παιδείας Κ. Καλαμπόκια «Περί των σκοπών του σχολείου και των καθηκόντων διδασκόντων και διδασκομένων», αριθμός υπουργικής απόφασης 65710/53, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 16-05-1967.

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ του υπουργού Παιδείας Κ. Καλαμπόκια «Περί του ρόλου και της αποστολής των εκπαιδευτικών», αριθμός υπουργικής απόφασης 141570/118, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 5-10-1967.

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Περιφέρειας Γόρτυνος Στ. Σταθακόπουλου, αριθμός υπουργικής απόφασης 2312/65, 27-10- 1967, Γ.Α.Κ. Ηρακλείου, Εκπ. 29, φακ.87.

ΥΠΟΥΡΓΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΗ υπ' αριθμόν 18064 του υπουργού Παιδείας Θ. Παπακωνσταντίνου, ΦΕΚ Β 60, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 16-02-1968.

ΥΠΟΥΡΓΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΗ υπ' αριθμόν 133348 του υπουργού Παιδείας Ν. Σιώρη, ΦΕΚ Β 804, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 9-10-1970.

Γ. ΑΡΘΡΑ

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Γ., «Η πραγματική αξία των κυβερνητικών μέτρων για την Εκπαίδευση», στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, τόμος 16, τεύχος 11, Δεκέμβριος 1964.

ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ ΑΡΘΡΟ, «Η Ε.Ρ.Ε. έγινε Κυβέρνησις με διάλυσιν και με απειλές», στην εφημερίδα *Ελευθερία*, 4-04-1967.

- ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ ΑΡΘΡΟ, «Η τελετή της αποστολής των βοηθητικών βιβλίων εις τα σχολεία», στο περιοδικό *Διδασκαλικόν Βήμα*, τεύχος 638, 2-10-1968.
- ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ ΑΡΘΡΟ, «Ο εορτασμός των 150 ετών από της Εθνικής Παλιγγενεσίας», στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 24-09-1970.
- ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ ΑΡΘΡΟ, «Εορτασμοί του '21 στη Γραβιά και στο Βελεστίνο», στην εφημερίδα *Απογευματινή*, 22-03-1971.
- ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ ΑΡΘΡΟ, «Οι Εορτασμοί της 25ης Μαρτίου σε όλη τη χώρα», στην εφημερίδα *Απογευματινή*, 24-03-1971.
- ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ ΑΡΘΡΟ, «Οι εορτασμοί στο εξωτερικό», στην εφημερίδα *Απογευματινή*, 26-03-1971.
- ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ ΑΡΘΡΟ, «Η εισβολή κατά της ελληνικής δικαιοσύνης», στο περιοδικό *Πολιτικά Θέματα*, 2-09-1974.
- ΒΕΝΤΗΡΗΣ, Ν., «Αι πτέρυγες της αύριον», στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 6-5-1967.
- ΒΩΡΟΣ, Φ.Κ., Από την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: Ένα κεφάλαιο μεγαλείου και οδύνης, στο [http:// www.voros.gr](http://www.voros.gr)
- ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ, Γ., «Η νέα πολιτική αγωγή του λαού», στην εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος*, 18-02-1971.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, Κ. «Οι συζητήσεις της Ε' τακτικής γενικής συνέλευσης της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων», στο περιοδικό *Πλάτων* (Έκτακτον Αυτοτελές Παράρτημα), 30-04-1952.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, Κ., «Τα αναχρονιστικά και απροσάρμοστα προς την ελληνοχριστιανικήν παράδοσιν σημεία της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως», στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 6-09-1964.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, Κ., «Η αντιδημοκρατική και συνοδοιποριακή νοοτροπία της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως», στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 13-09-1964.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, Κ., «Οι υπονομευταί της παιδείας απειλούν να εξαπολύσουν το χάος και τον σκοταδισμό», στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 10-09-1965.
- ΓΛΗΝΟΣ, Δ., «Δημοκοπία - Αντίδραση - Παιδεία», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, τεύχος 2ο, χρονιά Β', Οκτώβριος 1927.
- ΓΛΗΝΟΣ, Δ. (1972). «Για να κατανοούμε την εποχή μας», στο περιοδικό *Εκλεκτές Σελίδες*, τεύχος 4, Αθήνα: Στοχαστής. (Πρωτοδημοσιεύθηκε ως κύριο άρθρο στο περιοδικό *Αναγέννηση*, τεύχος 30, χρονιά Β', Νοέμβριος 1927).
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α., «Αναστροφή», στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 23-9-1973.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΓ., «Γιατί δεν θα γίνει δικτατορία», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 19, 20 και 21 Απριλίου 1967.

- ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΑΒ., «Η αλήθεια προς πάσαν κατεύθυνσιν», στην εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος*, 11-08-1968.
- ΜΕΞΗ, Δ. (1964). «Το παρασύνταγμα της δεξιάς και ο εκδημοκρατισμός της χώρας», ανάτυπο από το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 11, Ιούλιος 1981.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, ΜΠ., «Ο Δ. Γληνός και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 13- 02- 2004.
- ΠΑΓΚΑΛΙΔΟΥ, Σ., «Οι φάκελοι πολιτικών φρονημάτων διχάζουν ακόμα», στην εφημερίδα *Αγγελιοφόρος της Κυριακής*, Θεσσαλονίκη, 1 -11- 2009.
- ΠΑΝΟΥΡΓΙΑΣ, Π. (1967). «Υπόμνημα στον Κ. Καραμανλή», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 20-8-1974.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Μ., «Ανοικτός πλέον ο πόλεμος κατά της μεταρρυθμίσεως», στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 9-9-1965.
- ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΑΝ., «Αβάσιμες οι πληροφορίες για κίνδυνο πραξικοπήματος», στην εφημερίδα *Το Έθνος*, 17-04-1967.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε.Π., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση : Τα “Υπέρ” και τα “Κατά”». Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης, στο περιοδικό *Άλφα*, τεύχος 27, 6 -10- 1965.
- ΠΑΤΤΑΚΟΣ, ΣΤ., «Προς το νέον ελληνικόν λυκαυγές “Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών”», στο περιοδικό *Θέσεις και Ιδέαι*, τόμος Α', τεύχος 5, Μάιος 1968.
- ΠΑΤΤΑΚΟΣ, ΣΤ., «Το μήνυμα του Στυλιανού Παττακού», στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 1-09-1969.
- ΡΕΥΡΙΦΟΥ, J., «Συνέντευξη», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 19-08-1952.
- ΤΣΑΤΣΟΣ, Κ., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση : Τα “Υπέρ” και τα “Κατά”» Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης, στο περιοδικό *Άλφα*, τεύχος 27, 6 -10- 1965.
- ΦΩΤΙΑΔΗΣ, Ε., «Η 21η Απριλίου», στο περιοδικό *Θέσεις και Ιδέαι*, τόμος Α', τεύχος 4, Απρίλιος 1968.

Βιβλιογραφία

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. (1998). *Ιστορία και Σχολείο*, Αθήνα: Νήσος.
- ΑΔΑΜΟΥ, Μ. (2002). *Το Εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση «1950-1976»*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΑΔΑΜΟΥ, Μ. - ΡΑΣΗ, Μ. (2007). «Η ελληνική εκπαίδευση των απαρχών του 21ου αιώνα ως δημόσιο μορφωτικό αγαθό(;)», στο Αν. Ανδρέου (επιμ.), *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν. (1983). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974): όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν. (2006). «Καθεστώς “έκτακτης ανάγκης” και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν. (2008). « Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα : Καστανιώτης.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Μ.(επιμ.), (1994). *Δεκαοκτώ κείμενα*, έργο συλλογικό, Αθήνα: Κέδρος.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Γ. (1991). *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα 1952-1967*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- ΑΝΔΡΕΟΥ, Α. - ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Γ. (1994). *Εξουσία και οργάνωση - διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- ANYON, J. (1978). «Elementary Social Studies Textbooks and Legitimizing Knowledge. Theory and Research in Social Education», *Rutgers University*, Vol 6, No5.
- ΒΕΓΛΕΡΗΣ, Φ. (1976). *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού. Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, Αθήνα : Θεμέλιο.
- ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Γ. (1982). *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα : ΕΜΝΕ-Μνήμων.
- ΒΕΝΤΟΥΡΑ, Λ. (1992). « Η νομοθεσία των διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907 - 1937), στο ΕΜΝΕ - Μνήμων, τεύχος 14, Αθήνα.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (2006). « Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944 - 1952», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα : Θεμέλιο.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ. (1986). « Ο στρατός στην πολιτική μετά τον πόλεμο», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, Χ. - ΜΑΥΡΗΣ, Γ. (1991). *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα : Εξάντας.
- ΒΟΓΛΗ, Ι. (2007). *Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος της 21ης Απριλίου: Το Πιστεύω μας του Γεωργίου Παπαδόπουλου*, Διπλωματική Εργασία στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2007.
- ΒΟΥΡΝΑΣ, Τ. (1998). *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1953-1967)*, τόμος Β', Αθήνα : Πατάκης.

- ΒΡΥΩΝΗΣ, Κ. (1969). *Το Ελληνοχριστιανικόν Ιδεώδες του αγώνος της Ανεξαρτησίας, κοσμοθεωρητικόν βάθρον της Επανάστασεως της 21ης Απριλίου 1967*, Αθήναι.
- ΓΕΩΡΓΑΡΑΚΗΣ, Ν. (1994). «Κόμματα και Δημοκρατία στη μεταδικτατορική Ελλάδα. Προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Θεσσαλονίκη : Οδυσσέας.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. - GLOGG, R. (1976). *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ- ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Ε., «Ο ρόλος των βιβλίων της Ιστορίας στη διαμόρφωση πολιτών», στο *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 3, Απρίλιος - Ιούνιος 1982.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, ΑΘ. (1992). «Ο 'χρυσούς αιών' της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης. Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική και έρευνα», στο Αθ. Γκότοβος - Γ. Μαυρογιώργος - Π. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- GLOGG, R. – ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1972). *Greece under Military Rule*, Λονδίνο: Secker & Warburg.
- GLOGG, R. (1976). «Η ιδεολογία της "Επανάστασεως" της 21ης Απριλίου 1967», στο Γ. Γιαννόπουλος - R. Glogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- GOOD, H.G. - TELLER, G.D. (1969). *A History of Western Education*, London: MacMillan.
- ΓΛΥΚΑΤΖΗ - ΑΡΒΕΛΕΡ, Ε. (1988). *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (μετάφραση: Τ. Δρακοπούλου), Αθήνα: Ψυχογιός.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Γ. (1971). *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα.
- ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡ. (1955). *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, Α' και Β' τόμος, Αθήνα: Ίκαρος.
- ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡ. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα: Γαλαξίας.
- ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡ. (1970). *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Αθήνα: Ίκαρος.
- ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡ. (1975). *Ιωάννης Α. Καποδίστριας: η γένεση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα: Ίκαρος.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α. (1976). «Προσήλωση στην παράδοση και αντίδραση στην Ελληνική Εκπαίδευση», στο Γ. Γιαννόπουλος - R. Glogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α. (1990). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Α' και Β' τόμος, Αθήνα: Ερμής.
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Π. (1978). *Η διάσπαση του ΚΚΕ. Μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, τόμος Α', Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1997). *Η ελληνική πολιτική ζωή*, Αθήνα: Παπαζήσης.

- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (2000). «Η δικτατορία των συνταγματαρχών 1967-1974. Το απριλιανό καθεστώς», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμος ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (2009). «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική κρίση του '65», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ. (1997). «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Φραγκουδάκη, Α. - Δραγώνα, Θ. (επιμ.), «*Τι είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α. (1991). *Στον αστερισμό του Λαϊκισμού*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α. (1994). «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του Τρόμου και της Ενοχοποίησης», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945 - 1967)*, στο 4ο Επιστημονικό Συνέδριο - Πάντειον Πανεπιστήμιο (24 -27 Νοεμβρίου 1993), Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΠ. (1999). *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Α' και Β' τόμος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΗΛΙΟΥ, Μ. (1988). *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική*, Αθήνα: Πορεία.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Β., «Νοηματοδοτήσεις του εμφυλίου πολέμου στα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1950-1991», στο περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 131, Ιούλιος-Αύγουστος 2003.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Γ. (1975). *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, Αθήνα: Εκδόσεις των Φύλων.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Ν. - ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ, Ν. (2009). «Οι θεσμοί της οθωμανικής κυριαρχίας και η Ελληνική Επανάσταση», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα: Κέδρος.
- ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ, Σ. (1994). «Αδιέξοδα της ανασυγκρότησης και οικονομικοί θεσμοί», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945- 1967)*, στο 4ο Επιστημονικό Συνέδριο - Πάντειον Πανεπιστήμιο (24-27 Νοεμβρίου 1993), Αθήνα : Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- ΙΜΒΡΙΩΤΗ, Ρ. (1966). «Παιδεία, ο παρίας του κράτους», στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση : Συζητήσεις - Κρίσεις - Απόψεις 1956-1965*, Αθήνα: Προοδευτική Πορεία.
- ΙΜΒΡΙΩΤΗ, Ρ. (1980). *Παιδεία και Κοινωνία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ, ΑΝ. (1995). «Η κατάρα του Σίσυφου: Η βασανιστική πορεία της ελληνικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης», στο Αν. Καζαμίας - Μ. Κασσωτάκης (επιμ.), *Ελληνική εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Σείριος.
- ΚΑΚΑΟΥΝΑΚΗΣ, Ν. (1976). *2650 μερόνυχτα συνωμοσίας*, Αθήνα : Παπαζήσης.
- ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ, Κ. (2002). *Η παιδεία εν Ελλάδι, 1935-1951*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΚΑΛΛΙΑΣ, Κ. (1957). *Το Εκπαιδευτικόν πρόβλημα*, Αθήνα.

- ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ - ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ, Ν. (1979). *Συμβολή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (1935-1975)*, Αθήνα : Πάντειος Α.Σ.Π.Ε.
- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1997). *Ιστορικά δοκίμια*, Αθήνα: Εστία.
- ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑΣ, Σ. (1994). «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», στο Σ. Καράγιωργας, *Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες*, τόμος Γ', Αθήνα : Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, Α. (2002). *Νεοελληνική εκπαίδευση: Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Αθήνα: Κριτική.
- ΚΑΣΣΑΝΔΡΑΣ, Β. (1970). *Η Πολεμική Αρετή των Ελλήνων και η 20ή Επέτειος της συντριβής των κουμμουνιστών εις Γράμμον και Βίτσι*, Αθήνα.
- ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ, Γ. (1975). *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΚΑΤΡΗΣ, Γ. (1974). *Η γέννηση του νεοφασισμού (Ελλάδα 1960-1974)*, Αθήνα : Παπαζήσης.
- ΚΑΤΣΑΠΗΣ, Κ. (2009). «Προσλήψεις του παρελθόντος από τη δικτατορία της 21ης Απριλίου: Η έννοια της ανδρείας και η διαχείριση του 1821», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα: Κέδρος.
- ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Χ - ΘΕΡΙΑΝΟΣ, Κ. (2007). *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Αθήνα: Σαββάλας.
- ΚΑΨΑΛΗΣ, ΑΧ. - ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Δ. (2007). *Σχολικά εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1992). *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Πορεία.
- COHN, H. (1967). *The Idea of Nationalism*, Toronto-Ontario: Collier Books.
- KONTONH, A. (1997). *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Αθήνα: Κριτική.
- COX, C.B. - MASSIALAS, B.G. (1967). *Social Studies in U.S.A Critical Appraisal*, Harcourt: Brace and World Inc.
- ΚΟΡΙΖΗΣ, Χ. (1975). *Το αυταρχικό καθεστώς 1967-1974: Δομή - λειτουργία - διδάγματα*, Αθήνα : Gutenberg.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χ. (1988). «Διδασκαλία της Ιστορίας και Εθνική Αγωγή», στο *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στο ελληνικό σχολείο (1834 -1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα : Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χ., «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας. Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», στο περιοδικό *Μνήμων*, τεύχος 18, Αθήνα 1996.

- ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗΣ, Γ. (2009). «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα: Κέδρος.
- ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΣ, Ρ. (1978). *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΚΡΙΜΠΑΣ, Κ. (2003). «Ανώτατη παιδεία και έρευνα», στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού (1770 -2000)*, έργο συλλογικό, τόμος 9ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΛΑΔΑΣ, Ι. (1970). *Λόγοι*, Αθήνα.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π. (1992). *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων.
- LE COFF, J. (1998). *Ιστορία και μνήμη*, (μετάφραση: Γ. Κουμπουρλής), Αθήνα: Νεφέλη.
- ΛΕΝΤΑΚΗΣ, ΑΝ. (1975). *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΛΕΦΑΣ, ΧΡ. (1942). *Ιστορία της εκπαίδευσως*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ, ΣΠ. (1986). *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Δ' και Ε' τόμος, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, ΧΡ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛ. - ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1996). *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΜΑΚΡΥΝΙΩΤΗ, Δ. (1986). *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία (1834 - 1919)*, Αθήνα: Δωδώνη.
- ΜΑΝΕΣΗΣ, Α. (1999). «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967 -1974. Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ΣΠ. (1957). *Η πορεία προς τον Λαόν*, τόμος Α', Αθήνα: Κόμμα των Προοδευτικών.
- ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, ΑΝ. (2010). *Ιστορία του Αρχαίου κόσμου: Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού*, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- ΜΑΥΡΟΓΙΩΡΓΟΣ, Γ. (1993). *Εκπαιδευτικοί και Αξιολόγηση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1994). *Η βασιλεία στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, Αθήνα: «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (2008). *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- MERRIAM, G.E. (1966). *The Making of Citizens* (εισαγωγή - σχόλια G.Z.F. Bereday), Teachers College: Columbia University.

- MEYNAUD, J. (2002). *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946 - 1965* (μετάφραση : Π. Μερλόπουλος), Α' και Β' τόμος, Αθήνα: Σαββάλας.
- ΜΗΛΑ, Δ. (2008). *Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης μέσα από τις εκθέσεις των Επιθεωρητών την περίοδο 1947-1974*, Διπλωματική Εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2008.
- ΜΗΤΑΚΟΣ, Γ. (1994). «Οικονομικά και κοινωνικά αδιέξοδα στη δεκαετία του '60 και τάσεις υπέρβασής τους σε πολιτικό επίπεδο : οι αγκυλώσεις μιας ανάπηρης καρέκλας», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945 - 1967)*, στο 4ο Επιστημονικό Συνέδριο - Πάντειον Πανεπιστήμιο (24-27 Νοεμβρίου 1993), Αθήνα : Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα.
- BLACKLEDGE, D. (2000). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, (μετάφραση: Μαρία Δεληγιάννη), Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1978). *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα : Εξάντας.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1986). «Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική. Από τον Ελ. Βενιζέλο στον Ανδ. Παπανδρέου», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας.
- MULHERN, J. (1950). *A History of Education. A Social Interpretation*, New York: The Ronald Press.
- ΜΠΟΝΙΔΗΣ, Κ. - ΧΟΝΤΟΛΙΔΟΥ, ΕΛ. (1997). « Έρευνα σχολικών εγχειριδίων : Από την ποσοτική ανάλυση σε ποιοτικές μεθόδους ανάλυσης. Το παράδειγμα της Ελλάδας», στο Μ.Ι. Βαμβουκάς - Α.Γ. Χουρδάκης (επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Τάσεις και Προοπτικές*. Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, Σ. (1987). *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα: Gutenberg.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, Σ. (1997). *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888 -1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, τόμος Α', Αθήνα: Gutenberg.
- ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, ΣΤ., «Το 'μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου' 1947-1950», στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τόμος 15ος, τεύχος 28-29, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛ. (1985). *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα : Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛ. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛ. (2003). «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Δικτατορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, έργο συλλογικό, τόμος 9ος, Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα.

- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛ. (2009). «Οι εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του '60», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα : Παπαζήσης.
- ΝΟΤΑΡΑΣ, Γ. (1999). « Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, Χ. (1979). *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος*, Αθήνα : Θεμέλιο.
- OWENS, J. (1967). *The Causes of the Greek Coup d' Etat on April 21*, Princeton.
- ΠΑΛΛΑ, Μ. «Η Ανάλυση Περιεχομένου», στο περιοδικό *Φιλολόγος*, τεύχος 67, Άνοιξη 1992.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Δ. (1999). « Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μην απωλεσθεί η νίκη του Γράμμου : η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της “Επανάστασης”», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967 - 1974. Πολικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Δ. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα : Σαββάλας.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ν. (1986). *Από την Ένωση Κέντρου στην Αποστασία*, Αθήνα : Ροές.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις - μηνύματα και εγκύκλιοι από 27 Απριλίου 1967 έως 9 Φεβρουαρίου 1968*, τόμος Α΄, Αθήνα: Γενική Διεύθυνση Τύπου, Απρίλιος 1968.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις - μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Μαρτίου 1968 έως 28 Ιουλίου 1968*, τόμος Β΄, Αθήνα : Γενική Διεύθυνση Τύπου, Σεπτέμβριος 1968.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις - μηνύματα και εγκύκλιοι από 29 Ιουλίου 1968 έως 31 Ιανουαρίου 1969*, τόμος Γ΄, Αθήνα : Γενική Διεύθυνση Τύπου, Απρίλιος 1969.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις και μηνύματα από 1 Φεβρουαρίου έως 31 Μαρτίου 1969*, τόμος Δ΄, Αθήνα : Γενική Διεύθυνση Τύπου, Σεπτέμβριος 1969.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις και μηνύματα από 1 Απριλίου 1969 έως 31 Αυγούστου 1969*, τόμος Ε΄, Αθήνα : Γενική Διεύθυνση Τύπου, Φεβρουάριος 1970.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις και μηνύματα από 1 Σεπτεμβρίου 1969 έως 30 Σεπτεμβρίου 1970*, τόμος ΣΤ', Αθήνα : Γενική Διεύθυνση Τύπου, Δεκέμβριος 1970.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις και μηνύματα από 1 Οκτωβρίου 1970 έως 30 Δεκεμβρίου 1971*, τόμος Ζ', Αθήνα : Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, Απρίλιος 1972.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ι. (2001). *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το αρχείο της*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών- Θεμέλιο.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ι., «Η έκθεση του Μπάμπη Δρακόπουλου για την 21η Απριλίου 1967», στο *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 8, Ιούνιος 2006, Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Θ. (1970). *Πολιτική Αγωγή*, Αθήνα: Καμπανάς.
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Θ. (1987). *Η μεγάλη περιπέτεια*, Αθήνα: Κάκτος.
- ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΑΝ. (1975). *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, Αθήνα : Καρανάσης.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε.Π. (1976). *Η Παιδεία, το μεγάλο μας πρόβλημα*, Αθήνα: Δωδώνη.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε.Π. (1982). *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Φιλιππότης.
- ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ, Κ. (1970). *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα: Pierce College.
- ΠΑΠΑΧΕΛΑΣ, Α. (1997). *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Αθήνα : Εστία.
- ΠΑΡΑΛΙΚΑΣ, Δ. (1982). *Συνωμοσίες ΙΔΕΑ και ΑΣΠΙΔΑ*, Αθήνα : Βασδέκης.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Α. (2000). *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*, Αθήνα: Πόλις.
- ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, Ν. (1970). *Φασισμός και δικτατορία*, Αθήνα : Ολκός.
- ΡΑΤΖΙΝΣΚΙ, ΕΝ. (2007). *Στάλιν*, (μετάφραση: Ελένη Μπακοπούλου), Αθήνα: Νάρκισσος.
- ΡΕΠΟΥΣΗ, Μ., « Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880 - 1980: η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη», στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 33, Δεκέμβριος 2000.
- ΡΗΓΟΣ, Α. (2008). «Επίμετρο», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα : Καστανιώτης.
- ΡΙΖΑΣ, Σ. (2008). *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΡΟΤΖΩΚΟΣ, Ν. (2009). «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό κίνημα», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα: Κέδρος.
- ROUFOS, R. (1970). *La Verite sur la Grece*, Λωζάνη : La Cite.

- ΣΑΙΝ-MARTEN, K. (1983). *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*, (μετάφραση - επιμέλεια: Χαρά Ντάλη), Αθήνα: Πολύτυπο.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Α. (2008). *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20ό αιώνα: πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές - νοηματικές σχέσεις υπό καθεστώς εκτάκτου ανάγκης*, Διδακτορική Διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2008.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Χ. (1985). *Μιχάλης Παπαμαύρος*, Αθήνα: Gutenberg.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΠ. (1998). *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Αθήνα: «Νέα Σύννορα» - Α. Α.Λιβάνη.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν. (2007). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα : Θεμέλιο.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν. (2006). «Εισαγωγή», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΣΕΡΒΟΣ, Δ. (2001). *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε. (1999). *Φαλμεράνερ. Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα : Θεμέλιο.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Κ. (1966). «Η παιδεία μας στα τελευταία πενήντα χρόνια», στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Συζητήσεις - Κρίσεις - Απόψεις (1956-1965)*, Αθήνα: Προοδευτική Παιδεία.
- JOHNSON, E. (1956). *Theory and Practice of the Social Studies*, U.S.A.: MacMillan.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ.(1969). *The Greek Tragedy*, Λονδίνο: Penguin.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (1981). *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα : «Νέα Σύννορα» - Α. Α. Λιβάνη.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (1984). «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου πολέμου », στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα τη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα : Θεμέλιο.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (2006). *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (2008). « Η ελληνική δεκαετία του '60 : σύντομη ή μακρά;», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα : Καστανιώτης.
- FERRO, M. (1986). *Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entire*, Παρίσι: Payot.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, Δ. - ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ΓΡ. (2000). *Γεωγραφία Νεωτερική (Βιέννη 1791)*, Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), Αθήνα: Εστία.
- ΦΙΛΟΣ, ΣΤ. (1984). *Το χρονικό ενός Θεσμού*, Αθήνα: Βιβλία για όλους.

- ΦΡΑΓΚΟΣ, Χ. (1987). «Πρόλογος», στο Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα: Gutenberg.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1970). *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Κριτική.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1978). *Τα αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- FRITZSCHE, K.P. (1992). «Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων», (μετάφραση: Αχ. Καψάλης), στο περιοδικό *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τεύχος 17.
- HOWE, S.G. (1828), *An historical sketch of the Greek revolution*, Νέα Υόρκη: White, Gallaher & White.
- ΧΑΟΥ, Σ. Γ. (1997). *Ιστορική σκιαγραφία της Ελληνικής Επανάστασης*, (μετάφραση : Ι. Χατζηεμμανουήλ), Ν. Κολόμβας (επιμ.), Αθήνα: Εκάτη.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ. (1985). *Στρατός και Πολιτική εξουσία - η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα : Εξάντας.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ. (1999). « Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967 - 1974. Πολικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, Αθήνα : Καστανιώτης.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Δ. (1990). *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950 - 1974)*, Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Δ. (2005). «Πολιτικές για το σχολικό βιβλίο στην Ελλάδα», στο Χρ. Δελή - Α. Δημητράσκου (επιμ.), *Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: προβληματισμοί - δυνατότητες - προοπτικές*, Πρακτικά από το Πανελλήνιο συνέδριο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (17-19 Φεβρουαρίου 2005), Αθήνα: Ζήτη.
- ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ε. (2008). «Κυπριακό, καλοκαίρι 1964 : εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα : Καστανιώτης.
- ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Θ. (1990). *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα: Παπαδήμας.

